

ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

АНДРІЙ КОЛЕСНИКОВ
МАРИНА ДЕЛЮСТО

**ПАРАДИГМОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ:
ДІЄСЛОВО ТА ВЕРБОЇДИ**

Навчальний посібник

*До 85-річчя
Ізмаїльського державного гуманітарного університету*

Ізмаїл
2025

УДК 811.162.2'367.625(075.8)
ББК 81.411.4.-923
К 60

*Рекомендувала до друку вчена рада
Ізмаїльського державного гуманітарного університету
(протокол № 2 від 23 вересня 2025 року).*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Гриценко П. Ю., доктор філологічних наук, професор, директор Інституту української мови НАН України;

Венжинович Н. Ф., доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Ужгородського національного університету;

Коваленко Н. Д., доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Колесников А., Делюсто М. Парадигмологія української мови: дієслово та вербоїди : навчальний посібник. Ізмаїл: ІРБІС, 2025. 208 с.

У посібнику описане дієслово як частина мови, а також гібридні морфологічні класи слів, що поєднують ознаки дієслова та інших частин мови, тобто вербоїди. Видання є продовженням циклу навчальних посібників із парадигмології української мови – галузі граматики, що описує систему морфологічних класів слів на підставі вивчення їхньої парадигматичної організації. Дієслово разом з іменником становить центр граматичної частиномовної системи української мови, відповідно до чого воно й описано авторами безпосередньо після іменника. Граматичні категорії дієслова теж отримали дескрипцію відповідно до їхньої ролі в граматичній системі та у зв'язку з лексико-граматичними розрядами дієслова, що структурують парадигматику його категорій.

Для студентів, аспірантів, науковців, викладачів, усіх, кого цікавлять українська мова та питання її граматики.

ISBN 978-617-7473-88-5

© Колесников А., Делюсто М., 2025
© ІРБІС, 2025

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
1. ДІЄСЛОВО, ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ ТА ВЕРБОЇДИ.....	5
2. ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ДІЄСЛОВА.....	15
3. ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ ЧАСУ В НЕСЛОВОЗМІННОМУ І СЛОВОЗМІННОМУ ПРОЯВАХ.....	23
3.1. НЕСЛОВОЗМІННІ КАТЕГОРІЇ, ПОВ'ЯЗАНІ З РЕАЛІЗАЦІЄЮ ЧАСУ ДІЄСЛОВА. ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ ВИДУ ДІЄСЛОВА, ЛІМІТАТИВНІСТЬ ТА СПОСОБИ ДІЄСЛІВНОЇ ДІЇ.	25
3.2. ПАРАДИГМАТИКА ГРАМАТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ ВИДУ.....	29
3.3. ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ ЧАСУ ДІЄСЛОВА ТА ЇЇ ПАРАДИГМАТИКА.....	61
4. ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ ОСОБИ ДІЄСЛОВА. КАТЕГОРІЇ ЧИСЛА І РОДУ ДІЄСЛОВА.....	76
5. ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ СТАНУ ДІЄСЛОВА. ПЕРЕХІДНІСТЬ, ЗВОРОТНІСТЬ, БЕЗОСОБОВІСТЬ ЯК ПАРАДИГМАТИЧНІ СХЕМИ КАТЕГОРІЇ СТАНУ.....	102
6. ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ СПОСОБУ ДІЄСЛОВА.....	123
7. СТРУКТУРА ДІЄСЛІВНОЇ ПАРАДИГМИ.....	150
8. СЛОВОЗМІНА ДІЄСЛОВА. ДІЄВІДМІНИ ТА СТРУКТУРНІ КЛАСИ ДІЄСЛІВ.....	152
9. ВЕРБОЇДИ.....	181
ЛІТЕРАТУРА	205
УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ	207

ПЕРЕДМОВА

Навчальний посібник «Парадигмологія української мови: дієслово та вербоїди» є продовженням написаних посібників «Парадигмологія української мови: теоретичні питання» (2020 р.) та «Парадигмологія української мови: іменник» (2024 р.). У ньому автори так само презентують підхід до граматики через дескрипцію системи частин мови з погляду їх парадигм, оскільки, на їхню думку, основною спостережуваною граматичною одиницею на описуваному рівні мовної структури є не слово, а словоформа, яка є складником парадигми. Саме завдання зведення цих спостережуваних об'єктів у парадигми, узагальнення їх як парадигм, а не слів, є завданням того розділу граматики, який мав раніше одну традиційну назву – морфологія (вчення про частини мови як морфологічні класи слів).

Посібник буде корисним для здобувачів освітніх ступенів «бакалавр», «магістр» спеціальностей А4 Середня освіта (предметна спеціальність А4.01 Середня освіта (Українська мова і література)), В11 Філологія (спеціалізація В11.01 Українська мова та література), а також для викладачів, зокрема стане у пригоді під час викладання в Ізмаїльському державному гуманітарному університеті курсів «Сучасна українська мова», «Актуальні питання граматики української мови», «Українська мова за професійним спрямуванням» тощо, також його можна використовувати здобувачам освіти для підготовки з дисциплін вільного вибору, зокрема в Ізмаїльському державному гуманітарному університеті з курсів: «Парадигмологія української мови», «Теорія лінгвістичних парадигм», «Викладання граматики української мови в мультилінгвальному середовищі» тощо. Він буде корисним в умовах змішаного та дистанційного навчання: його можна буде використовувати як підручник під час підготовки до занять, контрольної роботи, іспиту, для здійснення різних форм самостійної роботи.

ДІЄСЛОВО, ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ ТА ВЕРБОЇДИ

Дієслово – це самостійна і повнозначна частина мови, яка разом з іменником є центральною в морфологічній частиномовній системі української мови. Воно належить до частин мови, які називають ознаки предметності. Якщо прикметник називає непроцесуальну ознаку предметності, прислівник – непроцесуальну ознаку іншої ознаки, то дієслово називає процесуальну ознаку предметності (дію, стан, процес). Саме позначення дієсловом дії і зумовило його назву в українській граматиці – дієслово – слово, яке позначає дію¹.

Процесуальна ознака – це насамперед повідомлення про те, що відбувається з предметом, як він змінюється у фізичному часі і просторі (*росте, квітне, пливе, рубає, пише, біжить, стоїть* тощо), це повідомлення мовця слухачеві, що, на відміну від повідомлення про існування, буття предмета, яке реалізується іменником (повідомленням назви предмета), значно більшою мірою пов'язане з актом говоріння, мовленнєвим актом, у якому є три ролі – мовець, співрозмовник і об'єкт повідомлення, який не бере участі в комунікативному акті. Комунікативний акт стає точкою відліку для повідомлюваного щодо передання знання, відчуття та інтерпретації комунікантами інформації про реальний фізичний час, у якому змінюється об'єкт повідомлення як носій процесуальної ознаки. Всі три названі ролі важливі, але найбільше в повідомлюваному залежить від мовця, який у процесі комунікації постійно міняється ролями зі співрозмовником. Саме мовець є інтерпретатором процесуальної ознаки, відображаючи дієслівними формами не лише позамовний час, прив'язаний до моменту мовлення (його виражають граматичні категорії часу і виду дієслова), а й простір (у дієсловах руху, у виді дієслова), відношення цієї ознаки до дійсності (його виражає граматична категорія способу дієслова як протиставлення реального (дійсного) та ірреального (умовного і наказового) способів), відношення процесуальної ознаки до її носіїв – суб'єкта й об'єкта (його виражає граматична категорія стану), та до самого комунікативного акту, співвідносячи носія процесуальної ознаки із зазначеними щодо нього ролями (його виражає граматична категорія особи, позначаючи I особою мовця, II – співрозмовника, III – об'єкт повідомлення, який не бере участі в комунікації).

Ці важливі для дієслова характеристики відображені в його назвах у граматиках інших мов. Так, латинська назва цієї частини мови *verbum*, що перекладається як 'слово', мотивувала сучасні її назви в низці германських та романських мов: англійській (*A verb*), німецькій (*Das Verb*), іспанській (*El verbo*), французькій (*Le verbe*), румунській (*Verb*) тощо. Така семантична мотивація терміна на позначення дієслова запозичена й більшістю слов'янських мов, що відбито у назвах *глагол* (від праслов'янського *golgolъ*, пор. укр. *глагол* (мова, слово, мовлення, бесіда), *глаголити* (говорити) у болгарській, сербській, македонській мовах, *glagoli* у боснійській та хорватській, *sloveso* у чеській та словацькій. Ці терміни відбивають важливість дієслова для самого мовлення,

¹ Така ж мотивація цього терміна і в білоруській мові – *дзеяслоў*.

неможливість комунікації без використання дієслів, у зв'язку з чим воно ототожнюється зі словом, мовленням. В польській же мові назва дієслова (*czasownik*)² зумовлена центральністю в ньому категорії часу.

У реченні дієслово спеціалізоване на ролі присудка, але винятково цю роль виконують лише так звані фінитні (лат. *verbum finitum* – завершене, означене слово), особові, предикативні, дієвідмінювані форми, їм же властиві основні морфологічні ознаки дієслова – змінювання за часами (теперішнім – *пишу*, минулим – *писав, написав*, майбутнім – *писатиму, напишу*), особами (першою – *пишу, пишемо*, другою – *пишеш, пишете*, третьою – *пише, пишуть*), а в минулому часі – за числами (одниною – *писав*, множиною – *писали*) і родами (в однині форми дієслова розрізняють чоловічий – *писав*, жіночий – *писала* та середній рід – *писало*) – тобто дієвідмінювання, а також віддієприкметникові незмінювані безособові предикативні форми на *-но, -то* (*зроблено, використано, побито, вжито* тощо).

Важливими синтаксичними рисами дієслова є також його дистрибутивні ознаки – здатність керувати формою залежного іменника (*писати листа, писати чорнилом, писати в зошиті* тощо) та його здатність означатися прислівниками (*писати сьогодні, писати швидко, писати красиво, писати старанно* тощо). На перший погляд, для носія мови ці риси самоочевидні і не потребують особливої уваги, але саме вони стають важливими під час оцінки ступеня дієслівності деяких вербоїдів.

Більшість нефінитних (неособових, непередикативних) форм дієслова (або ж більшою мірою не дієслова, як, наприклад, дієприслівник) є певною мірою гібридними формами, які в різних пропорціях поєднують дієслівні ознаки з ознаками інших частин мови, що позначено на специфіці їх морфологічних і синтаксичних характеристик. Гібридні дієслівні форми також називають вербоїдами, відносячи до них інфінітив, дієприкметник і дієприслівник. Фактично вербоїдами, гібридними формами є й віддієприкметникові незмінювані безособові предикативні форми на *-но, -то*, а також предикативи недієслівної генези (безособово-предикативні слова, категорія стану чи станівник), що позначають стан істоти та навколишнього середовища, які вживаються, як і форми на *-но, -то*, у функції співвідносного з присудком головного члена односкладного речення. Останні сформувалися на основі прислівників з обставинним і якісно-означальним значенням (*важко, легко, близько, сумно, морозно, спекотно, вітряно* та ін.), слів з модальним значенням необхідності, можливості (*можна, треба, необхідно, слід* та ін.), іменників, які в предикативній функції втратили відмінювання (*пора, жаль, лінь, біда, шкода, досада, диво* тощо), і частина з яких має похідні відповідники прислівникової морфологічної природи (*жаль – жалко, досада – досадно, диво – дивно, гріх – грішно, сором – соромно*). Дієслівну морфологічну парадигматику станівники оформлюють в аналітичних формах зі зв'язками у межах дієслівних зв'язок (*було, буде, стає, стало, стане* тощо), а предикативи з модальним значенням

---

² Така ж мотивація терміна на позначення дієслова відома й українській граматиці: *часівник* (Є. Тимченко), *часослово* (О. Партицький), *часівник* та *слово часове* (М. Грунський) (Ярошевич 2006).

утворюють складений головний член односкладних речень у поєднанні з інфінітивом (*Необхідно було трохи постояти*).

Інфінітив (лат. *infinitivus* – неозначений) (*робити, читати, везти, уживатися* та ін.) характеризує поєднання дієслівних ознак з іменниковими, тому для його позначення використовується також термін «дієйменник» (ЕУМ; Ярошевич 2006, с. 74-75). Це незмінювана форма дієслова, яка виникла з форм давального відмінка праіндоєвропейських віддієслівних іменників на **-tis*, фіналь яких трансформувалася у праслов'янський суфікс інфінітива **-ti* та сучасний український суфікс *-ти* (в деяких українських діалектах поширений і його варіант *-ть*). Але сьогодні (з погляду синхронії) інфінітив вважається вихідною (початковою) формою дієслова, що парадоксально³, адже вона не є словозмінною формою, проте розглядається як вихідна форма дієслівної парадигми словозмінних форм, форма, що представляє дієслово у словниках, оскільки за нею ідентифікують всі інші його форми. Інфінітив, таким чином, це «дієслівний номінатив», дуже своєрідна вихідна форма дієслова, в якій потенційно закладено відношення до категорії особи. Цю неозначену форму дієслова завдяки її абстрактності мовці усвідомлюють як просте голе вираження ідеї дії, без тих ускладнень, які вносять до неї всі інші дієслівні категорії. Інфінітив має лише несловозмінні власне граматичні⁴ дієслівні категорії (виду і стану) та може виражатися в реченні будь-яким членом речення.

Інфінітив, ужитий у складі аналітичних форм типу *буду читати, будеш читати*, які є варіантами (семантичними відповідниками) синтетичних фінитних форм – *читатиму, читатимеш*, а також у сполученні з модальними та фазовими модифікаторами (*хочу, треба, пора, почати*), може відігравати в реченні роль присудка (*Хлопець буде грати; Хлопець хоче грати*), а саме, частини складеного присудка (*Друзі перестали його турбувати; Я повинен це зробити*). У цій ролі простежується паралелізм особових форм і відповідних форм з інфінітивами як компонентами своєрідних аналітичних конструкцій (*я вчуся і я хочу (буду, збираюся, намагаюся, люблю) вчитися*). Ужитий самостійно інфінітив виступає у ролі підмета (*Любити свій край правильно*), присудка (*Завдання молоді – вчитися; Курити – шкودити здоров'ю*), обставини мети (*Він пішов прогулятися; Мати прилягла спочити*), означення (*Він розповів про бажання відвідати країну*), додатка (*Просимо вас розповісти про це докладніше; Мама попросила принести тарілку*) та особливу роль головного члена інфінітивного речення (*Вийти всім на палубу! Не палити!*). Будучи назвою дії безвідносно до особи і часу, інфінітив семантично і за синтаксичними функціями близький до

³ Парадоксальність зумовлена не лише іменниковим походженням інфінітива, фактом сучасної співвіднесеності інфінітивів із віддієслівними іменниками, а й науковими інтерпретаціями морфологічного класу інфінітива. О.О.Потебня, наприклад, вважав інфінітив окремою частиною мови (Ярошевич 2006), а Л. Теньєр писав, що традиція у сучасних мовах називати дієслово у словнику за допомогою інфінітива парадоксальна, оскільки для позначення дієслова нелогічно використовувати ту форму, яка не є дієслівною, і шкідлива, оскільки вселяє і пропагує хибну думку, що інфінітив – це дієслово (*Éléments de syntaxe structurale*. Paris: Klincksieck, 1959).

⁴ Ідеться про розрізнення власне граматичних категорій і лексико-граматичних категорій, що називають також лексико-граматичними розрядами та парадигматичними схемами, з якими інфінітив співвідноситься, зокрема, це граничність – неграничність, способи дієслівної дії (дієслівні роди), валентність, перехідність – неперехідність та зворотність, особовість – безособовість.

віддієслівного іменника в називному чи знахідному відмінку і часто конструкції з інфінітивами можуть бути трансформовані в синонімічні конструкції з віддієслівними іменниками (*Колекціонувати (= колекціонування) – забава дітей; Діти люблять колекціонувати (= колекціонування)*), але інфінітив є назвою дії як процесу, а іменник – предметною назвою дії, тому інфінітив не може бути означуваним прикметником і поєднується лише з прислівником, а відповідний іменник завжди може сполучатися з узгодженим означенням (пор.: *читати швидко – швидке читання, стріляти влучно – влучна стрільба, співати тихо – тихий спів*).

Дієприкметник – це вербойд, що поєднує у своїх гібридних формах ознаки дієслова та прикметника. Словозмінні морфологічні ознаки дієприкметників прикметникові. Дієприкметники змінюються як прикметники за родами, числами та відмінками, узгоджуючись із формами іменників, ознаки яких вони називають, напр.: *зроблена справа, зроблений вихід, зроблене діло, зроблені справи, зробленої справи, зробленого виходу, зроблених справ* тощо. Слабші за словозмінні, менш граматичні формотвірні ознаки дієприкметників (у дієприкметникових формах марковані категорії виду і стану) співвідносять ці форми з дієсловом (*писаний – написаний, пишучий – писаний*), але вид і стан марковані також, хоч і менш регулярно, у формах віддієслівних іменників (*писання – написання, уживання – уживаність*), які на цій підставі до дієслів не відносять. За синтаксичним же критерієм дієприкметник може співвідноситися і з прикметником, і з дієсловом. Уживаючись у функції присудка, дієприкметник перебуває у сфері дієслівності, але це відбувається лише у випадку з аналітичними формами з дієслівною зв'язкою *бути* (*є*) та напівзв'язками *бувати, стати, ставати, робитися, зробитися, здаватися, лишатися, залишатися, являтися, виявлятися, вважатися* тощо, а також із формами з еліптизованим аналітичним компонентом *є* – нульовою його реалізацією (*Бюджет прийнятий; Бюджет був прийнятий; Бюджет буде прийнятим; Був би прийнятий бюджет; Нехай буде прийнятий бюджет*). Для синтетичних же форм дієприкметника, як зазначають автори академічної граматики української мови (Вихованець, Городенська 2004, с. 287), типовою є присубстантивна синтаксична позиція означення, тобто прикметникова роль (*Лиш морщини глибокі І побіліде за ті дні волосся Свідчили, кілька він перетернів* (І. Франко); *На подзьобаному дощем піску залишилися відбитки його босих ніг* (А. Шиян)).

Дієприслівник – це третій різновид гібридних форм, що мають морфологічні ознаки дієслова. У дієприслівнику окремі маркери дієслівних граматичних категорій виду, фрагментарно часу і стану поєднані з морфологічними ознаками прислівника: власне морфологічною – незмінюваністю, і синтаксичною – обставинною (прислівниковою) функцією із семантикою способу дії (*Не так тії вороги, Як добрії люди – І окрадуть, жалкуючи, Плачучи, осудять* (Т. Шевченко)), а також причини, мети, умови тощо (*Він раптом затнувся, заплутався, зрозумівши, що не можна назвати радістю або щастям цю скорботну зустріч* (З. Тулуб); *[Годвінсон] сів біля*

коминка, збираючись помішати в каміні, нагнувся за коцюбою (Л. Українка); Не доклавши рук, нічого не матимеш).

Морфологічні описи, які зараховують дієприслівники до дієслівних форм, не відмовляють їм у здатності мати дієслівну синтаксичну функцію присудка. Так, стверджують, якщо речення з дієприслівником або дієприслівниковим зворотом може бути без втрати основного семантичного змісту перетворене в речення з однорідними дієслівними присудками, то дієприслівник слід вважати другорядним присудком (*Все світле й райдужне перегоріло в ньому, запікаючись кров'ю* (О. Гончар) → *Все світле й райдужне перегоріло в ньому, запеклося кров'ю*) (СУМ 1969, с. 422).

Характер дієслівних категорій у дієприслівнику сучасні українські лінгвісти визначають як нівельований, нейтралізований (Вихованець, Городенська 2004, с. 320-323). Зокрема в дієприслівникові нейтралізовано часові значення вихідного для нього дієслова. Він, маючи лише співвіднесеність із часовими формами теперішнього та минулого часу, зовсім не має часової співвіднесеності з дієслівними формами майбутнього часу (окрім словоформи *будучи*, де співвіднесеність з майбутнім часом зумовлена лише формально кореневою морфемою). Але й співвіднесеність дієприслівників з формами теперішнього та минулого часу не можна кваліфікувати як вираження цих значень, оскільки вона передбачає тільки, що дієприслівники утворено від форм теперішнього і минулого часу. Співвідносні з формою теперішнього часу дієприслівники утворюються за допомогою суфіксів *-учи*, *-ачи* від будь-якої особової форми дієслова (*пишучи*, *роблячи*), а дієприслівники, які корелюють із формою минулого часу, утворюються, на думку сучасних лінгвістів (Вихованець, Городенська 2004, с. 320-321), за допомогою суфікса *-ши* від форми чоловічого роду однини минулого часу, а не від основи інфінітива⁵ за допомогою суфікса *-вши* та його варіанта *-ши* (*писавши*, *лігши*), як стверджували раніше (СУМ 1969, с. 420).

Дієприслівник має дієслівну категорію виду (*пишу – пишучи*, *написав – написавши*, *будую – будуючи*, *збудував – збудувавши*, *сиджу – сидячи*, *сів – сівши*, *лежу – лежачи*, *лежав – лежавши*, *долежав – долежавши*), але вона має транспозиційну природу, властива й іншим віддієслівним дериватам – іменникам (*підписування – підписання*, *відбивання – відбиття*) і дієприкметникам (*обстежуваний – обстежений*, *досліджуваний – досліджений*). Взаємозв'язок між дієприслівниковим видом і співвіднесеністю з формами часу дієслова такий: дієприслівники, співвідносні з теперішнім часом, утворюються тільки від основ недоконаного виду (*пишу – пишучи*), а співвідносні з минулим часом – від дієслів обох видів (*писав – писавши*, *написав – написавши*).

Деякі мовознавці вказують на ще одну дієслівну ознаку дієприслівників – наявність у них категорії стану. Дієприслівники начебто завжди зберігають активний або пасивний стан відповідного твірного дієслова (*гойдати – гойдатися* і *гойдаючи – гойдаючись*, *взувати – взуватися* і *взуваючи –*

⁵ Ця думка дещо суперечить вченню про дві основи дієслова (інфінітива і теперішнього часу), від яких, згідно з цим постулатом, утворені всі дієслівні форми і генетично дієслівні вербоди.

взуваючись) і в них зберігається постфікс *-сь (-ся)* як спільний засіб творення пасивного стану (*хитати – хитатися, хитаючи – хитаючись*) (Горпинич 2004, с. 221-222). Але зазначені форми не є формами пасивного стану, а є формами зворотного стану. Пасивність же, типово виражена в українській мові пасивними дієприкметниками, маркована в дієприслівниках значно рідше (*Письменник, надихнувшись такими ідеями, написав книжку*). Крім того, постфікс *-ся* форм зворотних дієслів трансформується в літературному стандарті в постфікс *-сь* похідних дієприслівників. Саме він є літературно нормативним, хоч форми із постфіксом *-ся* трапляються в художніх текстах (*зробивши – зробившись, зачинивши – зачинившись, піддавши – піддавшись, піддаючи – піддаючись, піддаючися, спинивши – спинившись, спиняючи – спиняючись, будувавши – будувавшись, будуючи – будуючись, будуючися* тощо). Проте це не змінює істинності думки про те, що категорія стану також має прояв у дієприслівниках, хоч він і обмежений більшою мірою протиставленням грамам активного і зворотного стану. Але так само обмеженим, проте іншим протиставленням – активного і пасивного стану, і навіть ще більш фрагментарним, є вияв цієї категорії в дієприкметників (*пишучий*⁶ – писаний*).

Форми на *-но, -то*, станівники та інші гібридні форми з дієслівними ознаками ми детальніше ще розглянемо в межах окремих параграфів, присвячених відповідним морфологічним підкласам та специфіці прояву в них граматичних категорій дієслів як категорій переважно несловозмінних. Словозмінність же дієслівних категорій verboїдів може бути реалізована в них (окрім дієприслівників) лише в аналітичних формах із дієслівними зв'язками (і напівзв'язками) – специфічними службовими дієслівними формами, які, на відміну від інших службових слів, самі є виразниками словозмінних показників базових компонентів словоформ і виконують синтаксично головну, а не залежну, функцію у синтаксичній сполучі.

Морфологічний клас службових дієслів – *дієслівних зв'язок* має центральну одиницю – дієслово *бути* із неповною видовою парадигмою. Це одновидове дієслово недоконаного виду. Парадигма словозмінних форм часу в нього теж своєрідна – форми майбутнього, минулого часу і наказового способу мають ознаки I дієвідміни, а парадигма теперішнього часу представлена суплетивною щодо названих форм, омонімічною в однині і множині та різних особових реалізаціях формою *є*, яка має варіантні застарілі форми *єсть* (розм., заст., уроч., позанормативна в літературному стандарті форма, синонімічна формі *є*), *єси* (у II особі однини, заст.) і *суть* (у III особі множини, заст., уроч.)⁷. Зв'язку визначають як службове дієслово, яке в іменному складеному присудку виконує роль аналітичної синтаксичної морфемі, показника граматичних категорій часу, способу, особи (а також роду) і числа; різновид допоміжних дієслів (ЕУМ, с. 211). Дієслово *бути* уважають власне зв'язкою, типовою, центральною зв'язкою, оскільки вона має найвищий ступінь граматикалізації – її вважають

⁶ Така зірочка після словоформ позначатиме лакунарні форми.

⁷ Така суплетивна парадигма цього дієслова зумовлена історично. Складений іменний присудок, на думку О. С. Мельничука, функціонував ще в індоевропейську епоху, де роль зв'язки виконували дієслова з коренями *'es-*, *bhū-*, перше з яких мало семантику буття, а друге – становлення (Мельничук, 1966, с. 133; Леута, с. 14).

повністю позбавленою лексичного значення і такою, яка лише служить засобом, що уможливує вживання слів, зокрема й іменних частин мови, у присудковій функції. В українській мові нормативною є еліптизація зв'язки *бути* у формах теперішнього часу (*він є розумним* → *він розумний*), а вживання інфінітива з цими формами взагалі неможливе (в майбутньому часі є форма *він буде читати* але неможлива *він є читати*).

І. Р. Вихованець зазначає, що зі зв'язкою *бути* споріднені щодо нівеляції лексичного значення дієслів також зв'язки *становити*, *являти собою*, які відрізняються від неї поєднанням з іменною частиною у формі Зн. в. (*М'який ліризм становить особливу рису байок Глібова* (М. Рильський); *Колишній партизан являв собою цибатого чоловіка, дуже похмурого* (Ю. Яновський)) (ЕУМ, с. 211). Крім того, ці зв'язки працюють у сполуках лише з іменниками. Функцію зв'язки виконують і напівповнозначні дієслова (напівзв'язки) *ставати*, *виявлятися*, *залишатися*, *лишатися*, *зоставатися*, *робитися*, *називатися*, *іменуватися*, *зватися*, *вважатися*, *здаватися* та ін., що певною мірою зберігають і лексичне значення. Вони в іменному складеному присудку не тільки є показниками граматичних дієслівних категорій, а й передають лексичні відтінки вияву ознаки, переходу з одного стану до іншого, збереження попереднього стану тощо (*Купина зблизька виявляється значно вищою* (І. Вільде); *Глибшим на диво стає світання* (А. Малишко); *Одначе тоді доти залишилися майже цілими* (О. Гончар); *Вже день здається сивим і безсилим* (В. Симоненко). Іноді й інші дієслова (особливо дієслова стану) у певних контекстуальних умовах втрачають лексичне навантаження і зближуються зі зв'язками (пор.: *День стояв сонячний* і *День був сонячний*) (ЕУМ, с. 211).

Межа між зв'язками і повнозначними дієсловами хистка. Між цими протиставленими поняттями існує й відношення взаємонакладання. Воно виражається в тому, що зв'язку називають також "чистим дієсловом", оскільки вона виражає лише дієслівні граматичні значення (Леута, с. 15). Протиставлення зв'язки *бути* як чистої (ідеальної, центральної) зв'язки, що виражає логічне відношення між підметом і присудком, та інших дієслів, що виступають у зв'язковій функції, має наслідком визначення останніх як змішаних, таких, що є більш-менш повнозначними, являють собою контамінацію дієслова (повнозначного дієслова) і зв'язки (Леута, с. 15). При цьому наявність у самій зв'язці дієслівності може бути оцінена як позитивно (зв'язка це безумовно дієслівне слово), так і негативно, що відбито в оцінках її як особливого недієслівного форманта, службового слова, що хоч і має граматичні форми способу і часу, подібно дієслову, але не є дієсловом, оскільки не позначає процесуальної ознаки (дії) і не має притаманної дієслову категорії виду. Таким чином, зв'язці відмовляють в ознаці дієслівності на основі семантичних і деяких граматичних показників (Леута, с. 17).

Аналітичними формами з дієслівною зв'язкою *бути* (*є*) та напівзв'язками *бувати*, *стати*, *ставати*, *робитися*, *зробитися*, *здаватися*, *лишатися*, *залишатися*, *являтися*, *виявлятися*, *вважатися* тощо є не лише гібридні дієслівні форми, вербоїди (*я буду писати*, *я буду жити*, *я буду прийнятим у*

партію, мені було сумно, книжку буде видано), а й прикметники та іменники (*я буду розумним, я буду живим, я буду письменником*). Останні, потрапляючи в предикативну позицію, не стають від того дієсловами (хоч така думка теж існує, але в ній має місце поплутання синтаксичних (предикат, присудок) і морфологічних (частина мови) понять), тому у визначенні ступеня дієслівності вербоїдів слід брати до уваги інші їхні ознаки: наявність похідності від особових дієслів, співвідносності їхніх основ (інфінітив, дієприкметник, дієприслівник, форми на *-но, -то*), характер прояву в них дієслівних граматичних категорій (високий ступінь дієслівності має інфінітив, у якого несловозмінні дієслівні категорії є номінативними, семантичними, меншу дієслівність за цією ознакою матиме дієприкметник, дієприслівник і форми на *-но, -то*), ступінь присутності морфологічних та синтаксичних ознак інших частин мови (інфінітив виявляє сильну дієслівність у зв'язку з відсутністю в ньому морфологічних ознак інших частин мови – його незмінюваність не ототожнюється з незмінюваністю прислівниковою, відмінними від прислівникових є й його синтаксичні ознаки; форми на *-но, -то* також, хоч і є незмінюваними, зберігають морфологічний зв'язок із твірними пасивними дієприкметниками в дієслівній їх реалізації і мають відмінні від прислівників синтаксичні ознаки). Таким чином, найменший прояв дієслівності мають дієприслівники (вони позбавлені повноцінної предикативної функції і не набувають її навіть у відсутніх у них аналітичних формах) та станівники (дієслівними їх ознаками є лише семантика стану і предикативна функція, на якій вони спеціалізуються).

В інтерпретації українських дієприкметників та дієприслівників як дієслівних форм, на нашу думку, не останню роль відіграла певна залежність української лінгвістичної думки (та лінгводидактичної традиції) від ідей російських, а також українських та інших лінгвістів, що виникли на основі аналізу російської мови, зокрема літературного її різновиду, де у цих формах значно більше дієслівності, ніж в українській мові. Так, російські дієприкметники мають повнішу від українських несловозмінну дієслівну парадигматику, утворюючи форми теперішнього часу активного (*пишущий, держащий*) та пасивного стану (*ведомый, подгоняемый, гонимый*), минулого часу активного (*писавший, росший*) та пасивного стану (*читанный, испеченный, мятый*), зберігається в минулому часі й кореляція за видом (*писавший – написавший, росший – выросший, читанный – прочитанный*) та формами стану із постфіксом *-ся* (*пишущийся, держащийся, писавшийся, разросшийся*). Дієприслівники мають форми недоконаного виду, співвідносні з теперішнім часом (*держа, читая, следя*), минулим часом (*читавши, писавши*), та доконаного виду, співвідносні з минулим часом (*написавши, сказавши, испекши, сделал, подержав, написав*), а також зберігають кореляцію із формами зворотного та пасивного стану (*открывается – открываясь, умывается – умываясь, умыться – умывшись, проговориться – проговорившись*). В українській мові регулярними формами дієприкметників є лише форми минулого часу пасивного стану (*читаний, прочитаний, спечений, зім'ятий*), а дієприслівників – форми недоконаного виду, співвідносні з теперішнім часом (*читаючи, стежачи*), що корелюють із формами російських активних дієприкметників теперішнього часу типу *читающий*, з минулим часом (*читавши, писавши*), доконаного виду, співвідносні з минулим часом (*написавши, сказавши*), що корелюють із формами російських активних дієприкметників минулого часу (*писавший, написавший*)⁸, та ті, що зберігають кореляцію активного стану зі зворотністю (*умиваючи – умиваючись*). Роль пасивних дієприкметників в українській мові важливіша, оскільки вони є основним засобом творення

⁸ На дієприкметникове походження цих дієприслівникових суфіксів і кореляцію з формами дієприкметників російської мови вказує В.О. Горпинич (Горпинич 2004, с. 223).

пасивного стану, що робить їх, фактично, окремим морфологічним класом, натомість усі інші форми цих вербоїдів, що є в російській мові, в українській – ще більш лакунарні, спорадичні, або ж відсутні, як, наприклад, зворотні дієприкметники. Зазначене підтверджує, що тенденція розгляду українських дієприслівників як прислівників та диференціація дієслівної та прикметникової реалізацій дієприкметників, реалізовані в академічній граматиці української мови (Вихованець, Городенська 2004), є прогресивною, такою, що відбиває граматичну специфіку сучасної української мови.

Сконцентруємося далі на основних формах дієслів (дієвідмінюваних та інфінітиві) – формах, де найчіткіше, найповніше і найвиразніше виражені дієслівні граматичні категорії словозмінного, несловозмінного та лексико-граматичного характеру (дієвідмінювані форми) та категорії лише несловозмінні та лексико-граматичні (інфінітив). Синхронний взаємозв'язок цих форм полягає й у тому, що дієвідмінювані форми будь-якого дієслова незалежно від повноти його словозмінної (а також формотвірної та словотвірної) парадигми завжди мають відповідник у формі інфінітива (принаймні він завжди модельований), що пояснює зручність його використання як словникової форми.

Важливість фінітних форм та інфінітива зумовлена й тим, що вони формують структуру основ усіх дієслівних форм, зокрема й вербоїдів. Існує постулат про дві основи дієслова. Одна основа – це основа інфінітива. Фінітні ж форми (більшість із них) представляє основа теперішнього часу – друга основа. Але слід зауважити, що це два різні типи основ: основа теперішнього часу – словозмінна (це основа без флексії), а інфінітива – формотвірна (це основа без суфікса *-ти*).

Основа інфінітива закінчується тематичним (класифікаційним) суфіксом (*-ува- (-юва-), -ва-, -а- (-я-), -и-, -і-, -ну- (-ону-), -∅*: *куп-ува-ти, мал-юва-ти, да-ва-ти, чит-а-ти, мін-я-ти, кос-и-ти, син-і-ти, хот-і-ти, сіп-ну-ти, сіп-ону-ти, плив-∅-ти, біг-∅-ти*). Є також невелика група атематичних (безсуфіксних) дієслів (*дати, їсти, бути (є)*), і дієслова з основою на *-вісти*: *відповісти, доповісти, переповісти, розповісти* тощо).

Основа інфінітива структурує форми минулого часу (*писа-ти – писа-в, хоті-ти – хоті-в, жи-ти – жи-в, біг-ти – біг-∅*), умовного способу (*писа-в би, хоті-в би, жи-в би, біг-∅ би*), дієприкметники минулого часу (*писа-ти – писа-н-ий, прожи-ти – прожи-т-ий, відвез-ти – відвез-ен-ий, посиві-ти – посиві-л-ий*), дієприслівники доконаного виду (*написа-ти – написа-вши, почув-ти – почув-вши, схоті-ти – схоті-вши, біг-ти – біг-вши*). Останні форми, як ми вже зауважували, сучасні лінгвісти виводять від основи чоловічого роду однини минулого часу (*написав – написав-ши, почув – почув-ши, схотів – схотів-ши, біг – біг-ши*) (Вихованець, Городенська 2004, с. 279, 320-321), утвореної, своєю чергою, від основи інфінітива.

Основа теперішнього часу – це той сегмент відповідних словоформ, що залишається після відокремлення флексії III особи множини (в дієслів I дієвідміни – *-уть*, II дієвідміни – *-ать*). Ці закінчення мають орфографічні варіанти *-ють, -ять*, ініціальні літери яких позначають або м'якість попереднього приголосного (*шлють, кроплять*), або зумовлені тим, що основа,

до якої ці флексії приєднуються, закінчується на звук *-й* (*купуй-уть, малюй-уть, дай-уть, крой-ать*).

Основу теперішнього часу мають усі особові форми дієслів теперішнього часу (*читай-уть і читай-у, читай-еш, читай-е, читай-емо, читай-ете; кос'-ать і кош-у, кос-иш, кос-ить, кос-имо, кос-ите*), особові форми майбутнього часу дієслів доконаного виду (*прочитай-уть, прочитай-у, прочитай-еш, прочитай-е, прочитай-емо, прочитай-ете; покос'-ать, покош-у, покос-иш, покос-ить, покос-имо, покос-ите*), форми наказового способу (*читай, читай-мо, читай-те; кос-и, кос-імо, кос-іть*), дієприкметники, утворені від форм теперішнього часу (*сяй-уть і сяд-учий, леж-ать і леж-ачий, стої-ать і стої-ачий*) та дієприслівники (*сяй-учи, леж-ачи, стої-ачи*).

Основи інфінітива і теперішнього часу в дієслів можуть збігатися (*плив-ти – плив-уть*), але частіше ці основи різні. Вони можуть розрізнятися тематичними та іншими суфіксами (*куп-ува-ти – куп-уй-уть, чит-а-ти – чит-ай-уть, син-і-ти – син-ій-уть, штовх-ну-ти – штовх-н-уть, кив-а-ти – кив-ай-уть, лиз-а-ти – лиж-∅-уть, ви-∅-ти – ви-й-уть, хот-і-ти – хоч-∅-уть, жу-ва-ти – жу-й-уть, крої-і-ти – крої-∅-ать, дриж-а-ти – дриж-∅-ать*). Тип такого співвідношення між основами інфінітива і теперішнього часу, а також тип співвідношення основ із флексіями різних дієвідмін, становить зміст поняття «клас дієслова» чи, точніше, «структурний клас дієслова». До цього поняття ми ще повернемося у зв'язку з описом формальних типів парадигм – дієвідмінювання дієслів, але зауважимо тут ще два моменти. По-перше, основи інфінітива і теперішнього часу дієслів можуть розрізнятися не лише тематичними компонентами, що зумовлено фонетичними процесами, чергуваннями (*жа-ти – жм-уть, жа-ти – жн-уть, сла-ти – шл-ють, сла-ти – стел-ють, бра-ти – бер-уть, і-ти – ід-уть, би-ти – бй-уть, роб-и-ти – робл-ять, лов-и-ти – ловл-ять* тощо), і ці розбіжності здебільшого не беруть до уваги, встановлюючи класи дієслів. По-друге, у класифікаціях структурних класів дієслів важливим компонентом є виділення продуктивних і непродуктивних класів за морфологічним (словотвірним) критерієм продуктивності, де продуктивними вважаються моделі співвідношення двох основ дієслова, що охоплюють великі обсяги дієслівної лексики, які активно поповнюються новими дієсловами. Наприклад, співвідношення основ із тематичними суфіксами (*-ува- – -уй-*) дієслів I дієвідміни є продуктивним, оскільки суфікс *-ува-* є основним засобом морфологічного оформлення дієслівних основ іншомовного походження (*агітувати, анулювати, бойкотувати, бракувати, гарантувати, інтерпретувати, інформувати, комбінувати, компенсувати, конкурувати, контролювати*), продуктивним словотворчим формантом при творенні термінів (*акцизувати, девальвувати, дотувати, інвестувати, індексувати, конвертувати*) та при відсубстантивному словотворенні дієслів (*дівувати, парубкувати, козакувати, пасічникувати, учительувати, головувати*). Дієслова непродуктивних класів характеризує непродуктивність відповідних суфіксів (використання їх не є зразком для творення нових дієслів), через що вони можуть налічувати меншу кількість дієслів. Клас дієслів II дієвідміни із співвідношенням основ (*-і- – -∅-*) закритий

для поповнення новими словами, але має у своєму складі близько ста дієслів, а клас дієслів II дієвідміни із співвідношенням основ (-Ø – -Ø) представлений одним дієсловом (*біг-ти – біж-ать*).

Запитання. Завдання

1. Який статус має дієслово у парадигмології української мови?
2. Як у лінгвістиці тлумачать поняття *процесуальна ознака*?
3. Яку роль виконує дієслово в реченні?
4. Перелічіть дієслівні форми, які називають вербоїдами. Стисло їх схарактеризуйте.
5. Дайте визначення поняття *інфінітив*.
6. У чому вбачають парадоксальність у тлумаченні інфінітива як вихідної (початкової) форми дієслова?
7. Продовжте речення: «Дієприкметник – це вербоїд, що...».
8. Поясніть специфіку дієприслівника як вербоїда.
9. На думку яких українських лінгвістів, характер дієслівних категорій у дієприслівникові є нівельованим?
10. Назвіть усі граматичні категорії, властиві дієприслівникові.
11. Яка лексема є центральною одиницею з-поміж дієслівних зв'язок?
12. Назвіть дві основи дієслова. Яка з них репрезентує фінітні форми?
13. Чи можуть у дієслів збігатися основи інфінітива і теперішнього часу? Наведіть приклади.

ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ДІЄСЛОВА

Морфологічний опис граматичних категорій дієслова зазвичай розпочинають із дескрипції прояву в дієслівних формах несловозмінних категорій виду (чи аспекту) та стану⁹. Незважаючи на центральність у морфологічній системі дієслова категорії часу ми так само почнемо з несловозмінної категорії (виду), тому що переважно словозмінна категорія часу має складну структуру і прояв часових значень та функціонування форм часу в особових дієслівних формах залежить від видової належності дієслів (вид і час взаємопов'язані не лише семантично, а й структурно, наприклад, форми доконаного виду не мають підпарадигми теперішнього часу), а потім перейдемо до часу¹⁰. Вид дієслів, який, фактично, є своєрідним структуратором парадигматичної схеми часу, також категорійно залежний, але вже від лексико-граматичних дієслівних категорій (лімітативності чи граничності – неграничності, дієслівних родів чи способів дієслівної дії).

⁹ Хоч існують і винятки, де опис морфології дієслова починається з часу (Граматики 2017).

¹⁰ Прецеденти такої послідовності опису категорій виду і часу також є (СУМ 2013).

Дієслово має граматичні категорії власне дієслівні і невласне дієслівні (транспоновані з категорій іменника і синтаксично залежні від них), категорії словозмінні, а також міжривневі (з різною мірою домінування формотвірних, словотвірних, та синтаксичних форм) та лексико-граматичні, категорії номінативного та структурного характеру. Власне дієслівні категорії (і одна категорія, яку називають невласне дієслівною – категорія особи дієслова) є номінативними категоріями дієслова, що реалізують властивість мови бути системою категорій відображення дійсності. Так, *категорія виду дієслова* (1) відбиває тривання, перебіг дії, процесу, стану в аспекті потенційного досягнення кінцевої межі, із досягненням якої процес припиняється; *категорія часу дієслова* (2) відбиває фізичний час у проєкції на момент мовлення як точку відліку протиставлених у межах цієї категорії грамам (теперішній час – збіг з моментом мовлення, минулий час – передування моменту мовлення, майбутній час – слідування за моментом мовлення); *категорія особи дієслова* (3) визначає роль мовця до інших ролей учасників мовленнєвого акту та об'єкта повідомлення; *категорія стану дієслова* (4) виражає суб'єктно-об'єктну деталізацію дії, відповідну інтерпретацію її мовцем; *категорія способу дієслова* (5) виражає інтерпретацію дії як реальної (дійсний спосіб) чи ірреальної (умовний та наказовий способи). Невласне дієслівні категорії дієслова – це категорії *роду* (6) та *числа* (7). Рід і число є суто структурними категоріями, що не мають зв'язку між семантичним навантаженням категорії і дієслівною семантикою. Форми роду і числа зумовлені формальним (і семантично зумовленим) синтаксичним зв'язком залежного дієслова у функції присудка від форми і семантики іменника у функції підмета (*я пишу – ми пишемо, хлопець писав – дівчина писала – дитя писало – діти писали*). Значення ж особи, на нашу думку, пов'язане з дієслівністю. Ця категорія, хоч і є формально залежною від лексико-граматичної категорії особи особових займенникових іменників, семантично розподілена між особовими займенниковими іменниками, які називають комунікативні ролі осіб по відношенню до комунікативного акту та предметів повідомлення, і дієсловами, які називають процесуальні ознаки цих осіб та предметів повідомлення. Але без дієслова і його категорії особи акт комунікації неможливий, тому сенс цієї категорії значною мірою дієслівний і семантика особи розподілена між дієсловами та особовими займенниковими іменниками, виражаючись в аналітичних (Вихованець, Городенська 2004, с. 264), аналітично-синтетичних (з особовими займенниковими іменниками, і саме вони мають функцію службового компонента аналітичної конструкції) і синтетичних (без особових займенникових іменників) дієслівних формах. Тому категорію особи дієслова не можна ставити в один ряд із категоріями роду і числа дієслова, називаючи її категорією невласне дієслівною, радше вона є міжчастиномовною – іменниково-дієслівною.

Граматичні категорії дієслова мають словозмінні, формотвірні, словотвірні та аналітичні (і власне синтаксичні) форманти, але значна частина цих категорій має міжривневий статус, поєднуючи в репертуарі своїх форм різні елементи. У дієсловах граматичні категорії також активно взаємодіють між собою формально

і семантично, об'єднуються у функційно-семантичні категорії, нерідко виходячи у сферу інших частин мови, у синтаксис.

Лексико-граматичними категоріями дієслів, частину з яких варто розглядати як лексико-граматичні розряди (ЛГР) – парадигматичні схеми, є категорії, по-перше, граничності – неграничності (1), дієслівних родів чи способів дієслівної дії (2) (ці ЛГР є парадигматичними схемами граматичної категорії виду дієслів); по-друге, валентності, граматикалізованої та морфологізованої у категоріях перехідності (бі- та полівалентність) – неперехідності (одновалентність) (3), а також зворотності (4) та безособовості (5) (ці ЛГР є парадигматичними схемами граматичної категорії стану).

Граматична категорія часу через синтаксичні зв'язки доповнюється прислівниками (займенниковими та автосемантичними) та прийменниками (разом із відмінковими формами іменників) із часовим значенням. Так само відбувається з мовним проявом просторових параметрів референтів – значення, що не виділяється в окрему морфологічну категорію, але має лексико-граматичний прояв у дієсловах (дієслова руху, перебування, розташування у просторі), залежних від них просторових займенникових та автосемантичних прислівниках, а також у відмінкових формах іменників із просторовими прийменниками. Категорію модальності, що відбита в дієсловах насамперед у граматичній категорії способу, своєрідно доповнює інтерпретаційна категорія стану, предикативи, модальники, модальні частки та інші різноманітні модальні слова, конструкції, інтонаційні засоби тощо.

Модальність (від лат. *modus* – розмір, спосіб, образ) – дуже широка наукова категорія, що характеризує спосіб дії або відношення до дії. У лінгвістичній традиції вона розглядається як функційно-семантична категорія, яка виражає ставлення мовця до змісту висловлювання, цільову настанову мовлення (мовця), відношення змісту висловлювання до дійсності, та розрізняє при цьому два основні різновиди значень: об'єктивну модальність і суб'єктивну (чи оцінну) модальність. Як окремий різновид модальності виділяють також ілокутивну модальність. Об'єктивну модальність вважають обов'язковою ознакою висловлювання, категорією, яка формує предикативну одиницю (речення). Вона виражає відношення змісту висловлювання до дійсності як реального або ірреального та протиставляється у грамах дієслівного способу (дійсний, умовний, наказовий) (*Діти радіють; Діти раділи б; Нехай діти будуть радіти!*), у типах речень за метою висловлювання (ствердження, питання, спонування) (*Люди добрі; Люди добрі? Будьте добрі!*) (це протиставлення іноді виділяють як окремий (третій) різновид модальних значень – ілокутивну модальність), у типах висловлювань за ознакою ствердження / заперечення, наявністю емоційного забарвлення (окличні і неокличні) (*Ходив і ходитиму! – Не ходила й не піду!; Петре, йди додому – Петре! Іди додому!*). Суб'єктивну ж модальність (бажаність, гіпотетичність, сумнів тощо) вважають факультативною ознакою висловлювання, яка вказує на ставлення мовця до змісту висловлювання, виражаючись низкою лексико-граматичних засобів у межах морфологічних класів слів (модальні прислівники, модальні частки, вигуки),

словосполучень і речень (*напевно, можливо, очевидно, ймовірно, хіба що, Біжу й падаю; так, ну, ні, ага, а як же, точно; ой! ох! ах! ну! ба!*), за допомогою інтонаційних засобів (здивування, сумніву, впевненості, недовіри, протесту, іронії) та порядку слів (*Він буде тебе слухати – Буде він тебе слухати*). До зони суб'єктивної модальності відносять також значення можливості (*Тебе не переконати!* тобто *Тебе неможливо (складно, непросто) переконати*) і необхідності (*Мені завтра працювати. тобто Мені завтра необхідно (треба, кров з носу, слід) працювати*).

Межа між ілокутивною та суб'єктивною модальністю не завжди чітка. Наприклад, іронія – це ілокутивна модальність, але іронія може бути експресивним способом вираження заперечення, а експресія – це сфера суб'єктивної модальності. Сфера суб'єктивної модальності включає також значення згоди / незгоди, прийняття / неприйняття (висловлювання співрозмовника), схвалення, осуду, заклику, попередження, погрози, нерозуміння, актуалізації тощо, чимало з яких пов'язані й з ілокуційною сферою.

Семантично близькими до модальності є й значення стверджувальності – заперечувальності, оцінки (за параметрами *добре – погано*), евіденційності (вказівки на джерело повідомлюваної інформації). Евіденційність протиставляє висловлювання про щось як про те, «що сам бачив, у чому брав участь» (пряма евіденційність), або про протилежне (непряма евіденційність). В останньому випадку повідомлення мовця можуть ґрунтуватися на даних, які йому повідомили (цитатив), він може повідомляти про результат своїх умовиводів (інферентив), про те, що йому здалося (імперцептив) тощо. Вона виражається частками та вставними словами типу *наче, начебто, здається, видається, очевидно, напевно, мовляв, кажуть, подекують* тощо.

На нашу думку, модальність – це категорія, яка охоплює всі рівні мовної структури, має широкий спектр значень і широку сферу взаємодії з іншими мовними категоріями. Семантична сутність її полягає в тому, що будь-яке повідомлення це інтерпретація, це інтерпретація мовця того, що якийсь предмет існує (чи не існує, чи, можливо, існує) в однині чи множині, є істотою чи неістотою, має певну стать (чи не має), виконує роль суб'єкта (чи об'єкта, чи атрибута, чи ...), що цей предмет (чи предмети, істоти тощо), є носіями певних ознак (процесуальних та непроцесуальних). Це інтерпретація того, що процесуальні ознаки, які залежать від належності їх носіїв до істот, і тому з більшою ймовірністю можуть бути власне діями, а не лише станами, або неістот, є такими, що збігаються з моментом мовлення, або такими, що не збігаються з ним, є реальними чи ірреальними, виконуваними мовцем чи співрозмовником тощо. Якщо ознаки непроцесуальні, то мовець може порівнювати якість чи не порівнювати, інтерпретувати якість як таку, що виражена більшою чи меншою кількістю. Тобто модальність охоплює майже всі граматичні категорії в їхньому інтерпретаційному прояві.

Але інтерпретація мовця має комунікативну настанову на те, щоб повідомлювана інформація була сприйнята як правдива, істинна (або навпаки) саме слухачем, який теж є інтерпретатором, і не лише тому, що міняється з

мовцем ролями в процесі комунікації. Співрозмовник також відображений граматикою, і не тільки в категорії особи. Сама комунікативна структура висловлювання (тема-рематичне членування) ґрунтується на опозиції відоме – невідоме, що відбиває орієнтацію повідомлення на слухача (відоме чи невідоме саме слухачеві).

Уважаємо, що традиційно розрізнявані об'єктивна і суб'єктивна модальності у зв'язку із зазначеною інтерпретаційністю теж взаємонакладаються, не завжди можуть бути диференційовані, адже вся інформація у повідомленнях, у мовленні є результатом суб'єктивної інтерпретації комунікантів. Урахування того, що суб'єктивність є критерієм модальності (Palmer 1986, с. 16), нівелює протиставлення цих типів модальності. Єдине, що в модальних і близьких до них мовних значеннях можна більш-менш об'єктивно диференціювати, це зв'язок цих значень із типами психічних процесів мовця-інтерпретатора (пізнавальними, емоційними, вольовими), з тим, чи належать ці значення до сфери повідомлень інформації про позамовну дійсність, інтерпретованої за допомогою логічних мисленнєвих операцій, до сфери логічної, раціональної (ствердження – заперечення, стан дієслова, ступені порівняння прикметників, модальні частки тощо), або ж вони належать до сфери емоцій та афектів (сюди можна віднести значення, що передають засоби так званих об'єктивної (емоційне забарвлення речень) та суб'єктивної (емоційні вигуки) модальностей). Проте й класифікація модальних значень за шкалою з протиставленими точками координат рацію – емоцію, теж буде радше аморфною, оскільки, з одного боку, у низці значень (упевненості, здивування, сумніву, іронії тощо) емоцію та рацію поєднані, а з іншого, мовні засоби вираження емоцій можуть бути застосовані інтерпретатором навмисно.

Переважно міжрівневий характер мають і названі основні сім граматичних категорій дієслова. Вид дієслова поєднує засоби формотвірні (*перечитати – перечитувати*) і словотвірні (*читати – перечитати*); стан – засоби словотвірні та формотвірні (останнє – дискусійно) (*читати – читаний – читатися*) та синтаксичні (*Викладач прочитав лекцію – Лекція прочитана викладачем*); спосіб – словозмінні (*читай, читайте, читаймо*) та формотвірні (аналітичні) (*хай читає, читав би*); час – словозмінні (*читатиму*), формотвірні синтетичні (*читав*) та аналітичні (*буду читати*); особа – словозмінні (*читаю – читаєш – читає*) і формотвірні (аналітичні) (*я читав – ти читав – він читав*). Лише число дієслова, яке є категорією синтаксично залежною від іменникового числа (*студент читає – студенти читають*), через що саме дієслово може вважатися компонентом аналітичної форми числа іменника, має в дієслові лише словозмінні засоби вираження. Рід дієслова, так само синтаксично залежний від іменникового (*студент прочитав – студентка прочитала – дитя прочитало*), протиставляючись лише в підпарадигмі однини минулого часу, в сучасній українській мові поєднує словозмінні (*прочитав – прочитал-а – прочитал-о*) та формотвірні засоби вираження (*прочита-в – прочита-л-а – прочита-л-о*), хоч історично суфікс *-в-* походить з *-л-*.

Внутрішньодієслівна взаємодія категорій не обмежується зазначеною взаємодією ЛГР як парадигматичних схем основних морфологічних категорій. Взаємодія виду і часу позначається не лише на тому, що дієслова доконаного виду не мають теперішнього часу, а й на тому, що підпарадигма майбутнього часу дієслів доконаного виду (*напишу, напишеш, напише, напишемо, напишете, напишуть*) використовує ті ж словозмінні засоби, що й підпарадигма теперішнього часу дієслів недоконаного виду¹¹ (*пишу, пишеш, пише, пишемо, пишете, пишуть*), а дієслова недоконаного виду мають власні форми майбутнього часу (*писатиму (буду писати), писатимеш (будеш писати)* тощо). Взаємодія простежується й між категоріями стану, перехідності та особи. Так, зворотність, будучи становим протиставленням як суб'єктно-об'єктної деталізації дії, є водночас морфологічним маркером неперехідності. Подібно до цього в межах граматичної категорії особи формується ЛГР безособових дієслів, що, як і ЛГР неперехідних дієслів, становить собою різновид парадигматичної схеми, який унеможливорює станову кореляцію. Взаємодія між категоріями часу та способу полягає в тому, що семантично наповнену парадигму часу мають лише дієслова дійсного способу. Умовний і наказовий способи не мають часу, оскільки позначають ірреальні процесуальні ознаки, лише формально послуговуючись словозмінними формами минулого часу (*писав би*) та теперішнього часу (*хай пише*). Словозмінна ж реалізація наказового способу має окрему від часу підпарадигму (*пиши, пишіть, пишімо*). З іншого боку, семантика способу і часу взаємонакладається, адже майбутній час не є реальним, це фактично ірреальний спосіб, майбутня подія тільки може відбутися, а не вже відбулася чи відбувається, і його ірреальність не залежить від мовця-інтерпретатора, який може повідомляти про теперішню або минулу подію як реальну, хоч насправді її не було.

Прояв граматичних категорій дієслова, парадигматична будова дієслів залежить від характеру категорійної семантики дієслова, яка, як вже було відзначено, включає в себе такі складники, як *дія, стан, процес*. Прояв різновидів категорійного значення дієслова має наслідком те, що дієслівні форми з різними типами категорійних значень мають і специфічний прояв дієслівних граматичних категорій, специфічну структуру їх парадигм.

Основні розряди дієслів за категорійним значенням такі: дієслова конкретної дії чи впливу (*робити, рубати, орати, будувати*); дієслова буття, перебування, місцезнаходження у просторі (*жити, бути, стояти, лежати, сидіти*); дієслова руху (*йти, бігти, пливати, скакати*); дієслова розумової діяльності (*думати, мислити, пам'ятати, знати*); дієслова мовлення (*говорити, казати, шепотіти*); дієслова ставлення (*любити, ненавидіти, нехтувати, зневажати*); дієслова стану (*світати, нудити, хворіти, хвилюватися*). Є дієслова, які не позначають ні дії, ні стану, а виражають різні відношення і зв'язки між предметами, явищами, напр.: дієслова зі значенням еквівалентності чи параметрів предметів (*коштувати, важити, містити, цінуватися, полягати,*

---

¹¹ Через це такі форми називають формами теперішнього-майбутнього (теперішньо-майбутнього) часу.

дорівнювати); дієслова зі значенням існування, розташування предметів у просторі (*височіти, міститися, впадати, стояти (Неподалік стоїть дім)*).

Найузагальненіша класифікація дієслів за категорійним значенням полягає у поділі їх на *предикати дії* і *предикати стану* (СУМ 2013, с. 370). Предикати дії називають процесуальну ознаку активного суб'єкта, виконавця дії і їх розглядають як основну лексико-граматичну групу дієслова, оскільки їм властиві всі основні дієслівні морфологічні категорії (виду, часу, особи, способу, стану). Вони характеризують істоту чи предмет, названі підметом, як суб'єкта процесуальної ознаки (виконавця дії). Предикатів дії набагато більше, ніж предикатів стану, і вони представлені багатьма лексико-граматичними підгрупами. Позначувані дієсловами дії можуть бути: фізичними (*рубати, писати, іти, нести*), інтелектуальними (*думати, мислити, вчитися, проектувати*), мовленнєвими (*говорити, казати, повідомляти, дискутувати*), пов'язаними зі сприйняттям органами чуття (*бачити, нюхати, відчувати, слухати*), зі ставленням (*любити, ненавидіти, заздрити, кохати*), із волевиявленням (*наказувати, примушувати, радити*) тощо.

Предикати стану позначають процесуальну ознаку безсуб'єктну, з прихованим, експліцитно не вираженим суб'єктом. Вони також мають категорії виду, часу, способу, особи та стану, але парадигматика багатьох категорій таких дієслів є функційно обмеженою, лакунарною, неповною. Наприклад, вони не завжди мають повний набір особових форм, часто є безособовими, позбавленими суб'єктної валентності. Крім того, такі дієслова, як правило, є також неграничними і неперехідними, через що мають неповну парадигму категорій виду та стану. Предикати стану також об'єднують у лексико-граматичні підгрупи на позначення станів: фізичних (*температурить, нудить*), психічних (*страждати, сумувати*), станів природи (*світає, вечоріє*), станів, пов'язаних з успіхом (*урастить, везе*)¹².

Цю диференціацію за категорійним значенням доповнює поділ дієслів на функційно-семантичні (семантичні) групи (СУМ 1969, с. 325-330), виділювані за іншими граматичними ознаками 1) сполучуваності дієслів в особових формах з дієсловами у формі інфінітива; 2) сполучуваності дієслів з іменниками у формі називного, родового, давального, знахідного і орудного відмінків без прийменника, а також з іменниками у формі родового відмінка з прийменниками *з, в (у), від, до*, у формі знахідного відмінка з прийменниками *про, за, в (у)*, у формі орудного відмінка з прийменниками *з, за, перед, над*; 3) можливості утворення від дієслівної лексики пасивного дієприкметника.

За визначеними ознаками виділено такі функційно-семантичні групи дієслів: 1) можливості та наміру: *могти, наміряться, намагатися, прагнути, силкуватися, сміти, стати*; 2) бажання (особові): *багнути, бажати, прагнути, потребувати, хотіти*; 3) волевиявлення: *дозволяти, казати, наказувати*; 4) часових меж: *кінчати, лишати, починати, продовжувати, припиняти*; 5)

¹² Ми, як це робиться в більшості посібників, подаємо деякі приклади предикатів стану не у формі інфінітива, а в тих формах, пов'язаних із безособовістю, в яких вони типово реалізовані в мовленні, оскільки форма інфінітива, яку вони мають теж, вуалює таку їх специфіку.

мислення: думати, марити, мислити, мріяти, пам'ятати; б) навчання: навчати, учити, вивчити; 7) прохання і примусу: благати, вабити, звати, кликати, примушувати, просити, пхати, тягти; 8) зневаги й огиди: гидувати, гордувати, гребувати; 9) пересування: брести, бродити, їхати, їздити, іти, крокувати, лазити, лізти, летіти, линути, літати, простувати, прямувати, ходити; 10) зміни місцеположення: лягати, сідати, ставати, спускатися, сходити; 11) переміщення: водити, возити, волочити, носити, тягати; 12) уникання: боятися, сахатися, сторонитися, уникати; 13) бажання (безособові): багнутися, кортіти, манутися, хотітися; 14) сподівання: вимагати, сподіватися, чекати; 15) міри наявності: бракувати, бракнути, вистачати, не ставати; 16) успіху: везти, вестися, таланити, фортунити, щастити; 17) залежності від об'єкта: акомпанувати, аплодувати, вторити, імпонувати, кланятися, коритися, опонувати, підлягати, подобатися, присягати (присягатися), слугувати; 18) мовлення: белькотати, буркати, говорити, оповідати, провіщати, радити, ректи, твердити; 19) виявлення почуттів: грубіянити, дякувати, шкодити, мститися; 20) впливу на об'єкт: абсорбувати, автоматизувати, аргументувати, базувати, вартувати, екзаменувати, ігнорувати, муштрувати, патрулювати, організувати; 21) переживання: зазнавати, переносити, терпіти; 22) вітання: вінишувати, вітати, поздоровляти; 23) ставлення до об'єкта: бити, ганяти, гризти, зневажати, калічити, клювати, критикувати, кусати, кривдити, лаяти, ображати, преміювати, цькувати, шарпати; 24) захисту: берегти, боронити, захищати, лікувати, оберігати, охороняти, спасати; 25) інформування: інформувати, питати, повідомляти, попереджати, сповіщати; 26) спрямування дії: капати, кидати, класти, лити, сипати; 27) взаємозалежності: дружити, єднати, знайомити, координувати, ототожнювати, парувати, погоджувати, сполучати; 28) фізичного стану: лихоманити, морозити, температурити, трусити, трясти; 29) стосунку до об'єкта: гордувати, володіти, командувати, верховодити, легковажити, любуватися, милуватися, керувати, диригувати; 30) ставлення до об'єкта: глузувати, знущатися, кптити, сміятися; 31) стосунку до суб'єкта: батрачити, гостювати, зимувати, квартирувати, кухарювати, наймитувати, ночувати, столуватися; 32) наростання ознаки: багатшати, біліти, в'янути, зліти, п'яніти, чорніти; 33) ставлення до об'єкта: лабузнитися, лащитися, липнути, лицятися, ставитися; 34) піклування: дбати, турбуватися, хвилюватися, піклуватися; 35) розмови: базікати, балагурити, бесідувати, говорити, гомоніти, дискутувати, патякати, розмовляти, трактувати; 36) ставлення до об'єкта: гніватися, досадувати, датися, кричати, сердитися, тупати; 37) взаємної дії: битися, борюкатися, вальсувати, ворогувати, воювати, дружити, контрастувати, суперничати; 38) спостереження: глядіти, дивитися, зорити, слідкувати, спостерігати, стежити, шпигувати; 39) ставлення до об'єкта: бравірувати, бундючитися, дрижати, запобігати, схилитися, хвалитися, хизуватися, чванитися; 40) праці: думати, мислити, мудрувати, працювати, трудитися; 41) зверхності: домінувати, панувати, превалювати, тріумфувати.

Опис прояву граматичних ознак цих груп доданий до класифікації у вигляді таблиці (СУМ 1969, с. 328-329), а також зазначено, що у складі цих груп, немає дієслів, для яких зв'язки з іменником або інфінітивом є необов'язковими, зокрема таких, як: *ахати, буяти, блаженствувати, жити, квітувати, козакувати, плакати, столярувати, цвісти* і т. д. (СУМ 1969, с. 330).

Запитання. Завдання

1. Які типи ГК дієслова розмежовують у сучасній морфології?
2. Назвіть власне дієслівні категорії. Чим вони відрізняються від невластивих дієслівних?
3. Які ГК дієслова мають міжривневий характер?
4. У чому полягає специфіка семантики ГК виду дієслова?
5. Що відбиває ГК часу дієслова?
6. Схарактеризуйте лексико-граматичні категорії дієслова.
7. Що включає в себе категорія модальності? Які вона має різновиди?
8. Назвіть основні розряди дієслів за категорійним значенням.
9. Поділ на які типи передбачає найузагальненіша класифікація дієслів за категорійним значенням?

ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ ЧАСУ В НЕСЛОВОЗМІННОМУ І СЛОВОЗМІННОМУ ПРОЯВАХ

Час є центральною граматичною категорією дієслова в українській мові та багатьох інших мовах світу, категорією, що передає відображення мовою фізичної категорії часу. У багатьох сучасних мовах час є категорією поліграмемною і такою, в якій семантика часу розкладається на два і більше складники. Цими складниками є, по-перше, власне час, що виражає відношення часу описуваної ситуації до моменту мовлення (відрізку часу, що позначається словом «зараз»), який береться за точку відліку (абсолютний час), чи відношення часу до іншої відносної часової точки відліку (відносний час). По-друге, час відображений категорією виду (аспекту). Ця категорія виражає те, як мовець осмислює перебіг дії в часі (як дію тривалу чи одномоментну, постійну чи завершену тощо). З аспектом пов'язана й категорія способу дії (акціональності), що передає інформацію про спосіб перебігу дії, протиставляючи такі, наприклад, значення, як починальний, обмежувальний, результативний, багатократний тощо способи дієслівної дії.

Наприклад, в англійській мові дієслова мають 12 часів (*tenses*), які вказують, коли відбувалася дія (*time*) і як вона відбувалася (*aspect*). У кожного часу (їх 3 – теперішній (*present*), минулий (*past*) і майбутній (*future*)) є 4 аспекти (простий / узагальнений / невизначений (*simple*), тривалий / продовжений (*continuous*), доконаний / завершений (*perfect*) і доконаний тривалий (*perfect*

continuous)). І хоч в англійській мові значення часу і виду диференційовані, вони не розглядаються як окремі категорії, оскільки послідовно не розрізняються за допомогою граматичних форм. Таким чином, англійська мова є прикладом тієї моделі динаміки розвитку граматичної системи праїндоевропейської мови (де був і вид, і час, і останній, до того ж, розвинувся з виду), коли диференціація семантично близьких категорій стерлася, але в семантиці спільної категорії перемогло значення часу.

У слов'янських же мовах, зокрема й українській, представлено інші моделі динаміки граматичної реалізації семантики фізичного часу індоєвропейських мов – з більшою або меншою мірою розрізнення категорій власне часу і виду та переважно зменшенням власне часових протиставлень, реконструйованих для праїндоевропейської мови як опозиції теперішнього, майбутнього часу, аориста, перфекта, імперфекта, плюсквамперфекта. Наприклад, у болгарській мові є вид (несвършен і свършен) і 9 часів, де час, вид та співвідношення часових значень накладаються (сегашно (*хòдя*), минало свършено (*хòдих*), минало несвършено (*хòдех*), минало неопределено (*хòдил съм*), минало предварително (*бях хòдил*), бъдеще (*ще хòдя*), бъдеще предварително (*ще съм хòдил*), бъдеще в миналото (*щях да хòдя*), бъдеще предварително в миналото (*щях да съм хòдил*)).

В ідіомах, що були генетичними попередниками української мови (праслов'янській, давньоруській), час також був категорією багатограємною без відносно чіткої диференціації категорій часу та виду. Теперішньому часу (*несь*), протиставлялися чотири минулих (аорист – минулий простий (*несь*), імперфект, що позначав тривалу або повторювану дію в минулому (*несьахь*), перфект, що позначав дію в минулому, результат якої зберігається на момент мовлення (*несь єсьмь*), плюсквамперфект – давноминулий час (*бѣхь несь*)) і майбутній (*стань нести, начьнь нести, имж нести, нести имж*) час.

У сучасній українській мові, як і в болгарській, вид виокремився як самостійна категорія, що має власні морфологічні показники, але, на відміну від болгарської, в українській мові стерлися і не отримали морфологічної підтримки (принаймні в межах часових показників) такі семантичні компоненти часу, як повторюваність процесуальної ознаки, збереженість результату дії на момент мовлення, передування чи слідування щодо іншої процесуальної ознаки. Відносно чітко і регулярно за допомогою морфологічних форм (словозмінних та аналітичних) в українській мові сьогодні протиставлено 3 основні граєми часу (теперішній, минулий, майбутній): *читаю, читав, читатиму (буду читати)*. У зв'язку із семантичною залежністю та порівняно меншою регулярністю граєма давноминулого (чи передминулого) часу (*я читав був цю книжку, але вже забув про що вона*) розглядається часто як різновид (підграєма) минулого часу. Граєма ж передмайбутнього часу обмежена спорадичною реалізацією лише в окремих південно-західних діалектах (*я буду читав, коли вони прийдуть*).

НЕСЛОВОЗМІННІ КАТЕГОРІЇ, ПОВ'ЯЗАНІ З РЕАЛІЗАЦІЄЮ ЧАСУ ДІЄСЛОВА. ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ ВИДУ ДІЄСЛОВА, ЛІМІТАТИВНІСТЬ ТА СПОСОБИ ДІЄСЛІВНОЇ ДІЇ

Вид дієслова – це несловозмінна граматична категорія, яка позначає характер тривання, перебігу дії, процесу, стану в аспекті потенційного досягнення кінцевої межі, із досягненням якої, процес, вичерпавши себе, припиняється, і в якій протиставлено дві грамеми: грамема недоконаного виду і грамема доконаного виду. Творення недоконаного виду називають імперфективацією (від лат. *imperfectus* – недоконаний), а доконаного – перфективацією (від лат. *perfectus* – завершений). Грамема недоконаного виду (*робити, писати, шити, їхати, летіти, височіти; заробляти, переписувати, зашивати, їздити, приїздити, літати, відлітати*) представляє дію, процес, стан як протяжний, лінійний, дисперсний у часі та (для дієслів на позначення руху) й у просторі, а доконаний вид (*зробити, заробити, написати, переписати, зашити, перешити, приїхати, виїхати, в'їхати, заїхати, прилетіти, вилетіти, відлетіти, долетіти*) – як процесуальну ознаку компактну, точкову, більш локалізовану в часі (та просторі). Таку локалізацію ототожнюють зі значенням завершення дії, таким чином, недоконаний вид позначає дію недоконану, незавершену, а доконаний – доконану, завершену. Звідси й назва грамем категорії. Але більшість префіксів доконаного виду (їх називають несутовидовими), що передають семантику завершеності процесуальної ознаки, залишаються у похідних від дієслів доконаного виду дієсловах недоконаного виду (*заробляти, переробляти, переписувати, зашивати, приїздити, відлітати*), і цей парадоксальний факт (зазвичай морфеми в похідних словах наступних ступенів похідності зберігають і форму, і значення) на фоні складної взаємодії виду, часу та акціональності, полісемії видових формантів, а також традиційного аналізу виду на прикладі інфінітивів певною мірою ускладнює чіткість розуміння семантики категорії виду.

Щоб прояснити семантичне наповнення виду, варто хоча б частково відмовитися від традиції представлення виду дієслів тільки формами інфінітива – гібридними дієслівно-іменними формами із лише потенційно закладеною, прихованою семантикою часу, з вираженням якої категорія виду тісно пов'язана. Якщо поглянути на особово-числові форми відповідних дієслів, сутність виду стає зрозумілішою. Форми недоконаного виду, що не визначають, не локалізують цією категорією прояв процесуальної ознаки в часопросторі, співвідносять її з теперішнім часом (*роблю, робиш, робить, робимо, робите, роблять* – тепер), з минулим часом (*робив, робила, робило, робили* – у минулому) та з майбутнім часом (*робитиму, робитимеш, робитиме, робитимемо, робитимете, робитимуть* – у майбутньому). Ці форми уможливають її подальшу локалізацію за допомогою категорії часу, залишаючи категорії часу повний обсяг реалізації своїх значень. Особово-числові ж форми доконаного виду (*зроблю, зробиш, зробить, зробимо, зробите, зроблять, зробив, зробила, зробило, зробили*) унеможливають перебіг процесуальної ознаки в

теперішньому часі, локалізують її в часопросторі як одномоментну, залишаючи часу представляти цю дію тільки в майбутньому (*я зроблю вправу завтра*) і минулому (*я зробив вправу вчора*) часі. Форми недоконаного виду, утворені від форм доконаного виду із несутовидовими префіксами доконаного виду, знімають блок часової локалізації, притаманної графемі доконаного виду, і також, як і безпрефіксні форми, можуть співвідносити позначувану ними процесуальну ознаку з теперішнім (*переробляю, переробляєш, переробляє, переробляємо, переробляєте, переробляють*), минулим (*переробив, переробила, переробило, переробили*) та майбутнім часом (*перероблятиму, перероблятимеш, перероблятиме, перероблятимемо, перероблятимете, перероблятимуть*). Префікс *пере-* тут втрачає семантику завершеності, залишаючи лише значення повторності дії.

Те, що дієслова доконаного виду (з неповною часовою парадигмою) використовують для реалізації майбутнього часу словозмінну підпарадигму теперішнього часу дієслів недоконаного виду (з повною часовою парадигмою) розкриває ще один аспект часової семантики виду. І це також стає очевидним, якщо розглядати видові протиставлення на прикладі словозмінних форм. Так, особово-числові форми недоконаного і доконаного виду представляють водночас протиставлення теперішнього (формами недоконаного виду) і майбутнього (формами доконаного виду) часу і їх можна подати як підпарадигму теперішнього-майбутнього часу (*роблю – зроблю, робиш – зробиш, робить – зробить, робимо – зробимо, робите – зробите, роблять – зроблять*), коли перфективізація реалізована сутовидовими префіксами, і майбутнього-теперішнього часу (*перероблю – переробляю, переробиш – переробляєш, переробить – переробляє, переробимо – переробляємо, переробите – переробляєте, перероблять – переробляють*) за імперфективізації (тут формується й протиставлення форм майбутнього часу як простих форм (*зроблю, перероблю*) і складних, довгих (*робитиму, перероблятиму*)). В цих підпарадигмах часові словозмінні показники форм однакові, різними є видові показники, проте саме останні перетворюють дієслівну форму теперішнього часу на форму майбутнього часу і навпаки, чим яскраво демонструють, що вид для цих форм – це і є час. Минулий час, як теперішній і майбутній, також має свою парадигматичну структуру в протиставленнях словозмінних (для минулого часу – родо-числових) форм доконаного і недоконаного виду (*робив – зробив, робила – зробила, робило – зробило, робили – зробили*), але в цій підпарадигмі видові показники не змінюють власне часового значення дієслів, тому саме у формах минулого часу проявляється специфічна, але теж переважно часова, семантика виду. Ця семантика дещо відрізняється від семантики інфінітивів різних видів (*робити – зробити*), де на перший план виходить протиставлення протяжності, дисперсності процесуальної ознаки і її компактності, одномоментності. У родо-числових формах минулого часу недоконаного і доконаного виду (*робив – зробив*) подія, позначена ними, відбулася в минулому, до моменту мовлення, але у формах недоконаного виду вона є незавершеною, не має результату (це український відповідник *past continuous*), а у формах доконаного виду вона є

завершеною, результативною (це український відповідник *past perfect*). Цей результат, що є й у формах майбутнього часу, в різних корелятах доконаного виду може по-різному поєднуватися з іншими значеннями. Префіксальні форми із сутовидовими префіксами виражають це значення із меншою мірою накладання інших значень (*робив – зробив, роблю – зроблю*), пов'язаних із перебігом процесу чи трансформацією одного процесу в інший (зміною лексичного значення дієслова). Форми ж із несувидовими префіксами виражають значення завершеності процесу разом з іншими значеннями (*перепишу – не просто «завершу писати», а «зроблю рукописну копію з якогонебудь тексту, напишу щось ще раз», підшию – не просто «завершу шити», а «пришию що-небудь до чогось знизу, з вивороту»*). Іноді лексичне значення за перфективізації змінюється ще сильніше, наприклад, дієслово *зароблю* – взагалі позначає інший процес, ніж дієслово *роблю*, воно позначає не «завершу роботу», а «працюючи, набуду права на одержання плати або одержу плату за виконувану роботу». Дієслова ж руху ускладнюють значення завершення дії самою семантикою руху навіть із нейтральними щодо просторового значення префіксами, наприклад, *приїду* – «прибуду куди-небудь якимсь транспортом». До цієї семантики інші префікси додають значення просторових та інших ознак руху. Наприклад, словоформа *виїду* має значення: 1. *Їдучи, відправляюся звідки-небудь, за межі чогось, кудись*, 2. *Їдучи, з'явлюся де-небудь, у якомусь місці*. 3. *Їдучи, піднімуся куди-небудь, на щось*.; словоформа *в'їду* має значення *Їдучи, потраплю в межі, у середину чого-небудь*.; словоформа *заїду* має значення: 1. *В'їду в середину, в межі чого-небудь*. 2. *Поїду куди-небудь далеко, за якісь межі*. 3. *Зверну, збочу з дороги; їдучи, прибуду у незнайоме місце, не туди, куди слід*. 4. *Об'їжджаючи кого-, що-небудь, опинюся за кимсь, чимсь, біля когось, чогось; під'їду кружним шляхом, не прямо*.; словоформа *доїду* позначає: *Їдучи, доберуся до чого-небудь; під'їду; приїду*.; словоформа *від'їду* має значення: 1. *Вибуду, відправляюся кудись яким-небудь транспортом*. 2. *Віддалюся від певного місця на яку-небудь відстань* тощо.

Форми доконаного виду із суфіксом *-ну-* (*-ону-*) більш граматикалізовані. Вони доволі регулярні, а їхнє значення уніфіковане і в окремих випадках (переважно в дієсловах, що втратили синхронну словотвірну мотивацію з діяхронно твірними безпрефіксними дієсловами типу: *присягаю – присягну, надихаю – надихну, впливаю – вплину*) обмежене відносно чистою видовою семантикою, але в багатьох дієсловах (*стрибну, крикну, моргну, стрільну, штовхну (штовхону), трусну (трусону), стукну (стукону), грюкну (грюкону), сипну (сипону), смикну (смикону), черкну (черкону), різну (різону)* тощо) суфікс *-ну-* (*-ону-*) виражає додаткову до значення доконаного виду семантику однократної, раптової та цілісної дії. Стилистичний варіант цього суфікса *-ону-* виражає те саме значення, але з відтінком інтенсивності.

Як бачимо, семантичне наповнення парадигми категорії виду, яка сформувалася в українській мові у сучасному вигляді у зв'язку з категорією часу (і не втратила цього зв'язку), дещо спростивши її в процесі історичного розвитку мови, доволі широке, пов'язане з вираженням відношення дії до її тривання як

різних якісних характеристик дії (миттєвість, тривалість, початок дії, перехід з одного стану в інший, спрямованість / неспрямованість), та має неоднаковий ступінь чистоти у різних засобах видотворення, часто супроводжується нашаруванням інших словотвірних і формотвірних значень. Доконаний вид позначає процесуальну ознаку в її цілісності, концентрації, компактності, а недоконаний – представляє її як процес розгортання, тривання, динамізму. Різні визначення семантики категорії виду (як міри кількості дії; вираження розподілу дії у часі; як способу тривання, перебігу дії; відношення дії до її результату, межі; як протиставлення цілісності / нецілісності дії, її неподільності чи подільності на фази) лише взаємодоповнюють одне одного, описуючи семантичні відтінки цієї категорії як такої, яка відбиває перебіг процесуальної ознаки у часі. Представлення семантики виду за допомогою просторово-графічної аналогії (доконаний вид – точкова дія; недоконаний вид – лінійна дія) не заперечує цієї думки, адже така аналогія дозволяє унаочнити, зробити більш доступними для нашого чуттєвого (зорового) сприйняття у просторових параметрах менш доступних для чуттєвого сприйняття людини семантичних нюансів таких категорій, як час і вид.

Зв'язок виду з часом зумовлює відмінності різних форм виду щодо повноти парадигми граматичної категорії часу (дієслова недоконаного виду мають форми усіх трьох часів, натомість дієслова доконаного виду мають форми лише минулого і майбутнього часу). Таким чином, вид, будучи залежним щодо своєї парадигматики від лексико-граматичної належності дієслів до розрядів граничних / неграничних дієслів як відповідних парадигматичних схем, сам фактично є парадигматичною схемою (= ЛГР) щодо граматичної категорії часу.

Зважаючи на об'єктивну широту семантичного спектру парадигматики виду, натомість її не менш об'єктивний зв'язок із часом, звертаємо увагу на те, що її грами доволі чітко протиставляються за критерієм позначення фаз дії, які взаємодіють із часовою семантикою. Недоконаний вид (*читаю; співаю*) позначає процесуальну ознаку, яку можна уявити у початковій, серединній та кінцевій фазах розгортання (і це пов'язано з повнотою парадигми часу), а доконаний вид можна уявити або в початковій (*заспіваю, заспівав*), що реалізується рідше, або в кінцевій (*прочитав, зачитав, перечитав*) фазах, але не в серединній, яка асоціюється із семантикою теперішнього часу.

Таким чином, семантика виду – це семантика насамперед часова, і хоч в українській мові вид виділяється в окрему граматичну категорію, перебравши на себе реалізацію частини тих часових значень, що в праслов'янській мові виражалася складною системою часових форм, збагнути сутність видового протиставлення можна лише крізь призму категорії часу, крізь розуміння міцного парадигматичного і смислового взаємозв'язку категорій виду і часу.

Запитання. Завдання

1. Якою постає ГК часу в багатьох сучасних мовах?
2. Чим ГК часу в українській мові відрізняється від ГК часу в англійській мові?
3. У чому полягає специфіка ГК часу болгарської мови у порівнянні з українською?
4. Подайте визначення ГК виду дієслова в сучасній українській мові.
5. Яким є семантичне наповнення ГК виду українського дієслова?
6. Що позначає грамема недоконаного виду дієслова?
7. Як можна уявити процесуальну ознаку, позначувану грамемою доконаного виду дієслова?

ПАРАДИГМАТИКА ГРАМАТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ ВИДУ

Парадигматика граматичної категорії виду дієслова має двокомпонентну семантичну та формальну структуру, в якій протиставляються грамеми недоконаного і доконаного виду. Схеми парадигм виду регульовані лексико-граматичною розрядною віднесеністю дієслів до граничних чи неграничних, а також до різних дієслівних родів чи способів дієслівної дії. Граматичні форми виду також мають різний ступінь граматичності – дискусійним є питання про те, які форми виду є фактами формотворення (є разом із вихідною формою формами одного слова), а які – словотворення (є разом із вихідною формою різними словами). За двокомпонентної грамемної структури категорії виду, мотиваційні зв'язки між грамемами виду зумовлюють типово трикомпонентну парадигматику виду (видові ланцюжки). Вихідною у більшості випадків є форма (перша форма) недоконаного виду (*робити, читати*), а похідною від неї в процесі перфективації (другою формою) є форма доконаного виду (*переробити, доробити, перечитати, дочитати*). На наступному ступені похідності в процесі імперфективації твориться третя форма – знов недоконаного виду (*переробляти, доробляти, перечитувати, дочитувати*). Видові ланцюжки можуть бути й двокомпонентними із протиставленням вихідної форми недоконаного виду і похідної – доконаного (*стрибати – стрибнути, робити – зробити*), а також, рідко, із протиставленням вихідної форми доконаного виду і похідної – недоконаного (*дати – давати, стати – ставати*), зберігаючи потенцію до трансформації в трикомпонентні (*дати – давати – подавати* 'дати всім або багатьом'). Можливі й чотирикомпонентні видові ланцюжки, наприклад: *мести, рости* (недоконаний вид) – *замести, зарости* (доконаний вид) – *замітати, заростати* (недоконаний вид) – *позамітати, позаростати* (доконаний вид). Розмаїття моделей видотворення робить необхідною диференціацію первинної (нерегулярної) (*дати – давати*) і вторинної (регулярної) імперфективації (*привезти – привозити*), а також первинної (регулярної) (*замести*) і вторинної (нерегулярної) (*позамітати*) перфективації.

Вид дієслова характеризують як морфологічну категорію мішаного типу (Вихованець, Городенська 2004, с. 226), тобто він є категорією міжрівневою, а саме формотвірною-словотвірною. Формотвірність її проявляється переважно в процесі імперфективації, а словотвірність – переважно в перфективних видових протиставленнях.

Залежно від формотвірної чи словотвірної реалізації виду дієслова в українській мові поділяють на три групи: 1) парновидові дієслова (співвідносні за видовою ознакою в межах так званої видової пари, де обидві словоформи є формами одного слова); 2) непарновидові дієслова (неспіввідносні за видовою ознакою в межах видової пари); 3) двовидові дієслова (мають омонімічні форми обох видів). У другій групі дієслів є такі дієслова, які взагалі не мають видових корелятивів (*височіти, мати, претендувати, сподіватися, марити*), і ті, де кореляти протилежного виду можуть бути інтерпретовані як факти словотворення (*грюкати – грюкнути, думати – подумати, задумати, передумати* тощо). Також непарновидові дієслова поділяються на одновидові дієслова недоконаного виду (*imperfectiva tantum*) та одновидові дієслова доконаного виду (*perfectiva tantum*).

Існує два засоби видотворення: *суфіксація* і *префіксація*. Усі суфікси вважають формотвірними видовими засобами в межах імперфективації. Один суфікс *-ну-* (*-ону-*), є засобом перфективації, але в більшості випадків він є виразником також значення однократної, раптової дії, яке вважають не видовим значенням, тому похідні з ним інтерпретують часто як факти словотворення. Префіксація є засобом перфективації. В українській мові діє правило: якщо префікс додається до основи недоконаного виду, він переводить похідну дієслівну форму в доконаний вид¹³. Префікси зі значенням доконаного виду можуть не мати суттєвих нашарувань інших, додаткових до виду значень. Такі префікси вважають сутовидовими (чи суто видовими, чи парновидовими) і похідні з ними можуть бути інтерпретовані як факти словотворення. Але в більшості випадків префікси дієслів мають інші значення, окрім значення доконаного виду, і значення доконаного виду цих префіксів під час наступної імперфективації похідних зникає.

Як вже зауважували, вихідною структурою видотворення в українській мові є дієслово недоконаного виду. Дієслова доконаного виду, що є непохідними, представлені в українській мові поодинокими прикладами. Окрім одиничних питомих і непохідних дієслів доконаного виду, які мають корелятивні форми недоконаного виду (*дати – давати, стати – ставати, купити – купувати, лягти – лягати*), і які можна розглядати також як кореляти до вихідної форми недоконаного виду з чергуванням суфіксів, зокрема й нульової реалізації, це переважно одновидові дієслова доконаного виду, непохідність яких є лише синхронною. У діахронному аспекті вони похідні. Таку їхню похідність, як і видову належність, виражають суфіксо- та префіксоподібні компоненти їхньої морфемної структури: суфіксальний субморф *-ну-* (*гунути, канути, дременути, дригнути, змельнути, совманути*), префіксальні субморфи (*остогидіти,*

¹³ Своєрідним винятком з цього правила є лише запозичені префікси *re-*, *de(z)-* і *dis-*.

остогиднути, осточортіти, очманіти, оторопіти, здужати). Іноді префіксоподібні компоненти таких дієслів є частиною префіксально-суфіксального конфіксального субморфа (*схаменутися, стрепенутися, звихнутися, наклюкатися*). Деякі синхронно непохідні дієслова доконаного виду із суфіксальними субморфами можуть мати префіксальні похідні теж доконаного виду: *хлиннути* (пор. *схлиннути*), *грянути* (пор. *нагрянути*), *майнути* (пор. *промайнути*). В окремих випадках похідність таких дієслів не є повністю діяхронною. Наприклад, дієслово *відриннути* походить від двовидового *риннути*, а доволі регулярна префіксально-постфіксальна модель творення дієслів на позначення процесу, в результаті якого людина, випивши алкогольних напоїв, стає п'яною (*надудлитися, наклюкатися, набратися, налигатися, нализатися, налитися, нарізатися, насмоктатися, наспиртуватися, нахлистатися, нахлебтатися* тощо), демонструє різний ступінь збереження зв'язку з твірною базою та різний потенціал щодо подальшої імперфективізації (*набиратися, налигуватися* тощо).

Розуміння видової парадигматики (зокрема, процесу префіксальної перфективізації) потребує урахування й того факту, що в українській мові є *дієслова із зв'язаними основами*. Ці дієслова без префіксів не вживаються, але в них префікси не виконують ні формотвірних, ні синхронних словотвірних функцій. У таких дієслівних основах префікс разом із кореневою частиною дієслова і тематичним суфіксом утворили новий семантичний і структурний комплекс, у якому префіксальний компонент у багатьох випадках втратив функцію маркера доконаного виду, натомість її перебрав на себе суфіксальний сегмент (*звикати – звикнути, привикати – привикнути, запевнити – запевняти, упевнити – упевняти, обнадіяти – обнадіювати, обезнадіяти – обезнадіювати, попередити – попереджати, випередити – випереджати, уподібнити – уподібнювати, взути – взувати, роззути – роззувати, роздягати – роздягнути (роздягти), одягати – одягнути (одягти), приземлити – приземляти, заземлити – заземляти* тощо). Особливим різновидом зв'язаних основ дієслів є такі, у складі яких, окрім префіксів і суфіксів, є постфікс *-ся* (*помилитися – помилятися*). У них, як і в основах із вільним коренем, що мають префіксально-суфіксальний формант, функцію засобу видового протиставлення виконує суфікс (*розсохнутися – розсихатися, вдуматися – вдумуватися, розплатитися – розплачуватися* тощо).

Оскільки форми дієслів доконаного виду позначають обмежену певною межею на часовій осі координат просторово-часового континууму цілісну дію (цілісний акт), а форми недоконаного виду репрезентують значення дієслова як процес у його триванні, не пов'язаному із досягненням межі, парадигматика виду залежить від лексико-граматичної ознаки *лімітативності* (від лат. *limitare* – обмежувати) (чи *граничності / неграничності*) дієслів. Граничність процесуальної ознаки, тобто можливість досягнення нею межі як певної критичної точки, після чого вона, вичерпавши себе, має припинитися, властива не всім дієсловам. Одні дієслова здатні виражати формами недоконаного виду потенційне спрямування на досягнення цієї критичної точки (*фарбувати,*

писати), а формами доконаного виду – досягнення її (*пофарбувати, написати*); такі дієслова називаються граничними чи лімітативними. Інші дієслова не містять у своїй лексико-граматичній семантиці здатності виражати тяжіння процесуальної ознаки до досягнення такої межі, це дієслова неграничні (*лежати, спати, нудьгувати, височіти* тощо).

Належність дієслів до лексико-граматичного розряду *неграничних* дієслів зумовлює неповноту формотвірної парадигми виду. Розряд неграничних складають неспіввідносні за видом (одновидові) дієслова недоконаного виду. Вони позначають процеси з відсутньою орієнтацією на досягнення межі, мети, результативного завершення дії. Це значення може бути різною мірою морфологізоване, тобто може не мати формальних маркерів у дієслівній формі (*мати, бути, висіти*) або мати такі маркери, зумовлені похідністю цих дієслів (*височіти, диміти, чоботарювати*). Неграничні дієслова мають також різний ступінь обмеженості словотвірної парадигматики виду. Наприклад, дієслова *височіти, мати, симпатизувати* не мають навіть потенціалу префіксальної та суфіксальної перфективації. Такі дієслова, як *хотіти, любити* тощо, мають потенціал префіксальної словотвірної перфективації (*схотіти (перехотіти), полюбити (незлюбити)*), а такі, як *гримати, блимати* – потенціал і префіксальної (*погримати, поблимати*), і суфіксальної (*гримнути, блимнути*) словотвірної перфективації. Далі детальніше ще розглянемо неграничні дієслова у зв'язку з тим, що вони формують розряд одновидових дієслів недоконаного виду та деякі способи дієслівної дії як морфологічно (словотвірною) марковані різновиди цього розряду.

Граничні дієслова в процесі *перфективації* від форм недоконаного виду утворюють пари видових словоформ доконаного виду. У більшості випадків префіксальні дієслова, утворені від безпрефіксних основ граничних дієслів, – це слова з новими лексичними значеннями, таким чином, вони є словотвірними, а не суто формотвірними видовими корелятами. Префіксальні формотвірні кореляти доконаного виду можуть мати тільки ті граничні дієслова недоконаного виду, що позначають конкретні фізичні дії, види інтелектуальної діяльності людини, становлення ознаки тощо. Основними засобами такої (первинної) перфективації є префікси *по-* та *з-/с-*, які в деяких видових парах вживаються паралельно, як дублети (*м'яти – пом'яти, ділити – поділити, жаліти – пожаліти, множити – помножити, рахувати – порахувати, будувати – побудувати, збудувати, білити – побілити, червоніти – почервоніти, світліти – посвітліти, дрібнішати – подрібнішати, коротшати – покоротшати, дорожчати – подорожчати, здорожчати, трухлявіти – струхлявіти, лагідніти – полагідніти, злагідніти, жовкнути – пожовкнути, зжовкнути, доїти – здоїти, подоїти, орати – зорати, ненавидіти – зненавидіти, в'янути – зів'янути*). Про статус префіксів *по-* і *з-/с-* як сутовидових свідчить, на думку лінгвістів, те, що від дієслів доконаного виду з префіксом *по-* зовсім не утворюються форми недоконаного виду, а від дієслів із префіксом *з-/с-*, якщо імперфективи й можливі, то їхні значення збігаються зі значеннями безпрефіксних дієслів недоконаного виду (*сукати – зсукати; нищити – знищити – знищувати, гоїти –*

згоїти – згоювати). Саме ці критерії й відрізняють сутовидові (парновидові) префікси від словотвірних префіксів доконаного виду.

Рідше форми доконаного виду до дієслів недоконаного виду утворюються за допомогою префіксів *на-* і *за-* (*писати – написати, малювати – намалювати, друкувати – надрукувати, креслити – накреслити, боронувати – заборонувати, шифрувати – зашифрувати, бронювати – забронювати, реєструвати – зареєструвати, твердіти – затвердіти, дерев'яніти – задерев'яніти, в'язнути – зав'язнути, програмувати – запрограмувати*).

Префікси *в-/у-, о-, при-, про-* є засобом творення корелятивних форм доконаного виду лише для деяких дієслів недоконаного виду (*красти – украсти, топити – втопити (у воді), німіти – оніміти, хижіти – охижіти, готувати – приготувати (обід), ревнувати – приревнувати, нумерувати – пронумерувати, ректи – проректи*).

Видові пари творяться у процесі перфективації також префіксально-суфіксальними конфіксами (*вішати – повісити, падати – впасти, чіпляти – почепити*).

Для перфективації використовується і суфіксальний спосіб. Як вже було сказано, форми доконаного виду творяться за допомогою суфікса *-ну-* (*-ону-*), якому притаманне значення одноразовості, однократності, раптовості дії (*кидати – кинути, стукати – стукнути, трусити – труснути (трусонутти)*) і який у ряді дієслів це значення нейтралізує. Це відбувається в дієсловах із префіксально-суфіксальними формантами, які втратили синхронний зв'язок із твірними дієсловами та в дієсловах зі зв'язаними основами (*надихати – надихнути, присягати – присягнути (і присягти), впливати – вплинути, звикати – звикнути, привикати – привикнути, відкидати – відвикнути, роздягати – роздягнути (і роздягти), одягати – одягнути (і одягти)*), у яких значення суфіксального компонента *-ну-* обмежене відносно чистою видовою семантикою (доконаного виду), а сам цей компонент не має варіантної реалізації *-ону-*. Суфіксальний компонент *-ну-* в складі префіксально-суфіксального афікса на фоні видової десемантизації префікса взяв на себе функцію протиставлення форми доконаного виду (із суфіксом *-ну-*) недоконаному. Деякі збережені як варіанти доконаного виду безсуфіксні форми таких дієслів дозволяють реконструювати істинний видовий ланцюжок та частково розмитий напрямок творення форм: *одягти → одягати → одягнути*.

У більшості випадків суфікс *-ну-*, передаючи значення доконаного виду, має й супровідне значення однократності, раптовості дії, яке є одним із протиставлюваних значень у межах категорії способу дії (акціональності) – значенням кількісного аспекту способу перебігу дії – *однократно*. Саме за умови вираження суфіксом *-ну-* значення однократності, в нього з'являється в багатьох випадках й варіант *-ону-*, який додає відтінку інтенсивності однократній дії (*стрибнути (стрибонутти), моргнути, штовхнути (штовхонутти), труснути (трусонутти), стукнути (стуконутти), грюкнути (грюконутти)* тощо). Значення однократності дії, супровідне до видового, таких дієслівних форм доконаного виду фактично виводить їх за межі корелятивного формотвірного видового

співвідношення з мотивуючими основами. Але, з іншого боку, такі форми регулярні, а отже – мають високий ступінь граматичності, що відповідає ознаці формотворення, тому їх можна розглядати як полісемічні формотвірні засоби, які виражають водночас формотвірне значення виду і формотвірне значення способу дії. І навіть, якщо визначати значення способу дії як словотвірне, поєднання формотвірної функції з регулярною словотвірною не обов'язково має призводити до заперечення формотвірності суфікса *-ну-*. Поєднання ознак різних рівнів одного мовного засобу трапляється й в інших морфологічних класах та явищах. Наприклад, в утворених внаслідок флективного способу словотворення прикметниках (*золото – золотий*) та іменниках (*кум – кума*), флексії, будучи словотвірним засобом, залишають за собою й словозмінну функцію.

Суфікс *-ону-*, який розвинувся на основі суфікса *-ну-* і розглядається в багатьох джерелах як його варіант порівняно з ним має підсилювальне значення – служить для вираження раптовості, інтенсивності однократної дії (*грюкнути – грюконути, крикнути – криконути, мазати – мазонути*), утворює паралельні форми до багатьох безпрефіксних однократних дієслів з односкладовим коренем і суфіксом *-ну-* (*саднути – садонути, сипнути – сипонути, смикнути – смиконути, стрибнути – стрибонути, сьорбнути – сьорбонути, труснути – трусонути, тупнути – тупонути*). Але дієслова з суфіксом *-ону-* не утворюються: а) від звуконаслідувальних дієслів (*ойкнути, ахнути, бахнути, хлюснути, цвенькнути*); б) від дієслів із голосним кореня перед суфіксом *-ну-* (*глянути, канути, клюнути, сунути*; але *кинути – кидонути*); в) від дієслів із дво- і багатоскладовим коренем (*калатнути, кашлянути, козирнути, колупнути, колихнути, копірснути, палахнути, полоснути, пороснути, шкандибнути*) (СУМ 1969, с. 305).

У процесі імперфективізації від форм доконаного виду, утворених від граничних дієслів недоконаного виду (та деяких двовидових дієслів), знов творяться форми недоконаного виду за допомогою суфіксів. Основним суфіксом, що творить форми недоконаного виду в українській мові, є суфікс *-ува-* та його графічний варіант *-юва-* (*повторити – повторювати, зменшити – зменшувати, збільшити – збільшувати, озвучити – озвучувати, розв'язати – розв'язувати, скоротити – скорочувати, підписати – підписувати* тощо). В основах теперішнього часу цей суфікс репрезентує морф *-уй-* (*-юй-*) (*зменшую, скорочую, повторю*).

Суфікс *-овува-* є засобом творення форм недоконаного виду від дієслів доконаного виду із суфіксом *-ува-*, а також деяких двовидових дієслів (*підмалювати – підмальовувати, оподаткувати – оподатковувати, конфіскувати – конфісковувати, мобілізувати – мобілізовувати, організувати – організовувати, дезорганізувати – дезорганізовувати*). Виділення суфікса *-овува-* зумовлене постулатом про відсутність в українській мові інфіксів, і якщо описувати функціонування цього форманта, то слід уточнити, що він не просто приєднується до мотивуючої основи, а чергується із суфіксом *-ува-* цієї основи. Але насправді формантом у наведених дієсловах є сегмент *-ов-*, що має

інфіксальну сутність. Кінцевий сегмент форманта (-ува-) в основах теперішнього часу також реалізований як суфікс -уй- (-юй-) (*підмальовую, мобілізовую*).

Суфікс -ва- теж є засобом імперфективації, як первинної (*дати – давати, стати – ставати, бути – бувати*), так і вторинної (*випити – випивати, умити – умивати, вилити – виливати, підбити – підбивати, розрити – розривати*). В основах теперішнього часу цей морф має відповідник -вай- (*буваю, умиваю, виливаю*) та -й- (*даю, стаю*).

Існує думка, що засобами імперфективації є також суфікси -а- та -и- (*кінчити – кінчати, лягти – лягати, сісти – сідати, лишити – лишати, вимести – вимітати, зберегти – зберігати, витерти – витирати, обрати – обирати; винести – виносити, привести – приводити, завезти – завозити*) (Вихованець, Городенська 2004, с. 227), але є й інший погляд, що власне суфіксальний спосіб творення форм недоконаного виду можливий лише за допомогою суфіксів -ува- (-юва-), -ва-, а в інших випадках відбувається чергування тематичних показників інфінітивних основ, а саме: -и-/-а- (*кінчити – кінчати*); -о-/-а- (*витерти – витирати*) (СУМ 2002, с. 368). На нашу думку, щоб розв'язати це питання, слід розглядати ці суфікси не лише як маркери інфінітивної основи, а й як маркери основи теперішнього часу, адже саме наявність парадигми теперішнього часу характеризує форми недоконаного виду, а також треба враховувати мотиваційні зв'язки конкретних форм. Так, у видових ланцюжках, де форми недоконаного виду утворені від форм доконаного виду з префіксами, типу *мести – вимести – вимітати – повимітати* суфікс -а- форми *вимітати* має вигляд повноцінного форманта недоконаного виду, трансформуючись в основі теперішнього часу в суфіксальний морф -ай- (*вимітаю*). У формах типу *лягти – лягати, сісти – сідати* напрямок мотивації розмитий, важко однозначно сказати, яка форма первинна, і морфи -а-, -ай- лише маркують форму недоконаного виду (*сідати, сідаю*). У формах же недоконаного виду, які в інфінітиві марковані суфіксом -и-, типу *привести – приводити* мотиваційний зв'язок чіткий (*вести – привести – приводити – поприводити*), але в основі теперішнього часу цей формант має нульову реалізацію (*приводжу*), що схиляє до думки про його морфонологічний характер.

Творення форми недоконаного виду нерідко супроводжується такими морфонологічними явищами, як чергування приголосних (*повторити – повторювати, скоротити – скорочувати, нагородити – нагороджувати, запросити – запрошувати, заялити – заяложувати, вимостити – вимощувати, прославити – прославляти*) та голосних (*витерти – витирати, розтяти – розтинати, почати – починати, замести – замітати, зберегти – зберігати, витекти – витікати, випекти – випікати*). Також чергування голосних може бути самостійним засобом імперфективації (*прислати – присилати, нарвати – наривати, вибрати – вибирати*).

Непродуктивними способами творення видових пар дієслів в українській мові є зміна наголосу (*склікати – склікати, віносити – виносити, вірізати – вирізати, засіпати – засіпати, розкидати – розкидати*) та використання суплетивних основ дієслів (*брати – взяти, ловити – піймати, говорити –*

сказати (слово), шукати – знайти). У цих способах напрям мотивації стає розмитим, і якщо за суплеції його не можна встановити, то за зміни наголосу це можливо. Окремі джерела стверджують, що зміна наголосу є засобом формування перфективних пар (Вихованець, Городенська 2004, с. 227), але моделювання видових ланцюжків свідчить про те, що це засіб імперфективації (*клікати – склікати – скликáти, носити – віносити – винóсити, різати – вірізати – виріzáти, сіпати – засіпати – засипáти, кідати – розкідати – розкидáти*).

Важливим є коментар українських граматистів щодо характеру видотворення, зокрема перфективації, в контексті багатозначності дієслів (Вихованець, Городенська 2004, с. 228). Багатозначні дієслова недоконаного виду в межах різних своїх лексичних значень типово мають однакові кореляти недоконаного і доконаного виду, наприклад: 1) *писати – написати* (літери, слова); 2) *писати – написати* (у газеті); 3) *писати – написати* (твір); 4) *писати – написати* (портрет). Але трапляються й випадки, коли багатозначне дієслово недоконаного виду під час реалізації різних значень корелює з різними префіксальними утвореннями доконаного виду. Наприклад, дієслово *мазати*, виражаючи лексичне значення «покривати шаром чогось рідкого або жирного» має два відповідники доконаного виду – *помазати* і *намазати*, які є нерівноправними, невзаємозамінними, пор.: *мазати – помазати* (хату вапном), *мазати – помазати* (рану йодом), *мазати – намазати* (масло на хліб), *мазати – намазати* (губи помадою). Реалізуючи значення «бруднити», дієслово *мазати* формує видову пару з перфективом *замазати*, а в лексичному значенні «промахнутися під час стріляння, у грі» дієслово *мазати* протиставляється перфективу *промазати*. Ще одне лексичне значення цього дієслова «невміло, погано малювати» протиставляє формі недоконаного виду перфектив *намазати*.

Непарновидові дієслова представлені одновидовими дієсловами недоконаного виду й одновидовими дієсловами доконаного виду. Належність до морфологічного розряду *одновидових дієслів недоконаного виду* зумовлена насамперед неграничністю дієслів. До ЛГР *неграничних* дієслів, у значенні яких відсутня орієнтація процесуальної ознаки на досягнення межі, реалізації, результативного її завершення, належать дієслова, неграничність яких морфологічно не маркована (*мати, бути, височіти*) і маркована (*покрикувати, підспівувати*), які не можуть утворювати корелятив доконаного виду взагалі (*мати, перебувати, покрикувати*), і ті, які можуть утворювати словотвірні кореляти доконаного виду префіксальним (*схотіти, поблимати, понюхати*) та суфіксальним способом за допомогою суфікса *-ну-* зі значенням однократної дії (*блмнути, нюхнути, гримнути*). Суфіксальні похідні, як вже зазначали, хоч і не визнаються більшістю лінгвістів фактами формотворення, все ж є граматичними регулярними утвореннями, які виражають граматичне значення доконаного виду, хоч і специфічне (однократне, раптове). Словоформа *блмнути* передає не значення завершення процесу, який позначається словоформою *блмати*, а однократний фрагмент цього процесу.

Неграничні дієслова із морфологічно немаркованою або невизначеною і непослідовно маркованою неграничністю поділяються на семантико-граматичні розряди. Першим із них варто назвати *модальні дієслова*, які не позначають конкретних дій або станів, а передають ставлення мовця до дії, вираженої інфінітивом, як дії можливої, необхідної, дозволеної, забороненої, бажаної чи примусової (*могти, вміти, бажати, воліти, прагнути, хотіти, сміти, намагатися, мусити, мати*). Окрім особових форм, модальні дієслова мають у своєму складі й форми безособові (*треба, варто, слід, необхідно, кортіти, хотітися*) та прикметниково-дієслівні форми (*здатний, схильний, спроможний, зобов'язаний, змушений, радий (рад), ладен (ладний), повинен (повинний)*). Модальні дієслова функціонують як своєрідні службові компоненти аналітичних форм дієслів, де лексичне значення наповнення виражає форма інфінітива, а дієслівні особові форми модальних дієслів виражають, як і зв'язки (та напівзв'язки), словозмінні дієслівні граматичні значення (*маю читати, маєш відпочивати, має працювати, маємо гуляти, маєте бігти, мають орати*). У прикметниково-дієслівних модальних дієсловах обов'язковим компонентом, що виражає дієслівні словозмінні граматичні значення, є зв'язка, що в теперішньому часі має нульову реалізацію (*я повинен читати, я буду повинен читати, я був повинен читати, ти будеш повинен читати* тощо).

Неграничність може бути зумовлена й таким різновидом категорійного значення дієслів, як *значення стану* (*стояти, сидіти, існувати, хворіти, тремтіти, боятися, нервувати, животіти, бідувати, мовчати, спати* тощо). Це дієслова зі значенням стану природи (*світати, темніти, вечоріти, смеркатися*); інтелектуального стану людини (дієслова думки) (*знати, вірити, думати, мислити, міркувати, гадати, пам'ятати*); емоційного стану (*любити, ненавидіти, симпатизувати, гидувати, гордувати, гребувати, сподіватися, надіятися*); фізичного стану (*морозити, температурити, трясти*); стану існування, буття чогось (екзистенційні дієслова) (*бути, перебувати, стояти, знаходитися, існувати*). На значення буття може накладатися семантика розташування у просторі (*сидіти, лежати, висіти, височіти*).

Окремі семантичні групи неграничних дієслів становлять дієслова із семантикою *різноспрямованого руху* (*бігати, возити, водити, ходити, їздити, літати, плавати*); дієслова зі значенням *звучання*, звукового вияву кого-небудь (*грюкати, грюкотіти, грюкотати, стукати, стукотіти, стукотати, кричати, свистіти, гриміти, пищати, сичати, вити, курликати, кукурікати, мукати, шипіти*); дієслова зі значенням *мовлення* (*говорити, гомоніти, балакати, базікати, мимрити, лепетати, бурмотіти*); дієслова зі значенням *випускання світла, запаху* (*світити, сяяти, блимати, пахнути, пашіти*); дієслова зі значенням *бачення в якомусь кольорі* (*біліти, зеленіти, чорніти, червоніти*); деякі дієслова на позначення *природних фізичних процесів* (*палати, диміти, мокріти*); дієслова зі значенням *суб'єктно-об'єктних відношень* (*командувати, верховодити, гостювати, зимувати*), зокрема дієслова *належності* (*мати, володіти, належати*).

Переважно морфологічно маркованими як відіменні похідні із суфіксом -*ува-* є неграничні дієслова на позначення *професійної та іншої діяльності людини (керувати, шевцювати, чоботарювати, вчителювати, лікарювати, маклерувати, спонсорувати, президентствувати, опікунствувати, щедрувати).*

До неграничних одновидових дієслів переважно чи виключно недоконаного виду належать і дієслова, що позначають різноманітні *чуттєві сприйняття* – зорові, слухові, нюхові (*бачити, чути, слухати, нюхати*); дієслова, що позначають явища, які *сприймаються органами чуття* (*блистіти, шуміти, гриміти, шепотіти*).

У класифікаціях таких семантико-граматичних розрядів неграничних дієслів немає абсолютної обов'язковості зв'язку між належністю дієслова до певної семантичної групи і його неграничністю, тим, що воно є одновидовим дієсловом недоконаного виду, та й семантика цих груп взаємонакладається у зв'язку з можливістю різної інтерпретації семантики. Наприклад, семантика дієслова *шепотіти* може бути інтерпретована з боку її носія (тоді це дієслово *мовлення*, або більш загально – *звучання*), або ж з боку того, як ця ознака сприймається (явище, що сприймається *органами чуття*). Дієслово *думати*, поряд із *мислити, міркувати* тощо, у класифікаціях потрапляє до різних семантичних груп (*інтелектуального стану*, з одного боку, і *мовлення та мислення*, з іншого), та й саме це дієслово може послаблювати значення стану і посилювати значення процесу, утворюючи словотвірну видову кореляцію в межах способів дієслівної дії, зокрема такого дуже близького до значення доконаного виду часового способу, як кінцево-результативний (фінітивний): *думати – додумати*. Дієслова зі значенням *бачення в якомусь кольорі* (*біліти, зеленіти, червоніти*), що є неграничними (*щось біліє на горизонті*), омонімічні з дієсловами зі значенням *становлення ознаки*, які є граничними (*його обличчя біліє – його обличчя побіліло*). Зауважене свідчить про складність граматичної системи, але не заперечує того факту, що лексико-граматична ознака неграничності дієслів зумовлює неповноту їхньої видової парадигматики – належність їх до класу одновидових дієслів недоконаного виду.

Одновидові дієслова недоконаного виду можуть виражати це значення (разом із ЛГР ознакою неграничності) у зв'язку з морфологічним вираженням деяких значень категорії способу дієслівної дії (інші значення цієї категорії зумовлюють належність дієслів до одновидових форм доконаного виду). *Способи (чи роди) дієслівної дії / стану*, будучи грамемами окремої непростої за будовою лексико-граматичної категорії, формують також лексико-граматичні розряди дієслів, у яких значення виду є словотвірним, оскільки в більшості випадків виражене з певною граматичною обов'язковістю афіксами та конфіксами разом з іншими значеннями, що визначають характер перебігу дії в часі, фази процесуальної ознаки, її інтенсивність, результативність, кількісні характеристики суб'єктів та об'єктів процесуальної ознаки, суб'єктивно-оцінні значення.

Між лінгвістами немає єдності щодо класифікації цих лексико-граматичних розрядів дієслів (як і щодо їхньої назви), але в цілому є розуміння

їхнього зв'язку зі здатністю дієслів утворювати видові пари (хоч і на саме поняття видової пари теж немає єдності поглядів), а отже – з їхньою здатністю утворювати видові формотвірні парадигми.

Стосовно назви цієї категорії («спосіб» чи «рід» дієслівної дії) в україністиці лінгвісти висловлюють думку, що така неусталеність зумовлена порівняно недавньою її появою і термін «спосіб» начебто менш вдалий, «недоречний» (Вихованець, Городенська 2004, с. 235), адже вже закріплений за граматичною категорією саме дієслова, натомість термін «рід», хоч і збігається з назвою іменної граматичної категорії, меншою мірою створює підстави для сплутування різних граматичних явищ. Крім того, термін «рід дії» є словосполученням, а це створює додаткову ознаку для диференціації роду як категорії іменника і роду дії дієслова (Грамматика 2017, с. 415). Але, на нашу думку, термін «рід дієслівної дії» нічим не кращий за «спосіб дієслівної дії» (цей термін теж становить собою словосполучення), оскільки існує, хоч і невластиве дієслівна, категорія роду дієслова, яка так само може бути «сплутана» через спільність компонента «рід» із родом дієслівної дії. Це наочно демонструє сам підручник, у якому стверджується більша доречність терміна «рід дієслівної дії», де розділ, присвячений цій категорії, слідує безпосередньо за структурною частиною, присвяченою роду дієслова (Грамматика 2017, с. 414-415). Ймовірність поплутання двох категорій роду дієслова посилюється, коли вживають скорочений варіант терміна – «дієслівні роди».

Сучасні лінгводидактичні джерела подають різні класифікації граматичних значень і форм цієї граматичної категорії. В одних джерелах «дієслівні роди» (Вихованець, Городенська 2004, с. 235-242) чи «способи (роди) дієслівної дії / стану» (СУМ 2013, с. 381-383) поділяють на три групи (часові, або фазові; кількісні; результативні), але в межах цих груп пропонують неоднакові класифікації; в інших джерелах систематизація значень також не є чіткою. Наприклад, з-поміж «способів дієслівної дії» (СУМ 2002, с. 369-370) розрізняють три основні типи (часові, кількісні (кратні) й оцінні), і теж, навіть за однакових із попередніми джерелами назв типів і груп, внутрішня класифікація всередині них не збігається. Ще одна інтерпретація грамем цієї категорії пропонує поділ способів дієслівної дії на такі основні типи (часовий спосіб дії, кількісний спосіб дії, кількісно-часовий спосіб дії; результативний (наслідковий) спосіб дії), всередині яких виділяються часткові грамеми, але також із назвою «спосіб дії» (Горпинич 2004, с. 179-182); при цьому зазначено, що «кількість способів дієслівної дії остаточно ще не встановлена, оскільки у загальному мовознавстві немає чітких критеріїв їх розмежування» (Горпинич 2004, с. 180). За такого розмаїття інтерпретацій цієї категорії, в усіх випадках ідеться про поділ дієслів на групи, де вони об'єднані спільністю лексичного значення, а нерідко і морфологічної (морфемної) структури. Також вчені-лінгводидакти, хоч і різною мірою, пов'язують ці розряди з реалізацією в них категорії виду, оскільки вони об'єднують лише одновидові дієслова (за морфологічного, а не семантичного підходу до цієї категорії).

Напевно, найповніше й найдетальніше в лінгводидактичних джерелах категорія способів дієслівної дії (чи «способу дієслівної дії / стану» – *авт.*)¹⁴ описана на сьогодні С. О. Соколовою (Грамматика 2017, с. 415-442). Вона відзначає, що способи дієслівної дії (за її термінологією – роди дієслівної дії) виділяють за ознакою подібності в типах перебігу і розподілу дії в часі. Також вона розрізняє два погляди на цю категорію щодо обов'язковості морфологічного вираження її значень. Перший погляд визначає способи дієслівної дії (далі – СДД) як семантичні розряди дієслів та диференціює характеризовані (морфемно виражені), нехарактеризовані (морфемно не виражені) та непослідовно характеризовані (проміжна група) СДД. Другий погляд інтерпретує СДД лише як розряди дієслів із морфемно вираженими значеннями.

Дослідниця пояснює складність виокремлення СДД зв'язком їх із семантичною класифікацією дієслівної лексики, тим, що кількість лексико-семантичних варіантів деяких дієслів сягає 10 і більше і різні варіанти того самого дієслова можуть бути по-різному схарактеризовані щодо граничності. Тому аналіз дієслівної лексики стосовно прояву в дієсловах значень СДД слід проводити не на рівні дієслів, а на рівні їхніх лексико-семантичних варіантів. Водночас, не можна не погодитися з думкою про те, що складність семантичної класифікації дієслів та неможливість несуперечливого поділу їх на семантичні групи не означає, що такої класифікації потрібно уникати (Грамматика 2017, с. 416). Ця ідея справедлива і щодо морфолого-семантичної класифікації за СДД та опису інших складних (з ієрархічною будовою та різноманітними міжкатегорійними зв'язками) та міжрівневих категорій української мови.

Складність упорядкування СДД зумовлена також тим, що їх виділяють за кількома класифікаційними ознаками, а як відомо, для несуперечливої класифікації необхідна одна підстава. Класифікації з багатьма підставами можливі, але вони є або результатом об'єднання кількох класифікацій в одну (такі класифікації доволі складні для сприйняття, наприклад, це стосується семантичної класифікації займенникових слів), або мають ієрархічну будову (як, наприклад, класифікація ЛГР іменників). Також упорядкування СДД зумовлює факт накладання семантичних ознак, що внеможливіє однозначне зарахування частини СДД до певної групи та зумовлює необхідність виокремлення проміжних груп.

Для класифікації СДД С. О. Соколова виділяє кілька підстав поділу (ознак), зокрема такі: 1) фазовість; 2) інтенсивність; 3) кратність; 4) орієнтація на іншу ознаку; 5) взаємодія з іншою категорією дієслова. На основі однієї семантичної ознаки з трьох (фазовість, інтенсивність, кратність) протиставлено три основні групи (власне фазові, власне кількісні, кратності). *Власне фазові* – це одновидові дієслова доконаного виду зі значеннями: початку дії, певної тривалості (обмеження певним часовим проміжком), результату (завершення)

---

¹⁴ В більшості випадків на позначення граматичних категорій української мови використовують терміни в однині (*рід, число, відмінок, час, стан* тощо). Виняток становлять лише ця категорія і категорія ступенів порівняння прикметників, що не пояснюється нічим, окрім традиції.

дії. *Власне кількісні* – це одновидові дієслова недоконаного виду зі значеннями: високої інтенсивності, зниженої інтенсивності. До *СДД кратності* включено СДД одноразового вияву дії (одновидові дієслова доконаного виду) і первинні дієслова недоконаного виду з потенційним значенням багаторазового повторення дії. Інші СДД виділено на основі двох класифікаційних ознак, тому їх названо мішаними. Ознака орієнтації на іншу дію обов'язково накладається на фазову ознаку результативності. До мішаних СДД належать: *фазові (результативні)* – одновидові дієслова доконаного виду; *фазово-кількісні* – одновидові дієслова доконаного виду, що поєднують характеристику за ознакою фази процесу (початок, результат, обмеження певним часовим відрізком) та інтенсивності (*високої* або *зниженої*). У межах значення *високої інтенсивності* протиставлені значення результативне, починальне і обмежувальне. Групу *інтенсивно-кратних* СДД представляють дієслова, що поєднують ознаки кратності (однократність для одновидових дієслів доконаного виду і багатократність для одновидових дієслів недоконаного виду) та інтенсивності (високої для одновидових дієслів доконаного виду і зниженої для одновидових дієслів недоконаного виду). До *багатократно-дистрибутивного* (взаємного) СДД належать дієслова, що поєднують аспектуальну ознаку кратності з неаспектуальною ознакою взаємної дії, що передає інші суб'єктно-об'єктні відношення, ніж у базовому дієслові (Граматики 2017, с. 418).

Власне фазові СДД (1.), що характеризують процесуальну ознаку з погляду фази її перебігу (початку, кінця, певного проміжку між початком і кінцем), не маючи додаткових семантичних ознак, допускають сполучення двох фазових ознак. Усі дієслова цього СДД належать до доконаного виду, переважно вони одновидові, але деякі з них мають суфіксальні кореляти недоконаного виду.

СДД зі значенням *початку дії* (1.1.) включають у себе *початковий* (1.1.1.) і *початково-результативний* (1.1.2.) СДД.

Початковий (починальний¹⁵, інгресивний) СДД (1.1.1.) визначає початок дії, що розгортається в реальному часі, або стану, пов'язаного з виявом почуттів особи. Синтагматичним значеннєвим еквівалентом цього СДД є сполука *почати* + дієслово недоконаного виду (переважно з неграничним значенням або з потенційною просторовою межею), а морфологічне вираження його реалізоване префіксами *за-* і *по-* (*закричати, заговорити, засміятись, захворіти, зачервоніти, забігати, полюбити, попливти, побігти, попрямувати*). Дієслова руху з префіксом *по-*, окрім часового значення, мають додаткове просторове значення руху в напрямку від вихідної точки розташування суб'єкта (*покотити, поїхати, потьопати*). Суфіксальні видові кореляти недоконаного виду, що утворюють деякі дієслова початкового СДД з префіксом *за-* (*запалити – запалювати, заспівати – заспівувати, захворіти – захворювати*), виражають або розгорнуту в часі спробу розпочати дію (*запалювати вогнище*), або тривале входження у стан (*захворювати*).

¹⁵ Цей термін використано в деяких інших підручниках (СУМ 2002, с. 369; Вихованець, Городенська 2004, с. 236).

*Початково-результативний*¹⁶ СДД (1.1.2.) визначає початок стану як результат зміни попередньої ситуації і твориться префіксами *по-*, *з-*, *за-*, *у-* та їх варіантами (*побачити*, *почути*, *зрозуміти*, *стривожити*, *увірувати*, *узріти*, *залюбити*), які іноді можуть замінювати одне одного в синонімічних спільнокореневих дієсловах (*почути* – *зачути*, *побачити* – *забачити*, *злюбити* – *полюбити*).

СДД зі значенням *певної тривалості дії* (1.2.) представлені *нетривало-обмежувальним* (1.2.1.) і *тривало-обмежувальним* (1.2.2.) СДД.

Нетривало-обмежувальний (делімітативний, обмежувальний) СДД (1.2.1.) позначає нетривалу дію, обмежену коротким часовим відрізком, та морфологічно маркований префіксом *по-* (*подумати*, *побігати*, *покурити*, *побавитися*, *поговорити*, *поспати*), конфіксами *про-...-ся* (*пройтися*, *пробігтися*), *з-...-ну-* (*здрігнути*, *сплакнуту*).

Тривало-обмежувальний (пердуративний, певної тривалості) СДД (1.2.2) позначає дію, обмежену певним часовим відрізком, та типово виражається префіксами *про-* (*просидіти*, *проблукати*, *провчителювати*, *прожити*), *пере-* (*перечекати*, *пересидіти*, *переночувати*, *перезимувати*).

СДД зі значенням *результату (завершення) дії* (1.3.) представлені *загальнорезультативним* (1.3.1.), *фінально-комплетивним* (1.3.2) та *фінітивним* (1.3.3.) СДД.

*Загальнорезультативний*¹⁷ СДД (1.3.1.) позначає дію, яка досягла результату, що передбачений значенням основи твірного граничного дієслова (*написати*, *навчити*, *нагодувати*, *зробити*, *знищити*, *згоріти*, *побілити*, *позеленіти*, *ожиріти*, *отвердіти (затвердіти)*, *розбудити*, *примирити*). До цього розряду СДД входять члени префіксальних видових пар, але, як вже було зазначено, чітке розмежування протиставлень із сутовидовими префіксами і тими, які ускладнюють похідну форму додатковою (до доконаного виду) семантикою, становить собою лінгвістичну проблему.

Фінально-комплетивний (остаточно завершення дії) СДД (1.3.2.) фіксує увагу на кінцевому етапі виконання дії активним діячем і твориться за допомогою префікса *до-* (*доробити*, *добудувати*, *дописати*, *дочитати*, *доїсти*, *допити*, *дограти*). Цей розряд СДД не зумовлює неповноти видової парадигми, оскільки дієслова із цим значенням послідовно формують імперфективні пари (*доробляти*, *дописувати* тощо), у зв'язку з чим, очевидно, їх або не розглядають як СДД, або ж їх розглядають у складі фінітивного СДД (Вихованець, Городенська 2004, с. 238).

Фінітивний СДД (1.3.3.) виражає закінчення дії, після якого вона не може бути продовжена, і твориться префіксами *від-* (*відзеленіти*, *відгриміти*, *відгуляти*) та *пере-* (*перегніватися*, *перебоятися*, *перегриміти*). Дієслова з префіксом *від-* розглядають також як приклади кінцево-результативного СДД (СУМ 2002, с. 369).

¹⁶ В окремих джерелах цей різновид СДД ототожнено з починальним (СУМ 2002, с. 369).

¹⁷ В багатьох джерелах такі дієслова перебувають поза СДД, а в деяких (СУМ 2002, с. 369) їх інтерпретовано як кінцево-результативний СДД.

Власне кількісні СДД (2.) протиставлені за ознакою більшої (порівняно зі звичайною) або меншої (порівняно зі звичайною) кількості (= інтенсивності) процесуальної ознаки. Цей СДД складають одновидові дієслова недоконаного виду, утворені префіксально-суфіксальним способом від дієслів теж недоконаного виду. Оскільки для всіх дієслів доконаного виду додатковою ознакою, порівняно з дієсловами недоконаного виду, є фазове значення або значення кратності (однократності як поєднання початку і завершення дії), суто кількісних, без додаткового фазового чи однократного значення дієслів цього розряду доконаного виду немає (Граматики 2017, с. 425). Власне кількісні СДД представлені *СДД зі значенням високої інтенсивності (2.1.)* і *СДД зі значенням зниженої інтенсивності (2.2.)*.

СДД зі значенням високої інтенсивності (2.1.) представлені *ускладнено-інтенсивним (2.1.1.)* та *процесно-тривалим (2.1.2.)* СДД.

Ускладнено-інтенсивний СДД (2.1.1.) виражає інтенсивність дії та ретельність її виконання і твориться конфіксом *ви-...-ува-* (*витанцьовувати, висвистувати, виспівувати, витьохкувати, вистукувати*). В інших джерелах ці дієслова інтерпретовані як такі, що виражають достатню інтенсивність (СУМ 2013, с. 382), або ж розглядаються у складі *оцінних СДД* (СУМ 2002, с. 370).

Процесно-тривалий СДД (2.1.2.) виражає значення високої інтенсивності дії, акцентуючи увагу на її тривалості, та твориться конфіксами *роз-...-ува-*, *роз-...-а-*, *по-...-а-* (*розгулювати, розмахувати, розмірковувати, роз'їжджати, походжати*). Такі дієслова наводять також серед прикладів тривало-дистрибутивного СДД в групі часових СДД (СУМ 2002, с. 369)

СДД зі значенням зниженої інтенсивності (2.2.) представлені *процесно-пом'якшувальним (2.2.1.)* та *процесно-супровідним (2.2.2.)* СДД.

Процесно-пом'якшувальний СДД (2.2.1.) виражає дію зниженої інтенсивності і твориться за допомогою конфікса *на-...-ува-* (*-ав-а-*, *-а-*) (*наспівувати, насвистувати, награвати, накульгувати, накрапати*). Дієслова цього СДД інтерпретують також як такі, що належать до *оцінних СДД* (СУМ 2002, с. 370).

Процесно-супровідний СДД (2.2.2.) називає дію, що виконується як додаткова, супровідна, і твориться конфіксами *під-...-ува-* (*підсміюватися, підтанцьовувати, підспівувати*) та *при-...-ува-* (*приспівувати, пританцьовувати, прискакувати, притупувати*). Такі дієслова також розглядають у групі *оцінних СДД* (СУМ 2002, с. 370).

У межах *СДД кратності (3.)* протиставлені *СДД зі значенням одноразового вияву дії (3.1.)* і *зі значенням багаторазового повторення дії (3.2.)*.

СДД зі значенням одноразового вияву дії (3.1.) мають внутрішнє протиставлення *однократного СДД (3.1.1.)* і *СДД миттєвої дії (3.1.2.)*.

Однократний (одноразовий) СДД (3.1.1.) виражає значення виконання дії один раз за допомогою префіксів *про-*, *за-*, *з-*, *по-*, *при-*, *в-*, *пере-* (*прозвучати, протрубити, заспівати, запропонувати, збігати, злітати, сходити, поцілувати, помолитися, привітати, вианувати, вкрасти, перехреститися*). *Прозвучати, заспівати* тощо можна й багато разів, але щоразу ці процесуальні ознаки будуть

однократними. З дієсловами різноспрямованого руху регулярний щодо вираження цього значення префікс з- (*злітати, збігати, сходити, з'їздити*) має супровідне просторове значення «туди й назад».

СДД миттєвої дії (3.1.2.) передає значення однократної (одноактної) дії з відтінком раптовості та миттєвості за допомогою суфікса *-ну-*, що приєднується до твірних дієслів, процесуальну ознаку яких можна уявити як розчленовану на акти (*стрибнути, кинути, штовхнути, ковтнути, глянути, грюкнути, крикнути, сіпнути, смикнути*).

Ці два розряди у підручнику за редакцією А. П. Грищенка об'єднані в один – *однократний СДД* (СУМ 2002, с. 369).

До дієслів зі значенням багаторазового повторення дії (3.2.) віднесено дієслова недоконаного виду (*робити, писати, стрибати, говорити* тощо), які, будучи інтерпретованими С.О. Соколовою як СДД, перебувають, за її словами, водночас «поза межами» СДД (Грамматика 2017, с. 429).

Парадоксальність такої думки можна пояснити конфліктом двох підходів до взаємодії категорій СДД, виду і часу. Згідно з поширенішим із них (якщо відкинути не ієрархічні погляди), в ієрархії цих категорій вершинним є вид, який визначає структуру парадигми часу, зокрема й своїми лексико-граматичними розрядами, з-поміж яких протиставлені граничні дієслова, що мають кореляти в межах первинної перфективації, та неграничні дієслова, які не мають таких корелятів, а є одновидовими формами недоконаного виду. Категорія СДД, за такого підходу, є способом морфологічного (морфемного) вираження або неграничності (СДД одновидових дієслів недоконаного виду), або належності дієслів до засобів вираження таких процесуальних ознак, що не можуть мати серединної фази розгортання дії чи стану в часі, тобто належать до СДД одновидових дієслів доконаного виду. Пропонована С. О. Соколовою класифікація фактично ставить СДД в голову ієрархії цих категорій. Протиставлення дієслів недоконаного виду, зокрема й тих, що є вихідним пунктом видових ланцюжків, та доконаного виду, зокрема й тих, що виражені сутовидовими префіксами за первинної перфективації, представлені в ній відповідними СДД – загальнорезультативним (доконаний вид) і розрядом дієслів зі значенням багаторазового повторення дії (недоконаний вид). Тобто ці два розряди є пунктами класифікації відповідних СДД, передусім за семантичним критерієм, та водночас не є такими пунктами, оскільки «виходять за її межі». Такий вихід за межі класифікації СДД зазначених розрядів дієслів зумовлений саме першим підходом до аналізу взаємодії цих категорій і поглядом на СДД як морфемно марковані розряди дієслів щодо прояву в них категорії виду.

СДД, що поєднують ознаку орієнтації на іншу дію з фазовою ознакою результативності (4.), об'єднують дієслова доконаного виду, які переважно не мають обмежень (принаймні непереборних) щодо імперфективації. Вони поділені на кілька груп залежно від того, з якою саме дією співвіднесене їхнє значення.

Дієслова *СДД* зі значенням вторинної (повторної) результативної дії (4.1.) позначають дію, виконану повторно, переважно для зміни первинного результату такої самої або іншої дії, виражаючи це значення за допомогою префіксів *пере-* (*переробити, перебудувати, переписати, переклеїти, переодягти, передумати*), *від-* (*відбудувати, відвоювати*), *за-* (*заїсти, запити, замалювати*). Дієслова з префіксом *пере-* виражають значення повторного виконання тієї самої дії для зміни результату (дія *побудувати* мала результат, але він, оцінений як незадовільний, потребує дії *перебудувати*). Префікс *від-*

виражає значення знищення результату іншої дії (хтось *зруйнував*, а нам треба *відбудувати*). Префікс *за-* виражає значення того, що нова дія схожа на попередню і не знищує результат попередньої, якщо не йдеться про створення об'єкта (хтось щось *випив* або *з'їв*, а потім *запив*; хтось щось *намалював*, а потім *замалював*).

Дієслова СДД зі значенням *додаткової результативної дії* (4.2.) позначають дію, що відбувається після іншої (такої ж) дії для доповнення, збільшення її результату, виражаючи це значення за допомогою префіксів *до-* (*доплатити, добити, добудувати (прибудувати)*), *над-* (*надбудувати, надшити, надлити*), *під-* (*підлити, підсипати*), *при-* (*прималювати, прибудувати*).

Дієслова СДД зі значенням *заперечення (знищення) результату дії (результативно-анулювального)* (4.3.) позначають дію, результат якої скасовує результат попередньої дії, яку називає співвідносно префіксальне дієслово із загальнорезультативним значенням, якщо йдеться про власне дію, або зі значенням початку стану, виражаючи це значення префіксами *роз-* (*розлюбити (пор.: полюбити), розмінувати (пор.: замінувати), розморозити (пор.: заморозити)*) та *від-* (*відучити (пор.: привчити), відв'язати (пор.: прив'язати)*). Також це значення передають запозичені префікси *де(з)-* і *дис-*, які приєднуються лише до запозичених дієслів, не переводячи двовидове дієслово у доконаний вид (*дезорганізувати, дискваліфікувати, дестабілізувати*).

Дієслова СДД зі значенням *порівняння з іншою дією* (4.4.) передають значення переваги у виконанні якоїсь дії, утворюючись префіксами *з-* (*с-*) (*звоювати, зговорити, збалакати*), *в-* (*у-*) (*вкосити*), а також префіксами *пере-* (*переговорити, перекричати*), *об-* (*обігнати*), які можуть також вказувати на надмірність дії.

Фазово-кількісні СДД (5.) об'єднують дієслова доконаного виду (як одновидові, так і здатні утворювати видові кореляції), фазове значення яких поєднане зі значенням інтенсивності (високої або низької).

СДД зі значенням високої інтенсивності процесуальної ознаки (5.1.) мають переважно і значення результативної фази, але інтенсивним може бути також початок і певний часовий проміжок перебігу дії. Залежно від цього протиставляються СДД: *результативно-інтенсивні* (5.1.1.), *починально-інтенсивний* (5.1.2.), *обмежувально-інтенсивний* (5.1.3.).

У межах *результативно-інтенсивних СДД* (5.1.1.) диференційовано *власне інтенсивно-результативний* (5.1.1.1.), *кумулятивний* (5.1.1.2.), *дистрибутивний* (5.1.1.3.), *надмірної дії* (5.1.1.4.), зокрема *тотально-об'єктний* (5.1.1.4.1.), *фінально-негативний* (5.1.1.5) та *досягальний* (5.1.1.6.).

Власне інтенсивно-результативний СДД (5.1.1.1.) має значення завершення інтенсивно виконуваної дії, що виражають префікси *за-* (*залікувати, засмикати, заїздити, заговорити*), *на-* (*начистити, напрасувати, намуштрувати*), *про-* (*промокнути, прогріти, просолити, просмажити*), *роз-* (*розхвалити, розцілувати, розвеселити*), *ви-* (*висварити, висватати*), *о-* (*опрацювати*). Виражаючи зазначену семантику, дієслова цього СДД можуть виражати й додаткові семантичні відтінки (Граматики 2017, 432-433).

Кумулятивний СДД (5.1.1.2.) об'єднує дієслова зі значенням накопичення об'єктів (іноді – суб'єктів) унаслідок виконаної дії із зосередженням результатів дії в одному місці або в одній особі, виражене префіксом *на-* (*наварити, начистити, напрасувати, нанести, начіпляти, настріляти, наїхати*). Частина дієслів цього способу є одновидовими дієсловами доконаного виду.

Дія дієслів *дистрибутивного СДД* (5.1.1.3.) поширена на багато об'єктів. Це значення виражають префікси *пере-* (*перебруднити, перестріляти, перебити*), *по-* (*постріляти, побруднити, полягати, посідати*), *о-* (*об-*) (*опитати, обдарувати*), *ви-* (*випалити, вигубити*). Тут також одновидовими дієсловами доконаного виду є лише деякі лексеми (пор.: *опитати – опитувати*). У підручнику за редакцією А. П. Грищенка зазначено, що цей СДД, який у має в ньому назву *розподільного (дистрибутивного) СДД*, указує не просто на дію, що спрямована на кілька об'єктів, а й таку, що може виконуватися багатьма суб'єктами (*повиносити, повиходити, повиїжджати, позачиняти, повистрибувати*) (СУМ 2002, с. 370). Такі дієслова, що поєднують суб'єктну й об'єктну характеристику дії, є двопрефіксними і саме вони є власне одновидовими дієсловами доконаного виду, тобто характеризуються не просто лакунарністю, а неповнотою парадигми виду.

Дієслова *СДД надмірної дії (чи позанормативно-тривалого СДД)* (5.1.1.4.) передають значення надмірності дії щодо її тривалості та інтенсивності порівняно зі звичайною формою вияву, виражаючи його за допомогою префіксів *пере-* (*переплатити, перепрацювати, перегріти, перегодувати, перетанцювати*), *об-* (*обгодувати, обпоїти*). У підручнику за редакцією А. П. Грищенка цей СДД названо *наднормативно-тривалим* та віднесено до групи *кількісних СДД* (СУМ 2002, с. 370).

Надмірну дію виражають також дієслова *тотально-об'єктного СДД* (5.1.1.4.1.), але в них також яскраво виражене просторове значення охоплення дією певної площі (поверхні). Ці значення вони виражають за допомогою префіксів *ви-* (*вибілити, вимастити, вибігати (місто)*), *об-* (*оббігати, обмазати, оббризкати, обнищпорити*), *за-* (*забудувати, забризкати, забілити*).

Фінально-негативний (пейоративний) (5.1.1.5) та *досягальний (сатуративний) СДД* (5.1.1.6.) об'єднані спільним компонентом значення – вони називають дію, завершену внаслідок вичерпаності, і мають формальну спільність – у їхньому складі є префіксальний компонент і постфікс *-ся*, які в багатьох випадках є складниками конфікса. Але пейоративний СДД має префіксальний компонент *до-* (*доспіватися, доходитися, догратися, добігатися*), що передає у більшості випадків значення негативного результату дії, а сатуративний – префікс *на-* (*наспіватися, наплакатися, наговоритися*). Деякі дієслова пейоративного СДД можуть у певних контекстах нейтралізувати семантику негативного результату (*дочекатися* можна чогось хорошого чи поганого, *допроситися* можна, отримавши щось позитивне, те, що просив, або протилежне). Дієслова обох СДД можуть утворюватися від дієслів на *-ся*, тоді їх формантом є лише префікс (*боротися – доборотися, панькатися – допанькатися; милуватися – намилуватися, дивитися – надивитися*). Постфікс

-ся дієслів цих СДД має зворотнє значення набуття саме суб'єктом певного стану, названого твірною основою, із відповідною додатковою семантикою зазначених СДД і доконаного виду, що передають префікси. Ці СДД складають одновидові дієслова доконаного виду.

Пейоративний та сатуративний СДД схарактеризовані в А. П. Грищенка як, відповідно, *кінцево-негативний* і *гранично-кількісний* СДД та віднесені до групи *кількісних* СДД (СУМ 2002, с. 369-370). Пейоративний СДД відносять також до різновиду *результативних* СДД (Вихованець, Городенська 2004, с. 241), в межах яких виділяють ще два структурні різновиди. До першого різновиду відносять дієслова з префіксом *на-*, утворені від дієслів конкретної фізичної дії зі значенням створення чого-небудь, у яких результативне значення поєднане з кількісним, нагромаджувальним (*наліпити (багато чогось), напекти (багато чогось), нашити (багато чогось), наїхати (багато когось)*). Ці дієслова у класифікації С. О. Соколової віднесені до кумулятивного СДД. Вони, будучи одновидовими формами доконаного виду, можуть ускладнюватися префіксально-суфіксальним конфіксом, отримуючи додаткове дистрибутивне значення, причому суфіксальна частина конфікса може варіюватися (*понаїжджати, понаїхати; понапикати, понапекти; поналіпляти, поналіпити; понашивати, понашити*). Фактично, це окремих СДД доконаного виду з *кумулятивно-дистрибутивним* значенням. Другий різновид результативних СДД становить кілька дієслів руху з префіксом *ви-* (обов'язково наголошеним) на позначення результату, досягненого внаслідок неодноразового, настирливого виконання дії (*вїбїгати, вїходити, вїїздити*) (Вихованець, Городенська 2004, с. 241).

Починально-інтенсивний СДД (5.1.2.) є аугментативним, оскільки передає значення інтенсивного, раптового початку дії, поєднуючи фазову ознаку (початку дії) та кількісну ознаку (великої інтенсивності). Значення цього СДД передають конфікси з префіксальним і постфіксальним компонентами *роз-...-ся* (*розкричатися, розбалакатися*) та префікс *роз-*, коли постфікс *ся-* вже наявний у твірних дієсловах (*розсміятися, розкуражитися, розхвилюватися, розбентежитися*). Префіксальний спосіб творення починально-інтенсивного СДД можливий і для форм без постфікса *-ся*, але чітку початковість та інтенсивність префікс *роз-* виражає саме приєднуючись до твірних дієслів зі значенням стану (*розхвилювати, розсердити, розгнівати*). Цей СДД також представлений одновидовими дієсловами доконаного виду. Його називають також *підсилювально-інтенсивним* (СУМ 2002, с. 370), вбачаючи в ньому лише семантику крайнього ступеня інтенсивності чи надмірної інтенсивності в розвитку дії та відносячи цей СДД до групи кількісних (СУМ 2002, с. 370; Вихованець, Городенська 2004, с. 240).

Обмежувально-інтенсивний (чи *делімітативно-інтенсивний*) СДД (5.1.3.) називає тривалу, інтенсивну або багато разів повторювану дію, здійснювану впродовж певного часового відрізка. У значенні цього СДД поєднані фазова ознака дії, обмеженої певним часовим відрізком, та кількісна ознака збільшеної інтенсивності, а виражене це значення за допомогою префікса *попо-*

(попоходити, попоносити, попоїздити, поподумати, попобити, поповчити, попоїсти, попопити, попокричати, попошукати). С.О. Соколова зазначає, що всі дієслова цього СДД стилістично марковані і вживані лише в розмовному мовленні та художній літературі (Граматики 2017, 439). Цей СДД теж складають одновидові дієслова доконаного виду.

Обмежувально-інтенсивний СДД називають також *багатократним*, або *ітеративним*, відносячи його до групи кількісних СДД, характеризуючи його як оригінальне утворення тільки української мови та відзначаючи найвищу його продуктивність у сфері дієслів звучання (*попокричати, попоспівати*), мовлення (*попоговорити, попобалакати*), конкретної фізичної дії (*попошити, попобити*), різноспрямованого руху (*попоходити, попобігати*), психічного стану людини (*попосердитися, попосумавати*) (Вихованець, Городенська 2004, с. 238-239).

СДД зі значенням *зниженої інтенсивності процесуальної ознаки* (чи *атенуативний СДД*) (5.2.) виражає досягнення незначного результату, поєднуючи фазову ознаку результативності з кількісною ознакою незначної інтенсивності, за допомогою префіксів *над-* (*надрубати, надломити, надгризти, надпиляти, надкусити, надпити*), *при-* (*приглушити, пригаснути, прив'ялити, приборхати, присоромити, приборегти, притрусити*), *під-* (*підвезти, підгодувати, підгострити, підремонтувати*). Цей СДД схарактеризовано також як СДД зі значенням *недостатньої інтенсивності*, або *неповного вияву дії*, та інтерпретовано як належний до групи *кількісних*.

Інтенсивно-кратні СДД (6.) поєднують у своїх значеннях ознаку кратності (однократність для доконаного і багатократність для недоконаного виду) і кількості процесуальної ознаки (інтенсивності) – високої або низької.

Однократно-інтенсивний СДД (6.1.) поєднує у своєму значенні ознаки однократності та високої інтенсивності процесуальної ознаки і виражає це значення суфіксом (чи варіантом суфікса *-ну-*) *-ону-* (*грюконути, сипонути, рубонути, гупонути*). Суфікс *-ону-* як трансформа (чи варіант) суфікса *-ну-* додає до свого первинного значення однократної миттєвої, раптової дії (*грюкнути, гупнути*), значення її високої інтенсивності. Такі дієслова, як і дієслова із суфіксом *-ну-*, традиційно відносять до одновидових дієслів доконаного виду та характеризують, разом із дієсловами із суфіксом *-ну-*, в межах одного СДД – *однократного СДД* групи *кількісних* як його другий тип (Вихованець, Городенська 2004, с. 238).

Однократно-інтенсивне значення мають також дієслова з префіксами *с-* (*з-*), *по-*, що приєднуються до основ із суф. *-ну-* (чи суфікс із префіксом в них є компонентами конфікса) (*скрикнути, здригнутися, поглянути*).

Переривчасто-пом'якшувальний (*кратно-пом'якшувальний*) СДД (6.2.) виражає багатократну (повторювану) процесуальну ознаку із зниженим кількісним виявом (слабкою інтенсивністю). Такий пунктирний вияв дії виражають у дієсловах конфікси *по-...-ува-*, *по-...-а-* (*постукувати, поболювати, подзвонювати, походжати*) та *на-...-ува-*, *на-...-а-* (*накрапувати, крапати, наспівувати, насвистувати*). Належність дієслів до цього СДД зумовлює їх одновидовий статус дієслів недоконаного виду.

В інших класифікаціях дієслова цих двох структурних типів диференційовані як окремі СДД. А.П. Грищенко, відносячи такі дієслова до *оцінних СДД*, розрізняє *переривчасто-пом'якшувальний СДД*, який позначає переривчасту неповну дію, що характеризується нерегулярною кратністю (*поболювати, посміюватися, покрикувати*), та *процесно-пом'якшувальний СДД*, який виражає конкретно-процесний, послаблений вияв дії (*награвати, наспівувати, накрапати*) (СУМ 2002, с. 370). Академічна ж граматика (Вихованець, Городенська 2004) диференціює ці СДД як *багатократний* (*покрикувати, погримувати*) та *недостатньої інтенсивності*, відносячи до останнього СДД дієслова, утворені не лише за допомогою конфікса з префіксальним компонентом *на-* (*наспівувати, насвистувати*), а й *під-* (*підморгувати, підкахикувати*) та *при-* (*прикульгувати, пришкандибувати*) (Вихованець, Городенська 2004, с. 241-242). Два останні різновиди цієї класифікації віднесені в А. П. Грищенка до окремого *процесно-супровідного СДД* (розряду *оцінних*), що позначає послаблену дію, яка супроводжує іншу дію (*приспівувати, підспівувати*) (СУМ 2002, с. 370).

Багатократно-дистрибутивний (взаємний, багатократно-взаємний) СДД (7.), описаний в А. П. Грищенка з-поміж *кількісних СДД* (СУМ 2002, с. 370), у класифікації С. О. Соколової посідає окреме місце – його схарактеризовано як *мішаний* (Граматика 2017, с. 418), оскільки він поєднує значення кратності (аспектуальне) зі значенням взаємної дії (неаспектуальним становим значенням, що виражає інші суб'єктно-об'єктні відношення, ніж у твірному дієслові). Значення цього СДД передає в дієсловах трикомпонентний (префіксально-суфіксально-постфіксальний) поліафікс *пере-...-ува-...-ся, пере-...-а-...-ся* (*перестукуватися, перегукуватися, перешиптуватися, переглядатися, перезиратися, перестрілюватися, передзвонюватися*). В цих похідних дію здійснює вже не один суб'єкт (як у твірному дієслові), а щонайменше два, і вони здійснюють взаємну дію, тобто є не лише суб'єктами, а й об'єктами один для одного. Ці дієслова належать до одновидових дієслів недоконаного виду.

Морфемними дієслівними показниками суб'єктно-об'єктних відношень в українській мові є постфікс *-ся (-сь)*. Дієслова, марковані лише ним, зазвичай не розглядають як такі, що належать до СДД, їх розглядають насамперед у зв'язку з граматичною категорією стану дієслова. Але в академічній граматиці української мови (Вихованець, Городенська 2004) *зворотні дієслова* інтерпретовано саме як дієслівні роди, які об'єднують одновидові дієслова недоконаного виду. До таких СДД віднесено зворотні дієслова зі значеннями: *власне-зворотної дії* (рефлексив), яку суб'єкт поширює сам на себе, виступаючи водночас і об'єктом (*голитися, митися, одягатися*); *взаємно-зворотної дії* (реципрок), яка відбувається між кількома суб'єктами, а ці суб'єкти є водночас об'єктами цієї дії (*зустрічатися, обніматися, сваритися*); *непрямо-зворотної дії*, яку суб'єкт виконує у своїх інтересах (*будуватися, пакуватися, запасатися*); *активно-безоб'єктної (потенційно активної) дії* (об'єктний імперсонал), яка є типовою процесуальною ознакою, властивою суб'єктові, безвідносно до об'єкта (*собака кусається, кішка дряпається*); *характеризаційної* (якісно-

характеризаційної) процесуальної ознаки, яка визначає типову здатність суб'єкта бути носієм певної процесуальної ознаки (*віск плавиться, скло б'ється*); загально-зворотної процесуальної ознаки, яка характеризує безоб'єктний стан суб'єкта (*веселитися, хвилюватися*) (Вихованець, Городенська 2004, с. 242).

Цю класифікацію зворотних дієслів можна доповнювати семантичними та словотвірними групами. Наприклад, є *побічно-зворотні* дієслова (*триматися (за щось), чіплятися (за щось), ударятися (об щось)*), де суб'єкт дії спрямовує її сам на себе (як у власне рефлексиві), але для її реалізації необхідний певний об'єкт. За словотвірною ознакою виділяють чотири структурні групи (словотвірні парадигматичні різновиди) формально зворотних дієслів (дієслів із постфіксом -ся): 1) зворотні дієслова, утворені від перехідних: *читати – читатися, купати – купатися*; 2) зворотні дієслова, утворені від неперехідних незворотних: *чорніти – чорнітися, червоніти – червонітися*; 3) зворотні дієслова, утворені від неперехідних незворотних за допомогою префіксально-постфіксальної біморфеми (*їхати – роз'їхатися, дзвонити – зідзвонитися, додзвонитися*); 4) зворотні дієслова, що без -ся не вживаються (*сміятися, гордитися, посміхатися*).

Загалом на питання про те, які дієслова належать до зворотних немає однозначної відповіді, адже зворотність, маючи, з одного боку, чіткий формальний показник, реалізована у різних словотвірних моделях і пов'язана з вираженням доволі широкого спектру значень, що можуть виходити за межі етимологічної зворотності.

Зворотні дієслова з постфіксом -ся в українському літературному стандарті історично утворилися внаслідок закріплення у постпозиції до дієслівної форми архаїчного зворотного займенникового іменника *ся* (сучасна форма – *себе*). У діалектах української мови збережено живий зв'язок цього форманта зі своїм генетичним попередником. Це властиво насамперед говорах південно-західного наріччя, де цей формант не злився з дієсловом, не закріпився в постпозиції до нього і його вживають і в препозиції, і в постпозиції, а також в обох позиціях дистантно від дієслова (*то му с'а не удаїе* – 'то йому не вдається', *почуло ми с'а* – 'мені почулося', *їім с'а дуже хот'іло пити* – 'їм дуже хотілося пити', *мині си так хочи* – 'мені так хочеться', *сусіди с'і шос посварили* – 'сусіди чомусь посварилися', *мої с'і так хутіло вернути дудому* – 'мій так хотів повернутися додому'). Крім того, в таких українських діалектах формант *ся* (*с'а, с'е, с'і, си, са*) не втратив зв'язку з іншими займенниковими формами, оскільки функціонує з-поміж інших еклітичних форм особових займенникових іменників як архаїчного (*ми, мі (мені), ти, ті (тобі), си, сі (собі), мя (мене), тя (тебе), ся (себе), їі, їу (їїї), на ню (на неї)*), так і інноваційного характеру (*го (його), му (йому)*) (Колесников 2025).

Виходячи з цього логічно припустити, що безумовно зворотними, центральними щодо вияву цього значення є ті форми дієслів, де можлива трансформація форми дієслова із постфіксом -ся у форму дієслова із займенниковим іменником. Такими є власне-зворотні (*умиватися – умивати себе*), непрямо-зворотні (*будуватися – будувати собі*), загально-зворотні

(*хвилюватися – хвилювати сам себе*) та побічно-зворотні (*триматися (за щось) – тримати себе (за щось)*) форми. Також центральними щодо зворотності є форми, зумовлені виявом взаємно-зворотного значення. Функцію взаємно-зворотного займенникового іменника (*один одного*) в придієслівній (у літературному стандарті – постдієслівній) позиції перебрав на себе формант *-ся*. Інші значення, віднесені в названій класифікації до зворотних, є периферійними для цієї категорії, контекстуально зумовленими. Тому приклади реалізації таких значень подають не з використанням форм інфінітива (як *умиватися, зустрічатися* тощо), а з використанням особових форм, наприклад, *активно-безоб'єктну* зворотність демонструють словосполучення типу *собака кусається*, а не *кусатися*; *якісно-характеризаційну* зворотність демонструють словосполучення на зразок *скло б'ється*, а не *битися*. Але є випадки, коли постфікс *-ся* розвиває інші значення, відходячи ще далі від свого основного і первинного значення зворотності.

Не виражають власне зворотного значення дієслова з постфіксом *-ся*, утворені від неперехідних дієслів за допомогою постфікса *-ся* на позначення безособовості (*сидітися, житися, думатися, співатися, спатися*), на позначення зменшеної інтенсивності вияву процесуальної ознаки, переважно – бачення в якомусь кольорі (*виднітися, чорніти – чорнітися, біліти – білітися, червоніти – червонітися*), дієслова, утворені від неперехідних за допомогою префіксально-постфіксальної біморфеми (*іхати – роз'іхатися, дзвонити – додзвонитися*), а також дієслова, що без *-ся* не вживаються (*сміятися, гордитися, виднітися, старатися, сумніватися, вагатися, сподіватися*). Не є суто зворотними й морфологізовані за допомогою постфікса *-ся* похідні дієслова з неповною особовою парадигмою (*телитися, ягнитися, колоситися, гуртуватися, групуватися, роїтися, купчитися*).

Дієслова з постфіксом *-ся* в українській мові формують два ЛГР, що визначають парадигматику насамперед граматичної категорії стану. Виражаючи зворотне значення, цей постфікс маркує формально виражену *неперехідність* (*одягатися, обійматися, запасатися*), але доволі послідовно він позначає й формально виражену *безособовість* (*хотітися (мені хочеться), працюватися (мені працюється)*).

Безособовість є частковим проявом граматичних відношень, пов'язаних із категорією особи, що передає постфікс *-ся*, і це закономірно, адже він походить зі зворотного особового займенникового іменника.

У межах власне безособовості цим постфіксом марковані дієслова зі значенням бажання (*хочеться, бажається*), звичаю (*ведеться*), фізичного або психічного стану людини (*працюється, сидітися, пиється, п'ється*). І хоч безособові дієслова становлять собою історично замкнутий, майже закритий для поповнення морфологічний підклас, виняток щодо цього становить морфологізована група безособових дієслів із постфіксом *-ся*, які керують іменниками у формі давального відмінка (*Олені не сидітися*), співвідносні насамперед із семантичною групою цих дієслів на позначення фізичного або психічного стану людини (*сидітися, працюється, пиється, сниться, п'ється*,

лежиться, хочеться, гуляється, дихається, біжиться, пливеться, їдеться, ходиться тощо), а це дозволяє говорити про прояв живої словотвірної парадигматики дієслів щодо реалізації значення безособовості. Окрім власне безособовості, постфікс *-ся* послідовно маркує й інші типи неповноти особової парадигматики дієслів (*розвиднятися, виднітися, проглядатися, колоситися, телитися, купчитися* тощо).

Значення дієслівних форм із постфіксом *-ся* детальніше ще розглянемо у зв'язку з граматичними категоріями стану та особи дієслова, а зараз знов сконцентруємося на їхньому зв'язку з вираженням значень категорії виду та питанні належності їх до СДД.

На нашу думку, зворотне значення постфікса *-ся* не зумовлює належності дієслів із ним до розряду одновидових дієслів недоконаного виду. Власне-зворотні, взаємно-зворотні, непрямо-зворотні та побічно-зворотні дієслова є корелятивними щодо виду (*митися – помитися, обійматися – обнятися, запасатися – запастися, ударятися – ударитися*). Неповноту видової парадигми деяких дієслів із постфіксом *-ся* зумовлює той компонент його значення, що пов'язаний не зі зворотністю, а з особовістю, зокрема з тими значеннями, які різною мірою виражають безособовість, переводячи назву процесуальної ознаки з назв дії до назв стану. Реалізація категорійної дієслівної семантики стану пояснює належність деяких дієслів на *-ся* до неграничних дієслів, до одновидових дієслів недоконаного виду. Це стосується як власне безособових дієслів (*хочеться, сидиться*), так і дієслів із неповною особовою парадигмою (*виднітися, колоситися*) та деяких розрядів зворотних дієслів, зокрема активно-безоб'єктних (*кішка дряпається*), якісно-характеризаційних (*віск плавиться*), загально-зворотних (*хвилюватися, метушитися*).

Таким чином, до СДД, в яких *неграничність морфологічно маркована*, яким властива неповнота формотвірної парадигми виду дієслів із наявністю форм і значень *лише недоконаного виду*, належать: 1) ускладнено-інтенсивний (*витанцьовувати, висвистувати*); 2) процесно-тривалий (*розгулювати, походжати, попивати*); 3) процесно-пом'якшувальний (*насвистувати, наспівувати, накрапати*); 4) процесно-супровідний (деякі дієслова: *підсміюватися, підморгувати, приспівувати, пританцьовувати*); 5) переривчасто-пом'якшувальний (*покрикувати, постукувати*); 6) багатократно-дистрибутивний (*перегукуватися, перестрілюватися*).

Крім того, до таких СДД можна віднести й постфіксально марковані: 7) безособові дієслова (*хотітися, сидітися*); 8) дієслова з неповною особовою парадигмою (*виднітися, колоситися*); а також 9) активно-безоб'єктні (*кішка дряпається*); 10) якісно-характеризаційні (*віск плавиться*) та 11) загально-зворотні (*хвилюватися, метушитися*) зворотні форми.

Виразно немаркована неграничність, як вже було зазначено, зумовлена певними семантичними типами дієслів, зокрема належністю їх до дієслів зі значенням певного стану (*сидіти, лежати, існувати, любити*), а не конкретної дії. Але є ще один семантичний різновид дієслів, що потребує обговорення у зв'язку з належністю дієслівних форм до парадигматичного різновиду

одновидових дієслів, зокрема недоконаного виду. Особливу семантико-граматичну групу щодо прояву граматичної категорії виду становлять парні щодо парадигматичної організації дієслова руху (*брести – бродити, вести – водити, везти – возити, їхати – їздити, бігти – бігати, знати – ганяти, йти – ходити, летіти – літати, пливти – плавати* тощо). У цій відносно нечисленній і непродуктивній у сучасній українській мові групі дієслів відмінності у відтінках видового значення корелятивів пов'язані також із просторовою локалізацією руху. Ліві члени зазначених пар дієслів недоконаного виду позначають рух, спрямований в одну сторону, і вони мають співвідносні форми доконаного виду, що позначають досягнення кінцевої точки руху (*їхати – приїхати*) або завершення руху із вказівкою на різні вектори руху, фази досягнення кінцевої точки (*виїхати, в'їхати, заїхати, під'їхати, від'їхати, поїхати, переїхати, доїхати, недоїхати*); праві члени – це дієслова лише недоконаного виду, які виражають різноспрямований рух (*ходив туди і сюди*), повторюваний рух (*часто ходив*). Відповідно, дієслова типу *везти, їхати* називають дієсловами односпрямованого руху чи моторно-некратними і їхня видова парадигматика зумовлена накладанням часової та просторової семантики, а дієслова типу *возити, їздити* називають дієсловами неодностороннього (різноспрямованого) руху чи *моторно-кратними* і їх характеризує неповнота парадигми виду із формами і значеннями лише недоконаного виду.

Парадигматичну групу *одновидових дієслів доконаного виду* з різною мірою обов'язковості прояву цієї ознаки формують такі СДД: 1) початковий (починальний) (деякі дієслова типу *закричати, побігти*); 2) початково-результативний (*побачити, зрозуміти*); 3) нетривало-обмежувальний (делімітативний) (деякі дієслова типу *поговорити, подихати, здрімнути*); 4) тривало-обмежувальний (пердуративний) (деякі дієслова типу *проблукати, пропрацювати, переночувати*); 5) фінітивний (*відзеленіти, відбігати, відпрацювати, перебоїтися*); 6) однократний (одноразовий) (більшість дієслів типу *прозвучати, запропонувати, збігати, помолитися, привітати*); 7) миттєвої дії (*стрибнути, штовхнути*); 8) кумулятивний (*напрасувати, настріляти, наліпити*); 9) дистрибутивний (деякі однопрефіксні дієслова (*перестріляти, перебити, познімати, полягати*) і всі двопрефіксні (*повиносити, повиходити, повирубати*)) 10) кумулятивно-дистрибутивний (*понапикати, поналіпляти, понашивати*); 11) фінально-негативний (пейоративний) (*добігатися, догратися*); 12) досягальний (сатуративний) (*наговоритися, нагулятися, награтися*); 13) багаторазово-результативний (*вібігати, віходити, віїздити*); 14) починально-інтенсивний (*розкричатися, розхвилюватися, розхворітися*); 15) обмежувально-інтенсивний (*попоходити, попоїсти, попопити*); 16) однократно-інтенсивний (*рубонутти, сипонутти, скрикнути, здригнутися*).

Як бачимо, дієслова, марковані в межах граєм СДД, не утворюючи корелятивних форм протилежного виду, самі є членами парадигми виду, але не в її формотвірному, а в словотвірному прояві.

З-поміж парадигматичних різновидів категорії виду щодо неповноти її парадигми, окрім одновидових дієслів недоконаного і доконаного виду, окреме місце посідають *двовидові дієслова*. Їхнє особливе місце у видовій системі українського дієслова зумовлене тим, що вони здатні однією і тією ж морфологічною формою виражати значення доконаного і недоконаного виду: *мовити, веліти, женити, наслідувати, розслідувати, орендувати, адресувати, абстрагувати, автоматизувати, атакувати, стабілізувати* тощо. Але ця ознака в різних дієслів проявляється по-різному. Одні дієслова утворюють за допомогою префіксів морфологічно марковані форми доконаного виду у форматі формотвірної (*женити – оженити, дарувати – подарувати*) та словотвірної парадигматики (*дарувати – передарувати, задарувати, роздарувати; мовити – вмовити, вимовити, намовити, промовити, підмовити; діагностувати – продіагностувати; інформувати – поінформувати; телефонувати – зателефонувати*), інші – не утворюють (*наслідувати, розслідувати, стабілізувати, орендувати, дозувати*). За незначної кількості двовидових дієслів українського походження (*веліти, женити, мовити, дарувати, розслідувати, ночувати* та ін.) домінують з-поміж двовидових дієслів слова з основами іншомовного походження, запозичені переважно із західноєвропейських мов та оформлені на українському ґрунті за допомогою суфіксів *-ува-, -ізува-/изува-, -ірува-/ирува-, -фікува-* (*абсорбувати, атестувати, афішувати, гарантувати, гранулювати, дозувати, експортувати, інформувати, лімітувати; модернізувати, телефонізувати, госпіталізувати, автоматизувати, електризувати, драматизувати; демпфірувати, плісирувати, репетирувати; кінофікувати, кодифікувати, газифікувати*).

Двовидові дієслова також, як і одновидові, є прикладами неповноти парадигматики виду, але ця неповнота є ще й диспропорційною в плані співвідношення системи форм і значень у парадигмі: за наявної системи значень парадигми виду, система протиставлених морфологічних форм у двовидових дієслів відсутня, тому форми двовидових дієслів є морфологічно недостатніми. Закономірним у плані прояву морфологічної недостатності є те, що більшість двовидових дієслів мають запозичені основи (як і незмінювані іменники, які є морфологічно недостатніми щодо граматичної категорії відмінка), а сама їхня морфологічна недостатність пояснюється великою морфемною довжиною дієслів із запозиченими основами, де суфікс *-ува-* нерідко ускладнений інтерфіксами (*-из-, -із-*) (*автоматизувати, стабілізувати, нормалізувати*), і довжина суфіксів становить певні перешкоди для подальшого збільшення складу слова, необхідного для надання йому морфологічно маркованої видової форми. Закономірно й те, що морфологічна недостатність двовидових дієслів щодо виду (як і морфологічна недостатність незмінюваних іменників щодо субстантивних граматичних категорій) може бути компенсована за допомогою синтагматичної парадигматики – контекстуальними засобами. Щоправда синтагматичні засоби не завжди дозволяють однозначно співвіднести синтагматичну форму зі значенням грами виду, а лише здогадатися про нього. Наприклад, у реченні *Олену вінчали в головному соборі* з високою ймовірністю виражене значення

доконаного виду (варіанти, що обряд вінчання не завершився успішно або Олену вінчають регулярно, що свідчили б про недоконаний вид, малоймовірні), а в реченні *Одночасно можна вінчати кілька пар* може бути виражений як недоконаний вид (пор: *Одночасно можна розводити кілька пар*), так і доконаний (пор.: *Одночасно можна розвести кілька пар*).

Значення виду двовидових дієслів, виражаючись синтагматичними засобами, використовують насамперед ті морфологічні парадигматичні засоби, що зумовлені взаємозв'язком категорій виду і часу. Ідеться передусім про специфічну організацію часової парадигматики двовидових дієслів, яка інтегровано виражає і видові значення. Форми *теперішнього* часу у зв'язку з видовою морфологічною немаркованістю двовидових дієслів є недиференційованими формами *теперішнього-майбутнього* (теперішньо-майбутнього) часу (*акредитую, автоматизую*), і вони використовуються для позначення *теперішнього часу недоконаного виду* (*Я акредитую цю спеціальність зараз*) та для позначення *майбутнього часу доконаного виду* (*Я акредитую цю спеціальність наступного року і покажу ліцензію*). Як дієслова із закладеною в них семантикою недоконаного виду двовидові дієслова мають й окремі (спеціальні) форми *майбутнього часу*, як у дієслів недоконаного виду (*акредитуватиму, автоматизуватиму, як писатиму*), хоч значення цього часу, як вже було сказано, виражається й формами *теперішнього-майбутнього часу*. Ці власні форми *майбутнього часу* позначають *майбутню дію*, співвідносячись із *недоконаним* видом (*Я акредитуватиму цю спеціальність наступного року*). Форми *минулого часу* двовидових дієслів (*акредитував, автоматизував*) позначають *минулий час*, співвідносний як із *доконаним* видом (*Я успішно акредитував цю спеціальність минулого року і вже маю ліцензію*), так і з *недоконаним* (*Я акредитував цю спеціальність минулого року, але не пройшов акредитацію*).

Зв'язок граматичних категорій виду і способу зумовлений значною мірою тими часовими формами, що використовує спосіб. Форми умовного способу, що використовують форми *минулого часу* (*акредитував би, автоматизував би*), співвідносять двовидові дієслова з *доконаним* видом (*Я акредитував би цю спеціальність і отримав би ліцензію, якби...*) та з *недоконаним* (*Я акредитував би цю спеціальність, але ця справа марудна*). Аналітичні форми наказового способу (*хай акредитує*), використовуючи часові форми *теперішнього-майбутнього часу*, співвідносять двовидові дієслова з *недоконаним* видом (*Хай він акредитує цю спеціальність*) та *доконаним* (*Хай він акредитує цю спеціальність наступного року і покаже ліцензію*), а використовуючи форми *майбутнього часу*, співвідносять їх із *недоконаним* видом (*Хай він акредитуватиме цю спеціальність наступного року*). Синтетичні форми наказового способу (*акредитуй, акредитуйте, акредитуйте*) залишають можливість співвіднесення форм двовидових дієслів із *доконаним* (*Акредитуйте цю спеціальність і отримайте ліцензію*) та *недоконаним* видом (*Акредитуйте цю спеціальність – розпочніть справу*).

Додаткові засоби диференціації семантики виду граматисти шукають у контексті. Наприклад, у реченні *На заводі автоматизували процес виробництва олії* форма двовидового дієслова минулого часу з високою ймовірністю вказує на доконаний вид, оскільки минула дія асоціюється з успішним завершенням процесу, з досягненням ним кінцевої межі, а в реченні *На заводі будуть автоматизувати (автоматизуватимуть) процес виробництва олії* дієслівна форма майбутнього часу з високою ймовірністю вказує на недоконаний вид, оскільки майбутня дія асоціюється з незавершеним процесом. Якщо використати в цьому контексті двовидове дієслово з формантом теперішнього (теперішнього-майбутнього) часу *На заводі автоматизують процес виробництва олії*, то така форма може бути сприйнята як форма майбутнього часу дієслова доконаного виду (*автоматизують* = *покращать, розвинуть*) або як форма теперішнього часу дієслова недоконаного виду (*автоматизують* = *покращують, розвивають*). Чіткіше співвіднесення форм двовидових дієслів із граматичними значеннями категорії виду, окрім урахування зв'язку виду з дієслівними формами та значеннями часу і способу, потребує аналізу додаткових засобів, що наявні в синтагматичних формах, а саме, темпоральних прислівників, фазових та модальних дієслів.

З-поміж контекстуальних засобів диференціації грамем виду двовидових дієслів (Вихованець, Городенська 2004, с. 231) є такі, що більш чітко виражають ці значення і ті, що залишають сумніви щодо чіткості передання видової семантики.

Доволі чітко значення *недоконаного виду* двовидових дієслів реалізують особові форми *теперішнього часу* (якого немає в дієслів доконаного виду) цих дієслів (а точніше – форми *теперішнього-майбутнього часу*) в супроводі деяких темпоральних прислівників типу *постійно, щоразу, кожного разу, споконвіку, здавна, поки* тощо, які виражають протяжність, періодичність процесуальної ознаки (*Україна постійно акредитує дипломатичних представників у різні держави*). Цей контекст дає можливість диференціювати потенційно закладені у формах теперішнього-майбутнього часу значення теперішнього часу недоконаного виду і значення майбутнього часу доконаного виду, яке теж може бути увиразнене синтагматичними часовими маркерами (*Україна до кінця наступного року акредитує дипломатичних представників у різні держави*). У цих контекстах двовидове дієслово в одному випадку можна замінити парновидовим синонімом лише недоконаного виду в усіх часових проєкціях (*Україна постійно призначає (не призначила чи призначить) дипломатичних представників у різні держави*), а в іншому – потенційна можливість заміни форми доконаного виду майбутнього часу формами недоконаного виду теперішнього і майбутнього часу залишається (*Україна до кінця наступного року призначить (призначає і призначатиме, але не призначала) дипломатичних представників у різні держави*), але мовна система все ж наповнює цю морфолого-синтаксичну форму значенням доконаного виду, оскільки синтагматичні часові маркери майбутнього часу блокують значення теперішнього часу недоконаного виду (*акредитує* = *призначає*), а використання

у майбутньому часі форми теперішнього-майбутнього часу, а не спеціальної форми майбутнього часу недоконаного виду (*акредитуватиме*), свідчить про доконаний вид форми *акредитує*.

Конструкції з формою *інфінітива* двовидових дієслів також розрізняють значення виду. Значення *недоконаного* виду двовидові інфінітиви виражають тоді, коли вони входять до структури дієслівного складеного присудка, утвореного за допомогою фазових дієслів (*Україна (почала, завершує, продовжує) акредитувати (призначати, не призначити) своїх дипломатичних представників у різні держави*). Значення доконаного виду двовидові інфінітиви (з різною мірою обов'язковості) виражають у конструкціях із модальними дієсловами зі значенням необхідності (*треба, слід, необхідно, повинний* тощо) та прислівником *уже*, що вказує на остаточне здійснення чи настання дії, явища, ознаки, стану (*Україна до кінця наступного року має вже акредитувати дипломатичних представників у різні держави*).

Засобом синтагматичної парадигматики двовидових дієслів є й пов'язані з ними синтаксично дієслівні форми з повною парадигмою виду, що вказують на вид двовидової форми, пор.: *Добре лікує той, хто добре діагностує; Добре вилікував той, хто добре діагностував*.

Інші синтагматичні засоби диференціації виду двовидових дієслів не мають такої обов'язковості, що доводить прийом субституції форм двовидових дієслів формами з більш повною видовою морфологічною парадигмою.

Наповнення форм двовидових дієслів значенням *недоконаного виду* у формах *майбутнього часу* (синтетичних та аналітичних) пов'язують із тим, що вони виступають у сполуках із темпоральними прислівниками, які вказують на майбутній час дії (*згодом, потім, завтра*), або з прислівником *ніколи* в заперечних конструкціях (*Україна згодом акредитуватиме (буде акредитувати) (призначатиме і призначить – авт.) своїх дипломатичних представників у різні держави; Україна наступного тижня акредитуватиме (буде акредитувати) (призначатиме і призначить – авт.) своїх дипломатичних представників у різні держави; Україна ніколи не акредитуватиме (не буде акредитувати) (не призначатиме і не призначить – авт.) своїх дипломатичних представників у ті держави, які не визнають її незалежність*) (Вихованець, Городенська 2004, с. 231). Але запропонована нами субституція доводить, що зовсім не синтагматичні засоби є причиною семантики недоконаного виду цих форм. Причиною цього є використання у контексті саме специфічної синтетичної форми майбутнього часу, властивої дієсловам недоконаного виду – *акредитуватиме*.

Субституція морфологічними формами обох видів двовидових дієслів можлива й у тих контекстах, які, як стверджує академічна граматика (Вихованець, Городенська 2004, с. 231), виражають значення *доконаного виду*. Це стосується синтетичних форм *майбутнього часу* (*теперішнього-майбутнього часу*), які, збігаючись із формами теперішнього часу, поєднуються з темпоральними прислівниками *згодом, потім, завтра* тощо (*Україна згодом (потім, завтра) акредитує (призначить і призначатиме – авт.) своїх представників у різні держави*) (*акредитує – не акредитуватиме*), форм

минулого часу, вжитих із темпоральними прислівниками *вже, заздалегідь* тощо (*Україна вже акредитувала (призначила і призначала, призначає, призначатиме – авт.) своїх дипломатичних представників у різні держави*); форм умовного способу з такими залежними прислівниками, як *давно, вже* тощо (*Україна давно акредитувала б (призначила б і призначала б – авт.) своїх дипломатичних представників у всі держави, якби мала можливість*).

На нашу думку, в першому випадку значення доконаного виду вже зумовлює форма майбутнього (теперішнього-майбутнього) часу (*акредитує (у майбутньому)*) двовидового дієслова, оскільки для недоконаного виду існує спеціальна форма майбутнього часу (*акредитуватиме*), а контекстуальні засоби мають лише відрізнити цю форму (*акредитує (у майбутньому)*) від омонімічної форми теперішнього часу (*акредитує (зараз)*). Синтагматичні маркери майбутнього часу (темпоральні прислівники *згодом, потім, завтра* тощо), безумовно, виконують цю функцію, вказують на майбутній час (і разом із цим доконаний вид), але в системі парновидових дієслів української мови є дві реалізації майбутнього часу – доконаного (*призначить*) і недоконаного виду (*призначатиме*), тому прийом субституції за допомогою цих форм не розкриває значення доконаного виду дієслова в наведеній конструкції.

Стосовно форм минулого часу, які, уживаючись із темпоральними прислівниками *вже, заздалегідь* тощо, виражають доконаний вид двовидових дієслів (*Україна вже акредитувала (призначила і призначала, призначає, призначатиме) своїх дипломатичних представників у різні держави*) зауважимо, що минулий час у системі парновидових дієслів також протиставляє доконаний (*призначила*) і недоконаний вид (*призначала*) – форми, які можуть бути підставлені в цей контекст (*Україна вже призначала своїх дипломатичних представників у різні держави*). Як бачимо, названі темпоральні прислівники не є самодостатніми контекстуальними засобами вираження значення доконаного виду минулого часу – контекст потребує інших (*Україна щойно успішно акредитувала своїх дипломатичних представників у різні держави*) або додаткових часових маркерів як доконаного виду (*Україна вже давно акредитувала своїх дипломатичних представників у різні держави*), так і недоконаного (*Україна вже акредитувала минулого року своїх дипломатичних представників у різні держави*). Додаткові синтагматичні засоби вказівки на межу розгортання дії в часі, її досягнення, результативність допомагають увиразнити значення доконаного виду і форм двовидових дієслів теперішнього-майбутнього часу (*Україна до кінця наступного року обов'язково (успішно, швидко тощо) акредитує дипломатичних представників у різні держави*).

Що стосується форм ірреальних способів двовидових дієслів, ми вже зауважували, що прояв виду в них зумовлений лише тими часовими формами, які використовує той чи той спосіб. Ці грами категорії способу (умовний і наказовий) перебувають за межами часових значень, а вид у них також має рудиментарний прояв.

Двовидові дієслова, зберігаючи свою здатність функціонувати як двовидові, в багатьох випадках утворюють морфологічно марковані (переважно

префіксами) видові кореляти доконаного виду. Найчастіше вони мають словотвірний характер (*адресувати – переадресувати, салютувати – відсалютувати, звітувати – відзвітувати, дозувати – передозувати, інформувати – проінформувати, сигналізувати – просигналізувати, телефонувати – зателефонувати, класифікувати – розкласифікувати*), рідше – формотвірний (за допомогою префіксів *з-/с-*, *за-*, *по-*) (*калькувати – скалькувати, вульгаризувати – звульгаризувати, кодувати – закодувати, патентувати – запатентувати, стенографувати – застенографувати, обіцяти – пообіцяти, інформувати – поінформувати*). Як виняток до двовидових дієслів утворюються кореляти не лише в процесі морфологізованої префіксальної перфективації, а й суфіксальної імперфективації (*організувати – зорганізувати – організовувати*).

Двовидові дієслова в граматичній системі української мови доводять часову сутність граматичної (морфологічної) категорії виду, без якої ці слова обходяться, інтегруючи видові значення, властиві іншим дієсловам, у парадигматику граматичної категорії часу та послуговуючись для їх вираження у разі необхідності засобами синтагматичної парадигматики, які компенсують морфологічну недостатність двовидових дієслів. Водночас, факти доволі регулярного творення морфологічно маркованих видових корелятів до двовидових дієслів свідчать про те, що мовна структура все ж тяжіє до пропорційності системи форм і системи значень у структурах парадигм.

Завершуючи опис граматичної категорії виду дієслова варто повернутися до питання про те, які форми виду є результатом формотворення, а які – словотворення. Тут, на нашу думку, необхідне застосування градуального підходу із визначенням ступеня прояву явища, його місця на шкалі граматичності порівняно з іншими зіставляваними явищами. Рівень граматичності форм виду дієслів залежить від двох важливих критеріїв. Перший – це регулярність форм, а другий – місце цих форм у ланцюжках видотворення, що пов'язано із наявністю або відсутністю накладання на видові значення додаткових невидових значень. З урахуванням цього, різні грами і форми категорії виду дієслова мають різний ступінь морфологізації, знаходяться в різних точках шкали граматичності.

Перфективація за допомогою так званих сутовидових префіксів (*рахувати – порахувати, будувати – побудувати (збудувати), дорожчати – подорожчати; робити – зробити, орати – зорати; писати – написати, малювати – намалювати, друкувати – надрукувати; твердіти – затвердіти, бронювати – забронювати; красти – вкрасти; німіти – оніміти; готувати – приготувати; читати – прочитати*) не має ознаки високої граматичності за критерієм обов'язковості та одноманітності щодо засобів префіксального творення форм, але має цю ознаку за критерієм чистоти видового значення, через що такі форми, зокрема з префіксами *по-* і *з-/с-*, не творять імперфективів, а якщо й творять, то їхні значення збігаються зі значеннями безпрефіксних дієслів (*нищити = знищувати*). Те, що на таких формах зазвичай завершується видотворення, свідчить про їхню самодостатність для протиставлення граматичного значення виду в межах реалізації одного лексичного значення дієслова. Зазначене схиляє

до думки, що така перфективація є перехідним між формотворенням і словотворенням явищем, що має більший ступінь граматичності, знаходиться ближче на шкалі граматичності до точки з назвою «формотворення» порівняно з перфективацією за допомогою несутовидових префіксів (*читати – дочитати, перечитати, зачитати* тощо), що має менший ступінь граматичності¹⁸, є явищем більшою мірою словотвірного характеру. Похідні дієслова доконаного виду з несутовидовими префіксами мають інші лексичні значення порівняно зі значеннями вихідних форм і тому отримують у межах цих значень нові видові протиставлення за допомогою суфіксальних засобів імперфективації (*дочитати – дочитувати, перечитати – перечитувати* тощо). В інших випадках ці нові лексичні значення є значеннями лексико-граматичного розрядного характеру, що блокують видотворення. Це значення таких СДД лише доконаного виду, як: початковий (починальний) (*закричати, побігти*); початково-результативний (*побачити, зрозуміти*); нетривало-обмежувальний (делімітативний) (*поговорити, подихати*); тривало-обмежувальний (пердуративний) (*проблукати, пропрацювати, переночувати*); фінітивний (*відзеленити, відбігати, відпрацювати*); однократний (одноразовий) (*прозвучати, запропонувати, збігати, помолитися, привітати*); кумулятивний (*напрасувати, настріляти, наліпити*); дистрибутивний (*перестріляти, перебити, познімати, полягати*); фінально-негативний (пейоративний) (*догратися*); досягальний (сатуративний) (*награтися*); багаторазово-результативний (*війбігати, виходити, вїїздити*); обмежувально-інтенсивний (*попопити, попоїсти*); починально-інтенсивний (*розхвилюватися*).

Перфектні форми на позначення однократної дії (*зукнути, стрибнути, штовхнути; рубоннути, сипоннути, трусоннути*), з одного боку, мають високу регулярність і обов'язковість, характеризуються одноманітністю формантів, що збільшує їхню граматичність, а з іншого боку, вони є фактом словотворення, оскільки суфікси *-ну-*, *-ону-*, несучи додаткове значення СДД (миттєвої дії та однократно-інтенсивного), маркують похідні як одновидові дієслова доконаного виду відповідних ЛГР.

Запитання. Завдання

1. Які грами протиставлені у парадигматиці ГК виду українського дієслова?
2. Які дискусійні питання пов'язані з ГФ виду дієслова в сучасній українській мові?
3. Чому ГК виду дієслова в лінгвоукраїністиці кваліфікують як міжрівневу? Хто з мовознавців дотримується такого погляду?
4. Назвіть засоби видотворення в сучасній українській мові.
5. Наведіть приклади ЛГР граничних дієслів.

¹⁸ Маємо на увазі формотвірну граматичність, яка зумовлена однотипністю формантів та їхніх значень, регулярністю таких значень та форм. Словотвірну граматичність таких форм, і навіть обов'язковість їх щодо вираження значень доконаного виду ми не заперечуємо. Вона полягає в тому, що в українській мові діє правило: якщо до безпрефіксного дієслова недоконаного виду (і навіть двовидового) приєднується префікс, то він переводить похідне дієслово з префіксом у доконаний вид (це не стосується лише запозичених префіксів *ре-*, *де-*, *дез-*, які, приєднуючись до двовидових дієслів, не переводять їх у доконаний вид: *реінвестувати, дестабілізувати, дезорганізувати, дезорієнтувати* тощо).

6. Наведіть приклади ЛГР неграничних дієслів.
7. Якими морфологічними явищами супроводжується імперфективація в сучасній українській мові?
8. Які дієслова кваліфікують як непарновидові?
9. Подайте визначення терміна *спосіб дієслівної дії*.
10. Назвіть підстави для класифікації способів дієслівної дії.

ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ ЧАСУ ДІЄСЛОВА ТА ЇЇ ПАРАДИГМАТИКА

Грамматична категорія часу дієслова – це номінативна, власне дієслівна, переважно словозмінна граматична категорія дієслова, що протиставляє три основні грами часу (*теперішнього, минулого, майбутнього*). Категорія часу – одна з центральних власне дієслівних граматичних категорій, яка разом з іншими категоріями дієслова (особи та способу як часткового прояву модальності) є невід’ємним складником синтаксичної категорії предикативності.

Номінативний зміст категорії часу дієслова – це *вираження відношення дії, процесу або стану до моменту мовлення*. Але це базове визначення семантики категорії часу потребує уточнень, пов’язаних із необхідністю урахування міжкатегорійних зв’язків. Українські граматисти слушно зауважують, що позначувані дієсловом дії, процеси та стани, що відбуваються в об’єктивній дійсності, співвідносять із моментом мовлення мовець (інтерпретатор), який подає у висловлюванні інформацію про дії, процеси та стани, що передували моментові мовлення або збігаються з ним, як реальні (істинні, об’єктивні) а також висловлює свою впевненість щодо реальності дій, процесів та станів, які відбудуться (можуть відбутися) після моменту мовлення, бо вони поза інтерпретацією мовця не є реальними. Тому семантичне наповнення категорії часу дієслова – це *відношення реальної з погляду мовця дії або реального, на його думку, процесу чи стану до моменту мовлення* (Вихованець, Городенська 2004, с. 250). У ситуації позамовної дійсності, яку відображає за допомогою форм категорії часу мовець, *особа мовця* обов’язкова, оскільки саме він інтерпретує дії, процеси та стани як реальні, тоді як насправді реальними можуть бути лише ті дії, процеси та стани, що вже відбувалися, відбулися або відбуваються зараз, але не в майбутньому. Саме мовець вирішує, чи повідомити про реальні події, що відбувалися (відбулися) в минулому чи відбуваються зараз, чи не повідомити про них, або ж поінформувати про нереальні події (ірреального *способу* та ті, яких просто не було, не відбуваються і не відбудуться) як реальні, або ж висловити впевненість, що певні події відбудуться у майбутньому, втіливши інформацію про ці події у межах граматичних форм часу дієслова. Мовець може також інтерпретувати ірреальні процесуальні ознаки (або ж реальні) як ірреальні, використавши семантично позачасові граматичні форми ірреального способу.

Аналіз семантичного змісту дієслівних категорій, які також, як іменникові та інші мовні категорії, є категоріями, що відображають об’єктивну позамовну дійсність, потребує урахування семіотичної природи мови, а саме того, що значеннєве (референційне) наповнення мовних знаків складається з денотативного (предметного) і десигнативного (концептуального,

поняттєвого) компонентів. Крім того, такий аналіз має спиратися на розуміння того, що поняття семантики частково накладається на поняття синтактики і прагматики (Колесников 2020, с. 42-43). Якщо іменникові категорії переважно відображають ті явища позамовної дійсності (денотативний компонент семантики), які людина сприймає безпосередньо органами чуття (кількість предметних денотатів, їхній якісно-функційний прояв, стать істот), формуючи десигнативний (концептуальний) компонент семантики як дуже близький за змістом до денотативного, то дієслівні категорії в цьому плані відмінні. Просторово-часовий континуум реальної дійсності, відповідні фізичні категорії, своєрідно відображені у мові категорією часу, недоступні для безпосереднього людського чуттєвого сприйняття. Час не можна відчути ні зором, ні слухом, ні на дотик, ні на смак. Людина пізнає час у тривалому процесі свого усвідомленого життя як щоденну, щогодинну, щохвилину, щомиттєву зміну спостережуваних об'єктів у їх відношеннях (зокрема й просторових) до інших об'єктів, відбиваючи його у своїй свідомості через систему вищих психічних функцій людини, насамперед функцій пам'яті (вона відбиває часову послідовність подій), уяви, мислення і власне мови. Тому співвідношення денотативного часу і часу десигнативного складніше. Десигнативний час має значно більше відмінностей від денотативного часу ніж, скажімо, десигнативне число від денотативного. Лінійний фізичний денотативний час, в якому події розгортаються одна за одною, стани предметності змінюються послідовно і ця послідовність незмінна, в якому є однозначний причиново-наслідковий зв'язок подій, в якому точки осі координат мають чітке розташування і відстань між різними точками незмінна, дуже відрізняється від часу десигнативного, який найбільшою мірою й відображений семантичною сферою мовної категорії часу. У десигнативному часі чіткість послідовності подій та їхніх причиново-наслідкових зв'язків більш розмита, а відстань між різними точками осі координат умовна. Наприклад, дуже давні події у людській пам'яті можуть поставати як такі, що відбулися «наче вчора», пам'ять може стирати події (наприклад психотравматичні), розташовувати їх на осі координат залежно від їхньої суб'єктивної цінності, змінювати причиново-наслідкові зв'язки подій. Крім того, десигнативний час, стаючи втіленням у мовну категорію часу, отримує інтерпретаційний семантичний складник. Мовець може інтерпретувати послідовність подій у часі, змінюючи їх місцями порівняно з реальними подіями у фізичному часі, повідомляти про реальну подію (в теперішньому, минулому та майбутньому) як про ірреальну і навпаки. При трансформації десигнативного часу в мовну категорію в ній з'являється і нова точка відліку для визначення часу – момент мовлення.

Як бачимо, категорія часу дуже тісно взаємодіє з граматичними категоріями *особи* та *способу* дієслова в семантичному та формальному плані. Мовець (I особа) в комунікативному акті інтерпретує для слухача, співрозмовника (II особи) інформацію про подію, що сталася з об'єктом повідомлення (I, II, III особами), оформлюючи цю інформацію за допомогою граматичних *форм часу* як таку, що по-різному відноситься до моменту мовлення, збігаючись із ним (*теперішній час*), передуючи йому (*минулий час*), слідує за ним (*майбутній час*) (*я (ти, він) пишу (пишеш, пише) (писав (писала, писало), писатиму (писатимеш, писатиме), буду писати (будеш писати, буде писати)) конспект*). Мовець (I особа) може представити співрозмовникові інформацію про подію й у межах часткових градем ірреального способу, що перебувають поза часом, використовуючи форми часу (*хай (він) пише (напише) конспект, я (ти він) писав би конспект*) та не використовуючи їх (*(ти) пиши конспект, (ви) пишіть конспект, (ми) пишімо конспект*).

Взаємодія граматичної категорії часу дієслова з категорією *виду* дієслова структурує часову парадигму таким чином: підпарадигму (систему форм і значень) теперішнього часу мають лише форми недоконаного виду (*пишу,*

пишемо, пишеш, пишете, пише, пишуть), які мають також підпарадигми минулого (*писав, писала, писало, писали*) та майбутнього часу (*писатиму, писатимемо, писатимеш, писатимете, писатиме, писатимуть*), а дієслова доконаного виду мають неповну часову парадигму, в якій немає підпарадигми теперішнього часу, а є лише минулого (*написав, написала, написало, написали*) та майбутнього часу (*напишу, напишемо, напишеш, напишете, напише, напишуть*). Остання підпарадигма називається підпарадигмою теперішнього-майбутнього часу, оскільки вона використовує однакові флексії, за допомогою яких дієслова недоконаного виду виражають значення теперішнього часу (*пишу, пишеш...*), а дієслова доконаного виду – значення майбутнього часу (*напишу, напишеш...*). Двовидові дієслова мають таку ж структуру часової парадигми, як і дієслова недоконаного виду, але для них назва підпарадигми «теперішнього-майбутнього» часу має конкретний зміст, оскільки такі форми (*орендую, орендуємо, орендуєш, орендуєте, орендує, орендують*) можуть мати значення як теперішнього часу недоконаного виду (*я постійно орендую це приміщення влітку*), так і майбутнього часу доконаного виду (*завтра я орендую це приміщення і буду тут жити*). Підпарадигма ж майбутнього часу двовидових дієслів, що використовує форми із такими ж флексіями, як у дієслів недоконаного виду, виражає водночас значення і майбутнього часу, і недоконаного виду (*орендуватиму, орендуватимеш...*).

Категорія часу дієслова є переважно словозміною категорією з елементами формотвірної. Як *словозмінна* категорія вона виражається дієслівними флексіями, які водночас є носіями словозмінних значень граматичних категорій *числа* та *особи* дієслова (в підпарадигмах теперішнього та майбутнього часу), а також *числа* та (в однині) *роду*. Флексії підпарадигм теперішнього і майбутнього часу диференціюють формальнопарадигматичні класи дієслів I та II дієвідміни¹⁹ та виражають такі значення. В межах реалізації значень теперішнього часу (збіг процесуальної ознаки з моментом мовлення) дієслів недоконаного виду, майбутнього часу (слідування процесуальної ознаки за моментом мовлення) дієслів доконаного виду і теперішнього-майбутнього часу двовидових дієслів флексія *-у* (для I і II дієвідміни) виражає значення I особи однини (*пишу, роблю, напишу, зроблю, орендую*); закінчення *-еш* (для I дієвідміни) та *-иш* (для II) передають значення II особи однини (*пишеш, робиш, напишеш, зробиш, орендуєш*); форманти *-е,- ь* (для I дієвідміни) та *-ить* (для II) мають значення III особи однини (*пише (але пишеться), робить, напише (але напишеться), зробить, орендує (але орендується)*); флексії *-емо (-ем)* (для I дієвідміни) та *-имо (-им)* (для II) виражають значення I особи множини (*пишемо (пишем), робимо (робим), напишемо (напишем), зробимо (зробим), орендуємо (орендуєм)*); закінчення *-ете* (для I дієвідміни) та *-ите* (для II) мають значення II особи множини (*пишете, робите, напишете, зробите, орендуєте*); форманти *-уть* (для I дієвідміни) та *-ать* (для II) передають значення III особи множини (*пишуть,*

¹⁹ Словозмінні класи дієслів не обмежуються поділом на I і II дієвідміни, але це основні формальні класи. До більш детальної класифікації формальної сторони дієвідмінювання ми ще повернемося у спеціальній структурній частині посібника.

роблять, напишуть, зроблять, орендують). Такі ж флексії (тільки лише I дієвідміни) передають такі ж значення у складі підпарадигми аналітичних та синтетичних форм майбутнього часу дієслів недоконаного виду (та двовидових) (*буд-у писати, писатим-у; буд-еш писати, писатим-еш; буд-е писати, писатим-е (писатим-еть-ся); буд-емо писати, писатим-емо; буд-ете писати, писатим-ете; буд-уть писати, писатим-уть*)²⁰.

В усному мовленні²¹ поширені форми теперішнього часу III особи однини, що мають інші форманти, їх характеризують як усічені форми, зокрема це форми I дієвідміни з нульовою флексією, властиві також поетичному мовленню (*зна, пита, співа, вита, диха, слуха, дума*) та форми II дієвідміни з флексією *-е*, що постали за аналогією до форм I дієвідміни (*ходе, робе, носе, говоре*).

Словозмінний характер категорії часу пов'язаний також із формами підпарадигми минулого часу (передування процесуальної ознаки моментів мовлення) дієслів недоконаного (*писав, писала, писало, писали*) та доконаного виду (*написав, написала, написало, написали*), а також двовидових (*орендував, орендувала, орендувало, орендували*). Ці форми використовують, на відміну від особово-числових форм теперішнього та майбутнього часу, основу інфінітива. Флексіями у цих формах протиставлені значення: однини чоловічого роду (нульовою реалізацією флексії: *писав-∅, робив-∅, ніс-∅-∅*), однини жіночого роду (флексією *-а*: *писал-а, робил-а, несл-а*), однини середнього роду (флексією *-о*: *писал-о, робил-о, несл-о*) та множини (флексією *-и*: *писал-и, робил-и, несл-и*).

Проте парадигматика часу не є винятково словозмінною, вона має кілька важливих несловозмінних маркерів. По-перше, форми підпарадигми минулого часу, окрім флексій, передають свої значення також суфіксами (*-∅, -в- та -л-*, пор.: *писа-в-∅, роби-в-∅, ніс-∅-∅ і писал-а, робил-а, несл-а*), які не є словозмінними формантами. По-друге, синтетичні форми майбутнього часу дієслів недоконаного виду (та двовидових) (типу *писатиму*) мають у своєму складі теж нефлексійні маркери. Ці форми історично складаються з інфінітива і допоміжного дієслова, тому із синхронного погляду форми всієї підпарадигми, що відрізняються всередині неї між собою флексіями, від форм інших підпарадигм категорії часу відрізняються компонентом основи *-тим-*, де *-ти-* історично є формантом інфінітива, а *-м-* – кореневим компонентом допоміжного дієслова *ѣти* (*имати*). По-третє, парадигма часу має у своєму складі аналітичні форми, в яких службовий компонент (зв'язка) *бути*, для вираження значень особи та числа використовує флексію. Але час у цих формах виражений аналітично, а не словозмінно. Важливість у парадигмі часу аналітичних форм посилює той факт, що лише такими формами (зі зв'язкою *бути*) ця категорія виражається у низці інших вербоїдів, передаючи в них значення не лише майбутнього часу (*книжка буде написана, книжку буде написано*), а й минулого (*книжка була написана, книжку було написано*) та теперішнього, виражаючись в останньому випадку здебільшого нульовою реалізацією форми теперішнього

²⁰ Форманти синтетичних форм майбутнього часу інтерпретують і по-іншому, про що докладніше скажемо пізніше.

²¹ Згадуємо тут лише загальноукраїнські розмовні форми, коментовані й в інших підручниках із граматики української мови, залишаючи поза увагою розмаїття діалектних варіантів кожної часової форми.

часу (є) зв'язки *бути* (книжка $\emptyset(\epsilon)$ написана, книжку $\emptyset(\epsilon)$ написано)). По-четверте, за межами словозмінних форм перебувають ті, що оформлені синтагматично, контекстуально, за допомогою лексики із часовим значенням (*сьогодні, завтра, вчора, у майбутньому, впродовж, вже, негайно, постійно* тощо). Саме використанням синтагматичних засобів вираження часу зумовлена транспозиція графем цієї категорії.

Аналітичні форми майбутнього часу, утворені за допомогою зв'язки *бути* в особово-числових формах теперішнього-майбутнього часу, що сполучається з основним дієсловом у формі інфінітива (*буду писати, будемо (будем) писати, будеш писати, будете писати, буде писати, будуть писати*), є повністю рівнозначними у вираженні часової семантики синтетичним формам, що утворені історично також від форми інфінітива (але разом із суфіксом, а не від основи інфінітива) за допомогою приєднання до нього (але вже у постпозиції) особово-числових форм допоміжного дієслова *мати* (*имати*), коренева частина якого (у зв'язку з накладанням кінцевого голосного інфінітива на початковий дієслова *имати*) в сучасній українській мові трансформувалася у звук *м* (*писатиму, писатимеш* тощо). Але інтерпретація цих форм як суто словозмінних сумнівна. Одні джерела виділяють у цих формах формотворчий суфікс *-м-* і особові закінчення теперішнього часу, успадковані від допоміжного дієслова (СУМ 2002, с. 381). Інші джерела стверджують, що внаслідок злиття форм з'явився аломорф особових закінчень із нарощеною морфемою *-м-* на особове закінчення теперішнього часу (*-му, -меш, -ме, -мемо, -мете, -муть*) (Вихованець, Городенська 2004, с. 254). Але, за таких інтерпретацій, ці форми є винятком із важливого граматичного правила української мови: суфікс інфінітива *-ти* не входить до його основи, адже не залишається у структурі похідних від нього форм і слів. Тоді ця форма є в сучасній українській мові єдиною, яка використовує для творення форм не основу інфінітива, а весь інфінітив. З погляду синхронії навряд це відповідає дійсності. Формант цієї форми генетично трикомпонентний. Він складається з: форманта інфінітива *писа-ти*, формалізованого як службова постфлексійна морфема елемента колишнього кореня *-м-* допоміжного дієслова *мати*, флексії з особово-числовим значенням (*-у, -еш, -е, -емо, -ете, -уть*). І якщо припустити, що відбувся перерозклад із поглинанням суфіксального компонента *-м-* флексією (*-му, -меш, -ме, -мемо, -мете, -муть*), то залишається питання щодо статусу формотвірного форманта *-ти*. На нашу думку, логічними будуть дві інтерпретації форманта цих форм. Якщо говорити про перерозклад, то треба віднести до флексії й компонент форманта колишнього інфінітива *-ти*, тоді закінчення аналізованих форм будуть такі: *-тиму, -тимеш, -тиме, -тимемо, -тимете, -тимуть*). Але все ж правильнішим нам видається виділення в цих формах формотвірного компонента *-тим-*, який маркує належність дієслівних форм до підпарадигми синтетичних форм майбутнього часу недоконаного виду і особово-числових флексій (*-у, -еш, -е, -емо, -ете, -уть*).

Погоджуючись з авторами академічної граматики щодо динаміки конкуренції цих двох синонімічних (і структурно схожих – в обох випадках

інфінітив поєднано зі службовим компонентом) форм майбутнього часу як тенденції активізації використання синтетичних форм в усіх стилях української мови у зв'язку зі сприйняттям їх мовцями як більш органічних для неї (Вихованець, Городенська 2004, с. 254), відзначимо незамінність у багатьох випадках форм аналітичних. Саме такі форми забезпечують реалізацію специфічної української грами давноминулого часу, а також реалізацію інших категорій дієслова та часових значень інших вербоїдів. Наприклад, визнаючи форми пасивних дієприкметників як центральні форми пасивного стану в українській мові, слід визнати й те, що вираження цього важливого граматичного значення неможливе без використання аналітичної форми часу дієприкметника зі зв'язкою *бути* (*Конспект написаний студентом – Конспект буде написаний студентом – Конспект був написаний студентом*).

Дієприкметник, не маючи власної дієслівної словозміни, використовує аналітичні форми часу й поза зв'язком із категорією стану. Як зауважують сучасні лінгвісти, у сфері дієслова перебувають виключно такі аналітичні дієприкметникові форми, оскільки лише вони виконують типову для нього формально-синтаксичну функцію присудка, а в цю позицію дієприкметник може бути переведений лише за допомогою аналітичних форм із дієслівною зв'язкою *бути* та форм із дієслівними напівзв'язками *стати*, *здаватися*, *лишатися* тощо, які надають йому не лише власне дієслівної категорії часу, а й категорій способу та особи, формуючи три особово-часових і дві особово-способових форми (Вихованець, Городенська 2004, с. 287-288). Як бачимо, в таких формах зв'язка *бути* виражає не лише значення майбутнього часу, як з інфінітивом, а забезпечує всі основні семантичні протиставлення категорії часу.

Саме аналітичні форми дієприкметників засвідчують перехід морфологічно прикметникових віддієслівних форм назад до морфологічного класу дієслів, до семантичного підкласу дієслів стану, де вони становлять розряд аналітичних дієслів зі значенням результативного стану – стану, що є наслідком виконаної дії. У цих формах уживаються не лише так звані пасивні дієприкметники, утворені від основи інфінітива за допомогою суфіксів *-н-*, *-ен-*, *-т-*, а й активні дієприкметники минулого часу із суфіксом *-л-* (*Бюджет прийнятий; Бюджет був прийнятий; Бюджет буде прийнятим; Був би прийнятий бюджет; Нехай буде прийнятий бюджет; Сіно здається висушлим; Сіно здавалося висушлим; Сіно здаватиметься висушлим; Здавалось би висушлим сіно; Нехай здається висушлим сіно*) (Вихованець, Городенська 2004, с. 288).

Лише аналітичні форми часу має й такий не менш важливий для української мови за форми дієприкметників морфологічний підклас, як предикативні безособові форми на *-но*, *-то*. Будучи, з одного боку, характерною рисою морфології і синтаксису української мови, а з іншого, засобом максимальної пасивізації, ці форми порівняно з формами твірних для них пасивних дієприкметників уживаються лише зі зв'язкою *бути* (*Бюджет прийнято; Бюджет було прийнято; Бюджет буде прийнято; Було б прийнято бюджет; Нехай буде прийнято бюджет*).

Триграмемна категорія часу дієслова української мови в наукових класифікаціях зазвичай на наступних рівнях членування (класифікації всередині граем теперішнього, минулого і майбутнього часу) постає як поліграмемна. Розширюють цю категорію насамперед за рахунок граеми давноминулого (плюсквамперфекта чи передминулого) часу (самостійної граеми (ЕУМ, с. 819-820) чи підграеми в межах минулого часу), а також підграем минулого часу (недоконаного і доконаного виду із поділом останнього на перфектну та аористичну форми), теперішнього часу (актуальний та неактуальний теперішній, у межах першого своєю чергою виділяється теперішній інтервальної локалізації, а другий поділяється на розширений і постійний теперішній) та майбутнього часу (доконаного і недоконаного виду) (Вихованець, Городенська 2004, с. 250-254). У результаті такого розширення парадигматика часу постає як багаторівнева (три рівні) та поліграмемна (три чи чотири граеми першого рівня членування, шість чи сім граем другого рівня членування і п'ять граем третього рівня членування). Виокремлюють й інші часткові значення часу, як-от: теперішній історичний, теперішній художньо-зображувальний (СУМ 2013, с. 388), теперішній у функції коментування дій у сценічних ремарках та інших поясненнях (СУМ 2002, с. 379).

Структура категорії часу може розглядатися і як двограмемна (із виключенням граеми майбутнього часу). Не можна не погодитися з думкою, що значення майбутнього часу, який називає дії, процеси та стани, що відбудуться (але не факт) після моменту мовлення, реальне тільки з погляду мовця. Саме мовець розташовує їх на часовій осі після моменту мовлення, але поза інтерпретацією мовця дії, процеси та стани, виражені формами майбутнього часу, є нереальними, бо вони не відбулися і не відбуваються. Мовець виражає майбутнім часом лише свою впевненість у тому, що дія відбудеться. Тому Є. Курилович кваліфікував граему майбутнього часу як граему способу, адже майбутній час, порівняно з теперішнім і минулим, виражає не дійсність, а лише можливість, імовірність, очікування того, що в дійсності відбудеться певна дія (Kurjowicz 1936), а І. Р. Вихованець інтерпретував граему майбутнього часу як ланку взаємодії між категоріями часу і способу, виділивши у ній сему реальності, за якою вона належить до категорії часу, і сему ірреальності, за якою вона належить до категорії способу (Вихованець 1988, с. 95).

У парадигмі часу українського дієслова функціонує специфічна, успадкована українською мовою від її генетичних попередників, аналітична форма *давноминулого* (передминулого) часу (*плюсквамперфекта*), що утворюється поєднанням зв'язки *бути* у формі минулого часу й основного дієслова у такій саме формі і позначає порівняння часового перебігу однієї дії (ранішої в часі, яка й виражається формою давноминулого часу) щодо іншої (пізнішої в часі). У таких аналітичних форм є також доволі обов'язковий синтаксичний складник – у висловлюванні з цими формами має бути ще принаймні одне дієслово для позначення пізнішої в часі дії, напр.: *Спершу був криком напустився на них, але його вгамували одразу; Під колись був розсердився на дідових батьків, і як у них народився хлопець, то й назвав його Македоном.*

Цю колоритну та самобутню українську форму слід відрізнити від форм минулого часу з формально схожою структурою, а саме, із частками *було, бувало* (а не зі зв'язкою *бути* у формі минулого часу) у поєднанні з формами минулого часу, що мають модальне значення, характеризуючи минулу дію як нерегулярно повторювану, надаючи також висловлюванням відтінку розмовності (*Зате ж було і чужі поважали наших селян; За медом було приїздили купці з Харкова, з Білгорода*).

Графему *теперішнього* часу українські граматисти називають ядром категорії часу (Вихованець, Городенська 2004, с. 250). Вона позначає збіг процесуальної ознаки з моментом мовлення, одночасність процесуальної ознаки з моментом повідомлення про неї.

Власне теперішній (чи *теперішній актуальний*) час (стрижнева підграмема теперішнього часу) позначає дії, процеси та стани, які збігаються з моментом мовлення і майже не виходять за його межі. Найвиразніше цей збіг виражається у синтаксичних формах – тоді, коли дієслівні форми поєднуються з часовими актуалізаторами типу *тепер, зараз, у цю хвилину, щойно, тільки що* і под. (напр.: *Україна тепер докладає активних зусиль до того, щоб були захищені права зарубіжних українців у країнах їхнього проживання; Зараз ось тітка Меланка сидить на веранді...* (Є. Гуцало); *А зараз сади квітують, мов оранжереї* (О. Гончар); *У цю хвилину мер перерізає стрічку*).

Теперішній *інтервальної локалізації* розглядають як варіант власне теперішнього часу (Вихованець, Городенська 2004, с. 251), який позначає дію, процес або стан, що, відбуваючись на очах мовця (спостерігача), займають певний часовий інтервал, виходять за межі моменту мовлення, входячи своїм початком до минулого часу. Повідомлення про цілісну подію, що триває у проміжку від минулого до теперішнього, зазвичай граматично оформлюється на рівні синтаксису у вигляді складного двокомпонентного речення, в першій частині якого за допомогою морфологічної форми дієслова теперішнього часу повідомляється про подію, яка передує у часі іншій події, що також передається за допомогою морфологічної форми дієслова теперішнього часу, але вже в другій частині цього речення, і при цьому саме речення представляє ці дві події як цілісну ситуацію, цілісну подію (*Двері автомобіля відчиняються, і виходить сам директор; Завіса піднімається, і на сцену виходить співак*). Використання морфологічних форм теперішнього часу обох дієслів передає значення одночасності цих подій, а синтаксична конструкція інформує, що одна з подій, які збіглися в теперішньому часі, все ж почала відбуватися трохи раніше і є передумовою реалізації другої події.

Невласне теперішній (чи *теперішній неактуальний*) час позначає дії, процеси та стани, які лише певною мірою збігаються з моментом мовлення, одночасно виходячи в різні відрізки часу до і після нього. Залежно від меж виходу за момент мовлення його поділяють на *розширений* та *постійний* теперішній. *Розширений* теперішній час позначає дії, процеси та стани, які збігаються з моментом мовлення і водночас входять у відрізки часу до і після цього моменту, тобто дія відбувається в момент мовлення про неї, відбувалася

до нього і може тривати далі (*Листя лежить на землі; Туристи сидять на березі річки; Одяг висить у шафі*). Постійний теперішній час позначає дії, процеси та стани, що відбуваються в момент мовлення, а також постійно та має низку типових семантичних і формальних проявів. Постійний теперішній час, по-перше, називає дії, процеси та стани, які визначають постійні закономірності, постійні особливості чого-небудь (*Земля обертається навколо своєї осі; Сума кутів трикутника становить 180°; Уранці сонце сходить, а ввечері – заходить; Дитинство дивується. Молодість обурюється. Тільки літа дають нам мирну рівновагу і байдужість* (О. Довженко)). Морфологізованими формами вираження цього значення є зворотні форми, а саме активно-безоб'єктні та якісно-характеризаційні (*Собака кусається; Скло б'ється; Папір рветься*). По-друге, постійний теперішній час позначає дії, процеси і стани, що передають колективний досвід, оформлений у синтаксичній (текстовій) формі фразеологічних одиниць (*Рука руку миє; Тиха вода греблю рве; Суха ложка рот дере*). По-третє, постійний теперішній час позначає дії, процеси і стани, що знаходять морфологічне оформлення у формах дієслів теперішнього часу для коментування дій, виражених у синтаксичній (текстовій) формі сценічних ремарок (*Лукаш хоче надрізати ножем березу, щоб сточити сік, Мавка кидається і хапає його за руку* (Л. Українка); *Середина Семенової хати. Семен і Іван сидять край столу, Одарка порядкує біля печі* (М. Кропивницький)).

Розширений та постійний теперішній час диференційовані насамперед за допомогою синтагматичних засобів, контексту, де важливу роль відіграють часові актуалізатори та семантичні конкретизатори (пор.: *Він малює пейзажі два тижні* (розширений теперішній) і *Він малює пейзажі*, тобто *Він – пейзажист* (постійний теперішній)). Також за допомогою синтагматичних засобів розрізняються й значення власне і невласне теперішнього часу. Так, значення повторюваності, періодичності передаються вжитими у контексті такими часовими актуалізаторами, як *регулярно, щогодини, щоранку, кожного дня, періодично* тощо (пор.: *Зараз жінка відпочиває і Щороку жінка відпочиває*), а на реалізацію процесуальної ознаки як такої, що має постійний, типовий характер, вказують у контексті такі слова на позначення часової постійності, як *завжди, звичайно, зазвичай, часто* й под. (пор.: *Зараз я купую валюту в обмінному пункті і Я завжди купую валюту в обмінному пункті; Валюту звичайно купують в обмінному пункті*).

Розрізнення підграмем у межах *минулого часу*, який позначає реальні процесуальні ознаки, що відбувалися або відбулися у певний часовий проміжок до моменту мовлення, ґрунтується на першому рівні членування на використанні різних дієслівних форм, різних основ – недоконаного і доконаного виду, а також на семантичних відмінностях. Минулий час *недоконаного виду* передає тривалі, повторювані дії, процеси та стани, розчленовані чи нерозчленовані, які відбувалися в певний проміжок часу до моменту мовлення (напр.: *Українці – європейці, але елементи Сходу впродовж віків вони всотували в свою культуру*). Форми минулого часу *доконаного виду* позначають дії, процеси та стани, які передували моменту мовлення, і з яким вони обов'язково роз'єднані, оскільки

значення доконаного виду несумісне зі значенням теперішнього часу. Два різновиди значень форм минулого часу доконаного виду (перфекте й аористичне) формально розрізняють за синтаксичними засобами їхнього вираження. *Перфектним* називають значення, коли результат дії, процесу чи стану наявний тоді, коли про них повідомляють, і він актуальний у момент мовлення, а найпослідовнішою синтаксичною формою вияву цього значення є контекст, де ці форми в реченні вживаються паралельно з дієсловами теперішнього часу (напр.: *Поблякло все. І осокір, де круча, Скидає лист (О. Ющенко)*). *Аористичним* же називають таке значення минулого часу доконаного виду, коли результат завершеної у минулому дії не пов'язаний із моментом мовлення (напр.: *– Поезія – рідна сестра моя. А правда людська – наша мати. І я її прийняла як закон. І диво велике сталося: минула ніч. І скінчився сон, а Доля мені зосталась (Л. Костенко)*).

Грамема *майбутнього часу*, що позначає дії, процеси та стани, які, на думку мовця, мають відбутися після моменту мовлення, поділяється на підграми (*доконаного* і *недоконаного* виду) насамперед за структурною (формотвірною) ознакою – одні мають основи доконаного, а інші – недоконаного виду. Також формально диференційовані вони й за словозмінною ознакою – перші використовують закінчення, що властиві дієсловам недоконаного виду теперішнього часу, через що їх також називають формами *теперішнього-майбутнього часу* і, порівнюючи із синтетичними (складними) (*писатиму*) та аналітичними (складеними) (*буду писати*) формами майбутнього часу недоконаного виду, *простими* формами майбутнього часу (пор.: *пишу* і *напишу*, *пишемо* і *напишемо*, *пиши* і *напиши*, *пишете* і *напишете*, *пише* і *напише*, *пишуть* і *напишуть*), а другі – мають власну словозмінну парадигматику (*писатиму*, *писатимемо*, *писатимеш*, *писатимете*, *писатиме*, *писатимуть*), вже описану вище. Але знаходять і семантичні особливості цих підграмем, пов'язані зі значеннєвою взаємодією категорій часу та виду, зокрема, наголошуючи на тому, що майбутній час доконаного виду дуже тісно пов'язаний із моментом мовлення, та може навіть його виражати, виходячи водночас за його межі (Вихованець, Городенська 2004, с. 254). Найчіткіше це значення проявляється в контекстах із часовим актуалізатором *зараз* (пор.: *Я зараз прийду* і *Я йтиму*; *Я буду йти*).

Специфічна українська архаїчна форма *передмайбутнього часу*, якої немає наразі серед норм українського літературного стандарту, але вона ще доволі поширена в говорах південно-західного та наявна в деяких говірках північного наріччя української мови, також є несловозмінною. Форма *передмайбутнього часу* позначає дію в майбутньому, яка передує якій-небудь дії теж у майбутньому часі (*Ти схаменешся через годину, але я буду пішов (= я піду раніше ніж ти схаменешся)*) і використовує аналітичний компонент форми майбутнього часу *буду* в особово-числових формах разом із другим компонентом у вигляді особово-числової форми минулого часу, напр.: *...Поглянеш в тихий, вільний безкрай сміло, покинеш хвиль минулих темний льох, і буде серце юним шалом цвіло, і буде в тобі грав пташиний тьох, поймеш заплутане природи діло* (Б.-І. Антонич). Ураховуючи сучасні тенденції розвитку літературного стандарту,

його орієнтацію на південно-західне наріччя, не можна відкидати повернення цієї форми до переліку літературних норм.

Як бачимо, важливим чинником реалізації основних і часткових граматичних значень часу є синтагматичні засоби: різноманітні часові детермінанти, часові актуалізатори (*завтра, вчора, сьогодні, минулого століття, у 1980 році, зараз, тепер, регулярно, завжди, часто* тощо), ужиті в близькому до дієслівної морфологічної форми часу контексті; інші форми часу дієслів, синтаксично пов'язані з морфологічною формою часу аналізованого дієслова; типи синтагматичної форми висловлювання (співвіднесеність їх із формами та стилями текстів). Наприклад, синтагматичні компоненти (актуалізатори, детермінанти) актуалізують власне теперішній час (*тепер, зараз, у цю хвилину, щойно*) та розрізняють розширений теперішній (*регулярно, щогодини, кожного дня, періодично*) і постійний теперішній час (*завжди, звичайно, зазвичай, часто*); інші форми часу дієслів, синтаксично пов'язані з морфологічною формою часу аналізованого дієслова, актуалізують перфектне значення минулого часу (*Поснули – сплять оса з осиною. Змерз чорний кетяг бузини, І літня хмара під осінньою Плечем біліє край зими (М. Вінграновський)*), а також значення теперішнього часу інтервальної локалізації (*Завіса піднімається, і на сцену виходить співак*); тип синтагматичної форми висловлювання (належність до фразеологічних виразів та текстовий формат сценічних ремарок) зумовлюють прояв значення постійного теперішнього часу дієслів.

Домінування синтаксичних форм над морфологічними проявляється у явищах міжчастиномовної транспозиції (морфолого-синтаксичний спосіб словотворення); синтагматичної парадигматики, зокрема як сукупності засобів компенсації морфологічної недостатності словоформ; та, як було зазначено вище, під час реалізації часткових граматичних значень часу. Транспозиція грамам граматичних категорій, зокрема *транспозиція морфологічних форм часу* в інші грамеми часу, також, закономірно, реалізується за допомогою синтагматичних засобів.

Морфологічні форми часу, набуваючи певних синтаксичних форм, починають виражати інші часові значення, які поза цими синтаксичними формами не виражаються.

Найбільший транспозиційний потенціал виявляють форми теперішнього часу, що зумовлено їх центральною позицією в системі часових грамам, а також їхньою внутрішньою рухливістю (Вихованець, Городенська 2004, с. 255).

Морфологічні форми теперішнього часу можуть позначати минулі дії, процеси та стани (*Перебуваючи у Петербурзі, Шевченко сумує за Україною*). Таке використання форм теперішнього часу називають *теперішнім історичним* чи *теперішнім-минулим* часом. Він служить засобом наближення до читача або слухача минулих подій і є настільки органічним для морфологічних форм теперішнього часу, що його іноді інтерпретують як пряме (не переносне) вживання часових форм (СУМ 2013, с. 388). Але морфологічні форми теперішнього часу починають виражати значення минулого часу тільки тоді, коли вони набувають синтаксичної форми, де наявна опозиція плану комунікації

(в якому в синтаксичній конструкції чи у ширшому контексті є вказівка на те, що подія відбулася в минулому) і плану інформації (який використовує морфологічні форми теперішнього часу) (напр.: *А в мого брата була дівчина. Ніякого лиха не знає, не відає, бігає собі та сміється*), або такої форми, де морфологічна форма теперішнього часу сполучається із частками *було, бувало*, які не лише вказують на те, що подія відбулася у минулому, а й увиразнюють розповідну модальність повідомлення, яке сприймаємо як спогад про якісь повторювані процеси, через що значення минулого і теперішнього часу взаємонакладаються (напр.: *Цілими днями, бувало, просиджує хлопець над книжками; Як муха в окропі бувало вертишся цілий день*), або форми, де в контексті наявні часові актуалізатори, виражені прислівниками зі значенням часової попередності та словосполученнями з таким значенням (*учора, торік, минулого тижня, позаминулої суботи* тощо), напр.: *Учора сиджу і думаю, як влаштувати свої справи*.

Морфологічні форми *теперішнього часу* можуть виражати значення *майбутнього часу*, коли в контексті наявні часові актуалізатори, що вказують на майбутній час *завтра, днями, взимку, потім, за годину, за 10 хвилин, через годину* і под. (напр.: *Днями виходить з друку збірка творів відомого українського письменника; Конференція розпочинається завтра об 11 годині; Через годину делегація від'їжджає з Києва*).

Морфологічні форми *майбутнього часу* доконаного і недоконаного виду можуть вживатися в часових зонах теперішнього та минулого часу (не втрачаючи й співвіднесеності з часовою зоною майбутнього часу), виражаючи здебільшого регулярно повторювані дії, процеси та стани (*Жінка ніколи не хвилюватиметься (ніколи не хвилювалася, не хвилюється і не хвилюватиметься) в будь-якій ситуації; Справжня жінка завжди доглядатиме (доглядала, доглядає і доглядатиме) за собою; Юнак не спізниться (ніколи не спізнявся, не спізнюється і не спізниться) ніколи на побачення*). Це відбувається за наявності в контексті часових актуалізаторів, що вказують на регулярність процесуальних ознак (*завжди, ніколи*). Часові актуалізатори (*тепер, зараз*) частково переводять форми майбутнього часу в семантичну зону теперішнього часу (*Тепер я говоритиму (скажу); Зараз я співатиму (заспіваю)*).

Відносно активніші щодо транспозиційних переходів форми *майбутнього часу доконаного виду*. Вони розвивають вторинні часові значення *теперішнього та минулого часу* тоді, коли функціонують у реченні поряд із формами, відповідно, *теперішнього та минулого часу*, напр.: *Раз на вікні у панському будинку патлатий цуцик спочивав: то ляже на бочок, то догори на спинку, або на лапку морду клав (Л. Глібов); 19 грудня у В'юнищах під Переяславом, гостюючи у славного приятеля свого Степана Самойлова і розкошуючи серед книг його багатой бібліотеки, Шевченко напише поетичний цикл "Давидові псалми" (М. Жулинський); Герой помре, а слава його живе*.

Конкретно-ситуативного значення *теперішнього часу* морфологічні форми майбутнього часу доконаного виду набувають й у контексті діалогу, у повідомленнях про неможливість здійснення процесу в момент мовлення:

Вибачте, будь ласка, але я ніяк не згадаю вашого імені; Щось я ніяк не зрозумію, про що йдеться.

Морфологічні форми *майбутнього* часу дієслів доконаного виду можуть позначати регулярно повторювані, типові, тобто позачасові, процеси та стани, співвідносні водночас із грамами *минулого* та *теперішнього* часу, в контекстах із часовими актуалізаторами *буває, було, бувало*, що надають повідомленням про минулі події розповідної модальності, напр.: ***Прийдеш було, постійи коло панських воріт та й додому вернешся, аж тобі світ милий (М. Вовчок); Бувало, закурить люльку, розповість що-небудь.*** Частина *буває* як застигла форма *теперішнього* часу дієслова *бувати* більшою мірою семантично співвідноситься з планом *теперішнього* часу, а частки *було, бувало* як застигли форми *середнього* роду *минулого* часу дієслів *бути, бувати* – з планом *минулого* часу. Певне взаємонакладання значень *минулого* і *теперішнього* часу, позачасовість значення цих форм підтверджує аналогічність їх формам *теперішнього-минулого* часу (*Бувало (буває) сяду на греблі й ловлю рибу – Бувало (буває) сідаю на греблі й ловлю рибу*). *Майбутній* час у цих контекстах зумовлений не морфологічними формами дієслів, а послідовністю дієслів у висловлюванні і подій, що ними позначені (спочатку *сідаю на греблі*, а потім *ловлю рибу*). Саме такі часові актуалізатори, як *а потім, а після цього* увиразнюють значення *майбутнього* часу в таких контекстах (***Буває, мій товариш відвідає мене і розповість багато цікавого про свої археологічні експедиції, а я потім знайомлю з цими розповідями своїх учнів.***

Морфологічні форми *майбутнього* часу доконаного виду використовуються й для передання значень *минулого* та *теперішнього* часу (на що вказують відповідні морфологічні форми часу інших дієслів у контексті), коли минулим і *теперішнім* подіям дають експресивно-емоційну оцінку, наголошують на раптовості або інтенсивності дій чи процесів. Значення раптовості передається за допомогою уведення в контекст (у препозицію щодо дієслова у формі *майбутнього* часу) частки *як*, напр.: ***Пішов кобзар по улиці – З журби як заграє! (Т. Шевченко); На ніч мороз як потисне страшенний. Понівечив, лютий, ряст та фіалки (М. Коцюбинський); Пан налигача в руці тримає. Коли це я-а-як смиконе!... Водимо ми, значить, та й водимо! А воно як мотоне, як мотоне, а тоді й попустить (О. Вишня).*** За наявності в таких контекстах форм дієслів *теперішнього* часу, що несуть інформацію про збіг процесуальної ознаки з моментом мовлення, форма *майбутнього* часу на позначення раптової дії, закономірно, вказує на *майбутній* час, на те, що ця дія відбулася майже водночас, але трохи пізніше першої (*Слухає-слухає, і як заспіває*), але сам факт того, що про *майбутню* подію повідомляється як про раптову, переносить зміст висловлювання у семантичну сферу *минулого* часу. Це значення чіткіше проявляється за використання форм *минулого* часу для позначення дії, яка передує раптовій дії (*Слухав-слухав, і як заспіває*). Водночас на послідовність, контекстуальну *майбутність* раптової дії може додатково вказувати часовий актуалізатор *а потім* (*Слухає-слухає, а потім як заспіває*).

У морфологічних форм *минулого* часу найобмеженіший транспозиційний потенціал. Дієслівні форми минулого часу недоконаного виду (*писав, робила тощо*) взагалі не виражають значень інших градем часу²², а форми *минулого часу доконаного виду* можуть передавати значення *майбутнього* та *теперішнього* часу за допомогою контекстуальних засобів, що виражають і супровідні модальні значення: 1) упевненості, переконання в неминучості позначуваного ними процесу (напр.: *Ну все. Я побіг!*; *Діти, бувайте! Ми поїхали*; – *Я пішов, – раптом втрутився Галат, устаючи з місця, – сьогоднішній день переламав усе моє життя* (Ю. Яновський)); 2) іронічного різкого заперечення певної дії (напр.: *Так я й повірив!*; *Розігнався! Біжу й падаю!*).

Набуття формами *минулого часу доконаного виду* значення *майбутнього* чи *теперішнього* часу зумовлена наявністю в контексті семантично доміантних часових форм (*Якщо не буде допомоги, ми загинули* (=загинемо); *Добре влітку проводжу час: встав* (=встаю) зранку, *попив* (=п'ю) кави, *пішов* (=іду) купатися) чи наявністю в попередньому контексті або дієслівних форм часу (у такому випадку процесуальна ознака, яку передає дієслово минулого часу постає як майже одночасна, але все ж наступна, майбутня подія до процесуальних ознак, виражених дієслівними формами попереднього контексту, пор.: *Ви залишаєтесь* (залишитесь), *а ми пішли* (=підемо, ідемо) до театру), або форм наказового способу (у такому випадку процесуальна ознака, яку передає дієслово минулого часу, теж постає як майже одночасна, але наступна подія до позачасового значення цього ірреального способу, пор.: *Ви залишайтеся, а ми пішли* (=підемо, ідемо) до театру).

Синтаксична (текстова) форма прислів'їв і приказок сигналізує про те, що форми *майбутнього* часу мають позачасове значення, напр.: *Людина народиться і вже доля у неї росте*; *Люди зведуть і розведуть*; *Не допоможуть і чари, як хто кому не до пари*. Така текстова форма нівелює й значення морфологічних форм *теперішнього* та *минулого* часу, напр.: *Ситий голодного не розуміє*; *В тихому болоті чорти водяться*; *Виріс, а ума не виніс*; *Вискочив, як Пилип з конопель*.

Десемантизація морфологічних форм часу (*теперішнього*, *майбутнього* та *минулого*) пов'язана й із використанням їх для вираження позачасового ірреального способу, зокрема наказового (*хай пише* (напише), *нехай читає* (прочитає)) та умовного (*читав би, прочитав би*). Водночас категорія способу транспонує й інші часові форми, переосмислюючи їх семантичне наповнення. Так, для вираження значення наказового способу використовуються форми *теперішнього* (*Діти, швиденько встаємо і йдемо чистити зуби*), *майбутнього* (*Завтра повернеш книгу!*) та *минулого* часу (*Швидко вийшли з приміщення!*; *Встали всі – директор іде!*). Минулий час у наказовому способі переосмислює часову семантику з метою посилення імперативності, наголошуючи на тому, що дія, яку наказують виконати, вже має бути виконана.

²² Виняток становлять окремі дієслова недоконаного виду минулого часу зі значенням заперечення у функції *теперішнього* часу (*Боявся я його!*) та зі значенням зневажливого ставлення у позачасовій функції (*Плював він на це!*; *В гробу ми бачили їх з таким ставленням до нас!*) (Горпинич 2004, с. 203).

Семантика граматичної категорії часу виражається й за допомогою редуплікації (від лат. *reduplico* – подвоюю), але йдеться не про значення власне часу як категорії переважно словозмінної, що виражає часові параметри процесуальної ознаки по відношенню до моменту мовлення, а про такі відтінки часового значення, як інтенсивність, повторюваність, значна тривалість або неперервність процесуальної ознаки, що виходять у семантичні сфери категорій способів дієслівної дії та виду.

Редупліковані форми типово складаються з дієслівних форм теперішнього часу (*Він слухає-слухає, і як заспіває*) та минулого часу (*Він слухав-слухав (послухав-послухав), і як заспіває*), увиразнюючи семантикою інтенсивності чи повторюваності, а також тривалості (із потенційною безрезультативністю дії, пор: *Він чекав-чекав, і так і не дочекався*) та неперервності (*І роботи час проганяє втому І летять-летять в небі журавлі (А. Малишко)*) ці часові значення.

Від редуплікації як повторення однієї і тієї ж часової форми (*І йому все сниться-сниться, Милій, рідний край... (А. Малишко)*) відрізняється редуплікація з додаванням префіксальної частини в редуплікованій формі, яка маркує її як форму доконаного виду (*Дивилась-придивилась... Так і розлучилась (А. Малишко)*). Такі редупліканти можуть використовувати поряд із формою теперішнього часу й форму майбутнього часу (*Поле, бувало квітне-одквітне, Соки буяють в тихому клені (А. Малишко)*), відображаючи семантичну сферу двох градем часу – теперішнього і майбутнього.

В. О. Горпинич, описуючи категорію часу, зауважує про існування в українській мові специфічних дієслівних форм (*бац, скік, кусь, хвать, гам, клац, кап, сіп, смик, тьох, брик, ах, ох, ляп, штовх, грюк, хлюп, кліп, сьорб, бах, стук, штрик* тощо), яким властиве «позачасове вживання», зазначаючи, що М. А. Жовтобрюх називає їх дієслівними вигуками із граматичним значенням раптової дії *минулого* часу, В. М. Русанівський відносить такі слова до дієслівних предикативних форм, які співвідносяться не з моментом мовлення, а з певними відрізками часу в минулому, теперішньому і майбутньому, а тому не мають граматичної категорії часу, та висловлює думку, що це особливі форми минулого часу, які перебувають на периферії часової системи (мають слабо виражене відношення до моменту мовлення) і вказують на дію в минулому (Горпинич 2004, с. 205).

На нашу думку, ці дієслівні форми є результатом синтаксичної транспозиції вигукової та звуконаслідувальної лексики у дієслово. Вони є морфологічно недостатніми формами щодо вираження значень категорії часу та інших дієслівних категорій, але цю недостатність вони компенсують за допомогою словотвірних засобів, що перетворюють їх на звичайні морфологічні дієслівні форми (*смикаю, охає; смикав, охала; смикатиму, охатиме; смикнув, охнула; смикну, охне*). У межах власних морфологічних можливостей своїх незмінюваних форм такі дієслова можуть позначати часові параметри процесуальної ознаки (протяжність, повторюваність, інтенсивність) лише завдяки редуплікації (*кліп-кліп, бац-бац, ох-ох-ох*).

Як бачимо, представлення парадигматики категорії часу дієслова в українській мові як суто словозмінної є результатом спрощення реальної її складної міжрівневої структури, що постає у взаємодії граматичних категорій, морфологічних підкласів дієслів та в контексті транспозиційних процесів як така, в якій значну роль відіграють також несловозмінні морфологічні форманти та синтаксичні засоби.

Запитання. Завдання

1. Подайте визначення терміна *граматична категорія часу дієслова*.
2. Що є номінативним змістом категорії часу дієслова?
3. З якими іншими граматичними категоріями дієслова тісно пов'язана граматична категорія часу?
4. Продовжте речення: «Категорія часу дієслова є переважно словозмінною...».
5. Назвіть несловозмінні маркери парадигматики ГК часу.
6. Яку граему вважають ядром ГК часу? Чому?
7. Прокоментуйте транспозиційний потенціал форм теперішнього часу в сучасній українській мові.
8. В яких часових зонах можуть уживатися морфологічні форми майбутнього часу?
9. Яка граема часу виявляє найобмеженіший транспозиційний потенціал?

ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ ОСОБИ ДІЄСЛОВА. КАТЕГОРІЇ ЧИСЛА І РОДУ ДІЄСЛОВА

Грамматична категорія особи дієслова – це переважно словозмінна номінативна морфологічна категорія дієслова, що має три граеми (першої, другої і третьої особи) та виражається флексіями разом із категоріями часу (теперішнього і майбутнього), способу (наказового) і числа, утворюючи в межах зазначених підпарадигм часу та способу підграеми першої особи однини, першої особи множини, другої особи однини, другої особи множини, третьої особи однини, третьої особи множини. Аналітичні ж форми категорії особи дієслова охоплюють також підпарадигму минулого часу і формотвірні підпарадигми умовного і наказового способу. У протиставленні лексико-граматичних розрядів особових і безособових дієслів категорія особи реалізується як категорія міжрівнева – морфолого-синтаксична та морфолого-синтактико-словотвірна.

Семантична характеристика цієї категорії як номінативної потребує уточнення, оскільки її значеннєвий зміст і формальні засоби його вираження розподілені між особовими займенниковими іменниками та дієсловами. Особові займенникові іменники, для яких ця категорія є лексико-граматичною, класифікаційною, позначають учасників комунікативного акту, диференціюючи (особливо чітко – в однині) ролі особи мовця (*я, ми* – першої особи),

співрозмовника (*ти, ви* – другої особи) та особи, що не бере участі в комунікативному акті, або предмета повідомлення (*він, вона, воно, вони* – третьої особи). Ці ж значення фактично фігурують й у сфері семантичного наповнення категорії особи дієслова із тією відмінністю, що грамами цієї категорії не диференціюють мовця, співрозмовника і особу, що не бере участі в комунікації, а розрізняють те, що процесуальна ознака співвідноситься з носієм (виконавцем дії, носієм процесу чи стану) першої особи (*я пишу, ми пишемо*), другої особи (*ти пишеш, ви пишете*) і третьої особи (*він пише, вона пише, воно пише, вони пишуть*). Через таку залежність дієслівної категорії особи, зумовленість її відповідною категорією іменника в позиції підмета складається враження, що ця категорія є невластне дієслівною, такою ж, як число і рід дієслова (Вихованець, Городенська 2004, с. 263-264). Але значення особи релевантне в першу чергу саме для дієслова, яке повідомляє про дію (процесуальну ознаку) мовця (суб'єкта повідомлення), співрозмовника (адресата повідомлення) або об'єкта повідомлення (не мовця і не слухача). Ці три ролі носіїв процесуальної ознаки в комунікативному акті (у розмові) важливі саме для дієслова, без якого комунікація, реалізація функції повідомлення немислимі. З огляду на це, займенниковий іменник виступає для форм категорії особи радше не основним компонентом, а службовим словом у межах аналітичних форм. Останнє, фактично, визнають і ті лінгвісти, які називають категорію особи невластне дієслівною, оскільки, стверджуючи, що займенниковий іменник *я* передбачає форму дієслова, яка вказує на суб'єкта повідомлення²³, займенниковий іменник *ти* – форму дієслова, яка визначає адресата повідомлення, займенникові іменники *він, вона, воно*, а також усі незайменникові іменники – форму дієслова, яка вказує на об'єкт повідомлення (*я пишу, ти пишеш, він, вона, воно... пише*), вони зазначають і те, що значення особи має дві форми вираження – морфологічну і синтаксичну (аналітичну). В аналітичних (аналітично-синтетичних – *авт.*) формах виразниками особових значень є особові закінчення дієслівного присудка, а також займенникові іменники, а в третій особі – ще й незайменникові іменники пор.: *я пиш-у, ти пиш-еш, він, вона, воно... пиш-е, ти пиш-и, ви пиш-іть, ми пиш-імо*. Дієслівні ж форми минулого часу та умовного способу виражають особове значення лише синтаксичним (аналітичним) способом (*я писав, ти писав, він писав, вона писала, воно писало; я писав би, ти писав би, він писав би, вона писала б, воно писало б*) (Вихованець, Городенська 2004, с. 263-264). Якщо зазначені форми визнають аналітичними, то це значить, що в них є основний і допоміжний (службовий) компоненти. Службовим компонентом (тільки щодо вираження значень категорії особи) наведених аналітичних форм можуть бути лише займенникові (та в III особі автосемантичні) іменники, а основним – форми дієслів із флексіями зі значенням особи (або без них). Водночас, будучи службовими компонентами для вираження значень категорії особи, займенникові іменники залишаються основними компонентами для вираження значень числа і роду у формах типу *я*

²³ Звертаємо увагу, що автори говорять, що саме форма дієслова «вказує», «визначає», тобто, напевно, несе основне значення.

пишу (писав, писала), ми пишемо (писали), ти пишеш (писав, писала), ви пишете (писали), він пише (писав), вона пише (писала), воно пише (писало), вони пишуть (писали); я писав би (писала б), ми писали б, ти писав би (писала б), ви писали б, він писав би, вона писала б, воно писало б, вони писали б.

Словозмінні форми категорії особи дієслова є компонентами підпарадигм теперішнього (теперішнього-майбутнього часу), майбутнього часу недоконаного виду (у підпарадигмах синтетичних та аналітичних форм) та наказового способу (у підпарадигмах синтетичних та аналітичних форм). Формотвірні (аналітичні) форми цієї категорії є компонентами підпарадигм минулого часу та умовного способу.

У межах словозмінної реалізації категорії особи дієслова в підпарадигмах теперішнього (теперішнього-майбутнього часу), майбутнього часу та наказового способу словоформи зі значенням особи реалізують також словозмінні значення часу і числа, диференціюючи закінченнями (окрім підпарадигми синтетичного наказового способу) дієвідміни дієслів.

У підпарадигмах теперішнього-майбутнього часу, а також аналітичних форм майбутнього часу, де носієм значень особи та числа є флексії зв'язки *бути*, співвідносної в цих формах із I дієвідміною, значення I особи однини виражають флексії *-у* (для I і II дієвідміни – *пишу, роблю, буду писати*) та *-м* (для атематичних дієслів – *дам, їм, розповім*); значення I особи множини виражають флексії *-емо, -ем* (для I дієвідміни – *пишемо (пишем), будемо (будем) писати*), *-имо* (для II дієвідміни – *робимо*) та *-мо* (для атематичних дієслів – *дамо, їмо, розповімо*); значення II особи однини виражають флексії *-еш* (для I дієвідміни – *пишеш, будеш писати*), *-иш* (для II дієвідміни – *робиш*) та *-и* (для атематичних дієслів – *даси, їси, розповіси*); значення II особи множини виражають флексії *-ете* (для I дієвідміни – *пишете, будете писати*), *-ите* (для II дієвідміни – *робите*) та *-те* (для атематичних дієслів – *дасте, їсте, розповісте*); значення III особи однини виражають флексії *-е* (для I дієвідміни – *пише, буде писати*), *-еть* (для I дієвідміни після постфікса *-ся* – *пишеться*), *-ить* (для II дієвідміни – *робить*) та *-ть* (для атематичних дієслів – *дасть, їсть, розповість*); значення III особи множини виражають флексії *-уть* (для I дієвідміни – *пишуть, будуть писати*), *-ать* (для II дієвідміни – *роблять*) та *-уть* і *-ать* (для атематичних дієслів – *дадуть, їдять, розповідять*²⁴).

У підпарадигмі синтетичних форм майбутнього часу (недоконаного виду), як вже зазначалося, функціонують форми дієслів із флексіями (*-у, -емо (-ем), -еш, -ете, -е (-еть), -уть*), що збігаються з флексіями дієслів I дієвідміни підпарадигми теперішнього-майбутнього часу, та формотвірним фінальним компонентом основи *-тим-*, який маркує належність дієслівних форм до підпарадигми синтетичних форм майбутнього часу недоконаного виду (*писатиму, їстиму; писатимемо (писатимем), їстимемо (їстимем)*;

²⁴ Цю форму дієслова пропонують лише деякі джерела (СУМ 2002, с. 391), інші джерела (Вихованець, Городенська 2004, с. 273; СУ) констатують відсутність в префіксальних дієслів з компонентом *...повідати* форми III особи множини.

писатимеш, їстимеш; писатимете, їстимете; писатиме (писатиметься), їстиме (їстиметься); писатимуть, їстимуть).

Словозмінна підпарадигма наказового способу є неповною щодо реалізації особової парадигматики дієслів – з-поміж словозмінних форм наказового способу немає форми I особи однини та форм III особи однини і множини. Цей факт має логічне пояснення – у мови немає потреби в цих регулярних словозмінних формах, адже наказ можна адресувати лише II особі (співрозмовникові), але не III особі (з якою мовець взагалі не розмовляє) і не I особі, не собі ж (така ситуація може виникнути лише у форматі автокомунікації). Цілком органічні щодо прояву значень особи форми II особи однини, що використовують флексію *-и* (*пиши, роби, крути*) і *-ø* (*читай, сідай, сядь, будь, дай, їж, розповіж*), та форми II особи множини, що використовують флексії *-ить* (*пишіть, робіть, сидіть*) та *-те* (*сідайте, бігайте, кидайте, сядьте, киньте; дайте, їжте, розповіжте*). Форма ж наказового способу I особи множини, що використовує флексії *-імо* (*робімо, ходімо, пишімо*), *-ім* (*робім, ходім, пишім*) та *-мо* (*читаймо, сідаймо, сядьмо, киньмо, даймо, їжмо, розповіжмо*²⁵), фактично позначає наказ щось робити II особі множини (*робімо ≈ робіть*). Але форма і значення I особи множини (сукупність осіб, до складу яких входить мовець) використовується в наказовому способі з метою пом'якшити директивність наказу щось робити II особі шляхом осмислення сукупності співрозмовників, яким адресований наказ, як таких, до складу яких входить і сам мовець.

Підпарадигма аналітичних форм наказового способу заповнює лакуни словозмінної підпарадигми наказового способу щодо реалізації грамем особи, які виражає основне дієслово у своїх особово-числових формах за допомогою закінчень I особи однини та III особи однини і множини (*хай я напишу (зроблю)*²⁶; *хай він (вона, воно) напише (зробить)*; *хай вони напишуть (зроблять)*).

Категорія особи дієслова тісно взаємодіє з категорією числа (в підпарадигмах теперішнього-майбутнього часу, майбутнього часу та наказового способу) у формальній та семантичній площинах.

Категорія числа дієслова є словозмінною, невласне дієслівною та структурною (синтаксичною) граматичною категорією, яка протиставляє грамеми однини і множини в підпарадигмах теперішнього-майбутнього часу, майбутнього часу та наказового способу залежно від граматичної форми (а в багатьох випадках значення) числа іменника, процесуальну ознаку якого позначає дієслово. Так, з іменниками з повною числовою парадигмою відбувається формальна і, якщо іменник обчислюваний, семантична координація форми числа дієслова з формою числа іменника (*студент читає – студенти*

²⁵ Особові форми наказового способу дієслів із компонентом *...повісти* (*розповіж, розповіжте, розповіжмо*) також, як і форму *розповідять*, пропонують лише деякі джерела (СУМ 2002, с. 391), натомість інші джерела (СУ) таких форм не подають, або ж пропонують лише форму III особи множини дійсного способу *розповідять* без форм наказового способу (ГСУЛІМЕ). Інші автори зауважують, що донедавна для дієслів на *-віс-ти* нормативними вважалися «описові» аналітичні словоформи, або суплетивні (для *відповісти – дадуть відповідь*; для *доповісти – зроблять доповідь*; для *розповісти – розкажуть*) (тобто форми сурогатні – *авт.*), а в сучасній українській мові щодо таких дієслів спостерігаються «певні тенденції до формального уніфікування, аналогічно до словоформ з іншими коренями» (СУМ 2013, с. 439).

²⁶ Ця форма лакуарна, рідковживана, але можлива.

читають, автомобіль їде – автомобілі їдуть). Якщо обчислюваний іменник має множинну форму, координація дієслівної форми за числом відбуваються за формою, а не за значенням числа іменника (*канікули тривають, ці ножиці лежать на столі, ці ворота відчиняються автоматично*). Коли ж іменник не має морфологічної форми числа, але належить до ЛГР обчислюваних, дієслівна форма числа вступає в семантичну координацію з числом іменника, позначаючи своєю формою кількість референтів іменника (*авто їде – авто їдуть, депо працює – депо працюють*). Це правило, але з нього також існують винятки, що пояснюються формальними і семантичними чинниками і стосуються в українській мові окремих незмінюваних іменників із множинною синтагматичною парадигматикою (*США запропонували, ультрас зібралися*). Якщо ж незмінюваний іменник необчислюваний, координація дієслівної числової форми типово відбувається з одноною (*каберне летиться, рагу вариться*).

Взаємодія категорій особи і числа дієслова полягає насамперед у тому, що особово-числові флексії дієслів (-у, -емо (-ем) / -имо (-им), -еш / -иш, -ете / -ите, -е (-еть) / -ить, -уть / -ать) виражають значення і особи, і числа (а також часу) разом, нероздільно, фузійно. Так само фузійно виражають значення особи, числа і способу словозмінні форми наказового способу (*пишімо (пишім), пиши, пишіть*).

Глибша семантична взаємодія особи і числа проявляється у множині. Така взаємодія співвідносна із взаємодією цих категорій у формах множини особових займенникових іменників, але відрізняється в межах підпарадигм часу та способу. У межах підпарадигм часу форми ІІ особи однини і ІІІ особи множини відрізняються лише значенням числа – це дія особи (в однині) або осіб (у множині), що не бере (не беруть) участі в комунікації (*він (вона, воно) пише – вони пишуть*), або це процесуальна ознака об'єкта – об'єктів повідомлення (*автомобіль їде – автомобілі їдуть*), але форми множини І і ІІ особи мають суттєві семантичні відмінності від форм І і ІІ особи однини, оскільки в них змінюється не просто кількість референтів носіїв процесуальної ознаки, а й їхнє відношення щодо особових значень. Так, І особа множини особового займенникового іменника позначає не сукупність мовців (як це було б, якби семантична відмінність між грамемами І особи однини і І особи множини полягала б у відмінностях лише числових), а сукупність осіб, до складу яких входить мовець. Тобто І особа множини може позначати мовця, а також адресата та об'єкта повідомлення окремо чи разом (*ми пишемо – це я + ти (ми з тобою пишемо) або я + він (ми з ним пишемо), або я + ти + він (ми з тобою і з ним пишемо)*). ІІ особа множини позначає не сукупність співрозмовників (адресатів повідомлення), а сукупність осіб, до складу яких входить співрозмовник (адресат повідомлення), і в цій сукупності осіб можуть бути ще один або кілька адресатів повідомлення чи один або кілька об'єктів повідомлення (*ви пишете – це може означати, що пишуть ти + ти, ти + ви, ти + він (вона, воно), ти + вони, ви + він (вона, воно), ви + вони*).

Формотвірні (аналітичні) форми категорії особи дієслова є компонентами підпарадигм минулого часу та умовного способу (він, із синхронного погляду, використовує форми минулого часу²⁷), в межах яких морфологічно диференційовані число і рід (в однині).

Категорія роду дієслова – це найпериферійніша дієслівна категорія переважно словозмінного типу (з елементами формотвірного типу), яка за семантичним критерієм, як і число дієслова, належить до структурних (синтаксичних) категорій. Категорія роду властива дієсловам лише у формах минулого часу та умовного способу. Родова диференціація форм закріплена в морфологічній структурі дієслова відповідними суфіксами та флексіями: чоловічий рід виражають нульова реалізація суфікса і нульова реалізація флексії або суфікс *-в* і нульова реалізація флексії (*віз-∅-∅*, *віз-∅-∅ би*, *вози-в-∅*, *вози-в-∅ би*), жіночий та середній рід виражають суфікс *-л-* і флексії, відповідно *-а* та *-о* (*вез-л-а*, *вез-л-а б*; *вез-л-о*, *вез-л-о б*). Формам роду однини у підпарадигмах минулого часу та умовного способу протиставлені морфологічні форми множини, які виражаються за допомогою суфікса *-л-* та флексії *-и* (*везли*, *везли б*).

Рід дієслова, як і його число, є категорією синтаксично залежною від іменникової категорії – рід дієслова залежить від роду іменника. Дієслово, координуючи з формою (а іноді й значенням) роду іменника, набуває того ж роду, що й іменник. Дієслова минулого часу та умовного способу, поєднуючись із відмінюваними іменниковими формами роду назв неістот, які є асемантичними щодо роду, вступає з ними у формальну координацію за родом (*годинник дзвонив*, *годинник дзвонив би*; *річка текла*, *річка текла б*; *листя зеленіло*, *листя зеленіло б*). Якщо відмінюваний іменник є назвою істоти, то формально координована форма роду дієслова додатково вказує на стать істоти або її недорослість (*студент написав*, *студент написав би*; *студентка написала*, *студентка написала б*; *немовля заснуло*, *немовля заснуло б*). Із незмінюваними іменниками, що є назвами неістот, дієслівні форми роду координують формально – переважно із середнім родом (*авто поїхало*, *какао закипіло*, *рагу зварилося*), зрідка, згідно з іншими правилами граматичної віднесеності незмінюваних іменників до певного роду (Колесников, Делюсто 2024, с. 64), із жіночим та чоловічим родом (*саямі зіпсувалася*, *кольрабі виросла*; *памперо дув*, *сулугуні продався*). Якщо ж незмінюваний іменник є назвою істоти, то дієслівні форми роду вступають із ним у семантичну координацію, послідовно протиставляючи синтагматичними формами роду лише чоловічу і жіночу стать істот (*конференсьє привітав*, *конференсьє привітала*; *кенгуру спав*, *кенгуру спала*; але *кенгуреня*, *кенгура* (не *кенгуру*) *спало*).

Семантична координація за родом відбувається і тоді, коли носій процесуальної ознаки виражається особовими займенниковими іменниками I і II особи однини (*я*, *ти*). Такі сполучення трапляються в українській мові набагато частіше, ніж сполучення дієслівних форм роду з незмінюваними іменниками, із граматичною регулярністю та обов'язковістю, через що їх називають

²⁷ Вони мають первинну дієприкметникову природу (СУМ 2002, с. 385).

аналітичними формами категорії особи дієслова. Родова форма дієслова минулого часу в таких аналітичних формах мотивується семантичною координацією за статтю позначуваної займенниковим іменником особи, де чоловічій статі референта відповідає мовна форма чоловічого роду (*Я прийшов; Ти прийшов*), а жіночій статі референта – мовна форма жіночого роду (*Я прийшла; Ти прийшла*), форма ж середнього роду лакунарна, оскільки середній рід у назвах істот (а лише істоти, а точніше – особи, можуть виступати у функції особи мовця і співрозмовника) позначає недорослих істот (дітей, немовлят), у яких функції мовця і співрозмовника проявляються обмежено.

Парадигма категорії особи дієслова в підпарадигмах минулого часу та умовного способу має такий вигляд: *я писав (писала, писало*)*, *я писав би (писала б, писало б*)* – I особа однини; *ми писали, ми писали б* – I особа множини; *ти писав (писала, писало*)*, *ти писав би (писала б, писало б*)* – II особа однини; *ви писали, ви писали б* – II особа множини; *він (учень) писав (вона (учениця) писала, воно (дитя) писало)*, *він (учень) писав би (вона (учениця) писала б, воно (дитя) писало б)* – III особа однини; *вони (діти) писали, вони (діти) писали б* – III особа множини.

Взаємодія категорій особи і роду має ще один важливий аспект – одноособові дієслова у підпарадигмах минулого часу та умовного способу мають лише форму середнього роду (*Вечоріло; Вечоріло б; Смеркало; Смеркало б; Розвиднялося; Розвиднялося б*).

Грамматичній категорії особи дієслова, як і категорії часу, теж властива *транспозиція одних морфологічних форм* в інші грами, втрата ними відповідних граматичних значень. Така транспозиція також реалізується у контексті, за допомогою синтагматичних засобів, але переважно таких, що визначають характер широкого контексту (належність тексту до певного стилю, жанру, його діалогічний чи наративний характер).

Форма *I особи однини* може втрачати реальний зв'язок із мовцем як носієм процесуальної ознаки, набуваючи не пов'язаного з конкретною особою (узагальнено-особового) значення. Така транспозиція реалізується у текстовій формі приказок та прислів'їв (*Я його кладу на полицю, а він падає на лавицю; Моя хата скраю, я нічого не знаю*).

Форма *II особи однини* може вживатися в узагальнено-особовому значенні, що характерно також для синтагматичної форми прислів'їв та приказок (*Розуму і за морем не купиш, коли його вдома немає; Чого навчишся замолоду, на старість не забудеш*), та у значенні I особи однини (*Ідеши отак у доброму косарськiм товариствi і бачиши, ідучи, й вечiрне небо, і ясну зорю, і її з грабельками на округлому дiвочому плечi* (О. Довженко)). В останньому випадку транспозиція можлива лише у текстах розмовного та художнього стилів і пов'язана з тим, що форма II особи однини використовується мовцем (оповідачем) із метою ототожнення співрозмовника з мовцем, посилення емпатії співрозмовника щодо сприйняття тих подій, що відбувалися з мовцем.

Форма *III особи однини* може вживатися у трьох значеннях: 1) у безособовому значенні (*Вечоріє і темніє; Розвидняється*); 2) у значенні I особи

однини (*Заспокойся, донечко, **матуся** більше не **сердиться** на тебе (= Заспокойся, донечко, **я** більше не **серджуся** на тебе)); 3) у значенні II особи однини (*Тут вибачитися треба, а **він** на жарт усе **переводить** (= ...а **ти** на жарт усе **переводиш**)). У першому випадку транспозиція оформлена синтаксично безособовим реченням без підмета. Набуття формою III особи однини значення I особи однини пов'язане із форматом розмовного мовлення і найчастіше трапляється саме у випадку комунікації батьків, дорослих із дітьми. Уживання ж форми III особи однини у значенні II особи однини пов'язане з кількома чинниками. У наведеному вище прикладі транспозиція зумовлена текстовим форматом розмовного мовлення, зокрема експресивного мовлення, коли мовець за допомогою форми III особи хоче дистанціюватися від співрозмовника. Але таке уживання може бути зумовлене теж форматом розмовного мовлення, проте іншою комунікативною метою – показати повагу до співрозмовника, тоді форма III особи уживається з метою збереження комунікативної відстані між співрозмовниками (*Чи **хоче** пані філіжанку кави? (= Чи **хочеш** ти, жінко, філіжанку кави?)). Таке значення певною мірою обмежене лексичними формами іменників (*пан, пані*) та дієслів (*буде, хоче, бажає*).***

Форма I особи множини може уживатися у значенні I особи однини, позначаючи мовця, авторське *ми*, яке кваліфікують як своєрідну форму авторської скромності. Найбільш властиве таке уживання текстам наукового стилю, де воно є єдиним нормативним варіантом позначення I особи однини і є засобом досягнення надіндивідуальності, об'єктної інформативності наукового тексту (*Розглядаючи дієслова із синхронічного боку в сучасній українській літературній мові, **вважаємо** найбільш ефективним при їх поділі на первинні і вторинні функціональний критерій (І. Р. Вихованець)). Менш нормативне таке уживання форм I особи множини для текстів публіцистичного і художнього стилів (**Відзначимо**, між іншим, що цей тонкий і ніжний майстер слова [Т. Шевченко], який і вживав найласкавіші його відтінки, не був скупий і на дуже різкі, навіть лайливі вислови на адресу ворогів... (М. Рильський)). Форма I особи множини може вживатися і в узагальнено-особовому значенні (*Як часто **ми не можемо надати** людині вчасно допомогу, **підтримати** її добрим словом*) та у значенні II особи множини, пор.: *Як **ми** себе **почуваємо?** (= Як ви себе **почуваєте?**), Як **ми** **вчинимо** в цій ситуації? (= Як ви **вчините** в цій ситуації?).**

Форма II особи множини в українській мові типово функціонує як форма ввічливого звертання до адресата мовлення – до II особи однини (*Як ти себе **почуваєш?** – спитав хірург, що був на обході палат, і взяв його за руку... – Нічого... Добре... **Скажіть**, докторе, жити буду? – прошепотів Орлюк, вдивляючись докторові, здавалося, в саму душу (О. Довженко)).*

Форма III особи множини вживається в неозначено-особовому (*Йому зрідка **телефонують**; Тут **приймають** замовлення на квитки; Інколи **говорять**, що запопадлива, гарячкова діяльність Франка у найрізноманітніших ділянках культури продиктована була потребою заповнити незчисленні прогалини в духовному житті тогочасної Галичини (М. Рильський)*) та узагальнено-

особовому значенні (*Де п'ють, там і б'ють; Скромних скрізь поважають, а хвальків зневажають*). Типовою текстовою формою реалізації останнього значення є формат прислів'їв та приказок.

Залежно від повноти парадигматики категорії особи дієслова в українській мові поділяються на два морфологічні різновиди – дієслова з повною особово-числовою парадигмою і дієслова з неповною особово-числовою парадигмою. Дієслова з неповною особово-числовою парадигмою своєю чергою поділяються на підкласи залежно від характеру такої неповноти, морфологічної та синтаксичної маркованості цієї парадигматичної ознаки. Є три різновиди форм із неповною особово-числовою парадигмою: безособові (одноособові) дієслова, дієслова з іншими видами неповноти особово-числової парадигми, безособові форми на *-но, -то*. Неповнота особової парадигми таких дієслів має різні причини. Вони або позначають такі процесуальні ознаки, які не пов'язуються з учасниками комунікативного акту (I і II особою) як їх носіями, або в цих дієсловах за допомогою граматичних засобів реалізована інтенція мовця перемістити акцент повідомлення з носія процесуальної ознаки на саму ознаку. Через таку семантичну безсуб'єктність вони формують лексико-граматичні розряди, пов'язані з виявом іншої граматичної категорії – категорії стану дієслова як засобу прояву суб'єктно-об'єктної деталізації дії. Неповнота особово-числової парадигми в окремих випадках зумовлена тим, що дієслова позначають процесуальні ознаки, носіями яких не може бути одна особа чи предмет, а лише багато осіб чи предметів.

Крайніми точками градації повноти – неповноти парадигматики категорії особи є *особовість – безособовість*. Безособовими (одноособовими або моноособовими) називають дієслова, що позначають процесуальні ознаки, які мисляться як неспіввідносні із суб'єктом як джерелом дії, діячем, активним носієм процесуальної ознаки. Вони називають не дії, а стани і процеси, носієм яких є людина або все довкілля, тому синтаксично ці дієслова виступають присудками речень без граматичного підмета. Автосемантичний чи займенниковий іменник, синтаксично пов'язаний із такими дієсловами, якщо він наявний, стоїть у позиції додатка і його референт мислиться не як суб'єкт дії, а як носій стану, і об'єктом повідомлення є радше сам стан, а не його носій. Він може співвідноситися з будь-якою особою та набуває граматичної форми непрямих відмінків (родового – *його морозить* та давального – *мені не сидиться*). Морфологічна реалізація безособового дієслова обмежується формами третьої особи однини теперішнього і майбутнього часу (*смеркає, смеркатиме; світає, світатиме*), а також формою минулого часу середнього роду (*смеркало, світало*), формою інфінітива (*починає смеркати*) та формою середнього роду однини умовного способу (*Ми не збилися б з дороги, якщо так рано не стемніло б*).

Деякі безособові дієслова омонімічні з особовими (*Мене трусить, Його трясє і Хлопчик трусить (трясе) дерево; Блискає (блискавка) і Блискає вогонь; Гримить (грім) і Гримить оркестр; Мені везе і Автобус везе людей*), а кілька дієслів на позначення природних процесів може поєднуватися з іменниками в

називному відмінку, що мають синонімічні з дієсловами чи такі ж, як у дієслів, корені (*світ (ранок, день, зоря) світає; грім гримить; блискавка блискає; смерк смеркає; весна весніє*). В одних джерелах зазначено, що в цьому контексті вони вживаються як дієслова з неповною особовою парадигмою, що виступають лише в третій особі однини (Вихованець, Городенська 2004, с. 268), інші ж джерела (СУ) моделюють у парадигмах таких безособових дієслів і форми III особи множини теперішнього та майбутнього часу (*світають, світатимуть*), а також чоловічого, жіночого роду та множини минулого часу (*світав, світала, світали*), роблячи ці парадигми подібними до парадигм третьоособових дієслів. Останнє якоюсь мірою справедливо (*зоря світала, зорі світають, день світав*), але, на нашу думку, у зв'язку з лексичною обмеженістю таких синтаксичних реалізацій, ці форми краще було б подати як лакунарні (із позначкою *).

У межах безособових дієслів виділяють ряд семантичних груп. Це дієслова на позначення: 1) стану природи (*світає, смеркає, сутеніє, вечоріє, весніє, розвидняється, сніжить, дощить, мрячить, гримить, блискає*); 2) фізичного або психічного стану людини (*морозить, лихоманить, трусить, температурить, нудить, трясє, тіпає, працюється, сидиться, пишеться, п'ється*); 3) успіху (*талантиє, везе, щастить, фортуниє*); 4) оцінки міри або необхідності якогонебудь стану (*бракне, бракує, вистачає, стає*); 5) бажання (*хочеться, кортить, бажається*); 6) звичаю (*ведеться, поведеться*).

Безособові дієслова становлять історично замкнуту, майже закриту для поповнення групу дієслів. Але виняток становить морфологізована група безособових дієслів (із постфіксом *-ся*), які керують іменниками у формі давального відмінка, співвідносні насамперед із семантичною групою безособових дієслів на позначення фізичного або психічного стану людини (*сидиться, пишеться, працюється, лежиться, сниться, п'ється, хочеться*; а також: *гуляється, дихається, копається, біжиться, пливається, їдеться, ходиться, відпочивається* тощо), що дозволяє констатувати прояв словотвірної парадигматики дієслів, пов'язаної з поповненням обсягу безособових дієслів. Таке поповнення відбувається і за рахунок жаргонної лексики (пор. *мені щастить і мені пре, мені фартить*).

Як ми вже зазначали, обговорюючи видову парадигматику дієслів, за допомогою постфікса *-ся* творяться, крім безособових, також зворотні дієслова та похідні дієслова з неповною особовою парадигмою (*телитися, ягнитися, колоситися, гуртуватися, групуватися, роїтися, купчитися*). Те, що постфікс *-ся* маркує безособовість та інші типи неповноти особової парадигми, закономірно, оскільки він походить зі зворотного особового займенникового іменника *себе*, який також, як власне особові займенникові іменники, має семантику особовості. Денотативний складник значення займенникового іменника *себе* може збігатися зі значенням усіх особових займенникових іменників (*я = себе, ми = себе, ти = себе, він = себе* тощо). Відмінності значень цих займенникових іменників полягають у десигнативному (концептуальному, поняттєвому) компоненті, який, використовуючи інтерпретаційний семантичний складник, що вносить мовець (I особа – я), прив'язує реальну особу (чи іншого

носія процесуальної ознаки) до певної ролі в комунікативному акті (мовця, співрозмовника та особи (чи іншого об'єкта повідомлення), що не бере участі в комунікації), використовуючи граматичну категорію особи. Інших ролей не існує, але вони для мовця можуть бути різною мірою актуальними. Деактуалізація цих ролей і відбувається якраз у безособових дієсловах, коли мовець повідомляє про стани і процеси, які можна було б співвіднести з III особою (*світає (світанок світає), вечоріє*) чи з будь-якою особою (*мене (нас, тебе, вас, його, її, їх) нудить, мені (нам, тобі, вам, йому, їй) щастить*), безвідносно до комунікативних ролей їх носіїв. Така деактуалізація може використовувати синтаксичні форми, коли дієслова виступають присудками речень без граматичного підмета, стаючи таким чином безособовими, а може бути й морфологізованою. Морфологізація безособовості пов'язана з використанням дієслівними формами постфікса *-ся* (колишнього зворотного займенникового іменника *себе*), за допомогою якого комунікативні ролі носіїв процесуальних ознак нейтралізуються. Максимальний ступінь деактуалізації комунікативних ролей носіїв процесуальних ознак досягається транспозиційними словотвірними засобами з використанням у синтаксичних конструкціях не дієслів, а відповідних похідних іменників та вербоїдів (інфінітива) (*Вечоріє – Починає вечоріти – Вечір; Його нудить – У нього нудота; Мені щастить – У мене щастя; Напій гарно п'ється – Напій гарно пити; Мені легко дихається – Мені легко дихати – Маю легке дихання*).

Таким чином, постфікс *-ся*, оформлюючи безособовість, реалізує функцію нейтралізації, деактуалізації комунікативних ролей носіїв процесуальних ознак, представляючи процесуальну ознаку як самодостатній стан. Такий стан безособових дієслів (як не маркованих цим постфіксом, так і маркованих) може існувати безвідносно до носія (пор.: *Вечоріє; Світає і Сьогодні легко пишеться*), або ж носій такого стану мислиться не як суб'єкт, носій стану (*Він температурить; Він трясеться*), а як його об'єкт, що перебуває під дією цього стану (*Його трясє (температурить); Їй не сидиться сьогодні; Йому гарно працюється в цьому колективі*).

Роль постфікса *-ся* в інших дієсловах із неповною особовою парадигмою (а з-поміж них теж є чимало морфологізованих за допомогою цього афікса форм типу *телитися, колоситися, роїтися* тощо) не пов'язана з нейтралізацією комунікативних ролей носіїв процесуальних ознак за допомогою особового компонента значення цього постфікса, а зумовлена його зворотними значеннями (*телитися – народжувати телят сам собі; колоситися – випускати колос сам собі; роїтися – взаємно і разом утворювати рій*), які безпосередньо не є причиною неповноти особової парадигми цих дієслів, а є такою лише опосередковано.

У зв'язку з тим, що в безособових дієсловах, зазнаючи суттєвої трансформації, виявляються блокованими кореляції підмета та присудка на формально-синтаксичному рівні і суб'єкта та предиката – на семантико-синтаксичному, цей морфологічний клас стає ЛГР (парадигматичною схемою) для категорії стану дієслова, яка виражає суб'єктно-об'єктну деталізацію

процесуальної ознаки. Водночас слід звернути увагу на те, що всі безособові дієслова є разом із тим неперехідними, через що, напевно, їх зазвичай, на відміну від неперехідних і зворотних дієслів, не розглядають як окремих ЛГР. Збіг безособовості з неперехідністю пояснюється взаємонакладанням, взаємодією грамем категорії особи та стану. Всі особові грами (я, ми, ти, ви, він, вона, воно, вони) можуть бути для категорії стану суб'єктом (носієм процесуальної ознаки) та його об'єктом. Безособові дієслова, нівелюючи (під формами лише III особи однини теперішнього та майбутнього часу і середнього роду однини минулого часу) значення грамем особи, стирають також і суб'єктно-об'єктні відношення. Суб'єкт і об'єкт у реченнях із ними або стираються (разом з особовими значеннями) зовсім, або нівелюються. У першому випадку саме дієслово стає назвою суб'єкта буття, стану. Це стосується дієслів на позначення стану природи, навколишнього середовища (*світає, смеркає, вечоріє, розвидняється* тощо). Вони часто є самостійними реченнями, які можна замінити синонімічними номінативними (*Світанок; Вечір* тощо). Суб'єкт, таким чином, отожднюється із самим процесом, його буттям, вираженим дієсловом, а об'єкта в таких станів немає – ці дієслова неперехідні. Або ж, у дієсловах на позначення фізичного або психічного стану людини (*морозить, лихоманить, нудить, пишеться, п'ється*), успіху (*таланим, щастить, везе*), оцінки міри або необхідності певного стану (*бракує, вистачає*), бажання (*хочеться, кортить*), реальний (денотативний) суб'єкт стану концептуалізується як своєрідний десигнативний об'єкт, який перебуває під дією цього стану (*Його нудить; Їй не сидиться*), зберігаючи у формах займенникових іменників співвідношення з будь-якою особою (і навіть множини: *Їх нудить; Нам не сидиться*), але нівелюючи його дієслівною формою III особи однини теперішнього часу (*мене (нас, тебе, вас, його, її, їх) нудить*) та середнього роду минулого часу (*мене (нас, тебе, вас, його, її, їх) нудило*).

Парадигма безособових дієслів

інфінітив	<i>вечоріти, бракувати, лихоманити, сидітися</i>	
	однина	множина
особа	теперішній час	
I особа		
II особа		
III особа	<i>вечоріє, бракує, лихоманить, сидиться</i>	
	майбутній час	
I особа		
II особа		
III особа	<i>вечорітиме, бракуватиме, лихоманитиме, сидітиметься</i>	
рід	минулий час	
чол. р.		
жін. р.		

сер. р.	<i>вечоріло, бракувало, лихоманило, сиділося (сиділось)</i>	
	наказовий спосіб	
I особа		
II особа		

Парадигма безособових дієслів, що можуть вживатися в реченнях із підметом

інфінітив	<i>світати</i>	
	однина	множина
особа	теперішній час	
I особа		
II особа		
III особа	<i>світає</i>	<i>світають*</i>
	майбутній час	
I особа		
II особа		
III особа	<i>світатиме</i>	<i>світатимуть*</i>
рід	минулий час	
чол. р.	<i>світав*</i>	<i>світали*</i>
жін. р.	<i>світала*</i>	
сер. р.	<i>світало</i>	
	наказовий спосіб	
I особа		
II особа		

Дієслова з неповною особовою парадигмою можуть мати чотири типи парадигматичної неповноти. В їхніх словозмінних парадигмах з-поміж особово-числових форм можуть бути лише форми: 1) III особи однини та множини; 2) III особи множини; 3) III особи однини; 4) множини усіх осіб. Таким чином, ці дієслова можна поділити на *третьоособові* (перші три типи) та *множинні* (четвертий тип). Водночас відносно незалежним від сполучуваності дієслів є лише перший тип неповноти особово-числової парадигми дієслів. Ми чітко виділяємо семантичні групи дієслів, що належать до цього парадигматичного типу, відносно незалежно від їхньої сполучуваності з іменниками («відносно незалежно», тому що особово-числова парадигма загалом узалежнена від сполучуваності із лише займенниковими (I і II особа) та автосемантичними та займенниковими (III особа) іменниками). Усі інші типи можуть включати одні і ті ж дієслова, які належать до другого, третього чи четвертого типу парадигматичної неповноти, залежно від того, з якими іменниками (обчислюваними, необчислюваними, на позначення сукупності) вони сполучаються. Тому семантичні групи дієслів, про які далі говоритимемо у зв'язку із тим, що саме дієслівна семантика зумовлює певний (варіативний залежно від сполучуваності) тип неповноти особово-числової парадигми, розподілятимемо на підгрупи, що реалізують конкретний різновид такої неповноти. В першому парадигматичному різновиді дієслів також виділяємо

підгрупи залежно від реалізації підпарадигми наказового способу. Останнє регулюється тим, чи може мислитися процесуальна ознака як така, що належить істоті, зокрема особі, якій можна віддати наказ щось робити чи не робити, чи неістоті, якій такого наказу віддати не можна.

Неповнота особової парадигми *першого типу (третьоособовість)* властива передусім дієсловам, що сполучаються з іменниками, які є назвами тварин та предметів. Виконавцем дій, позначених цими дієсловами, носієм процесів та станів не може бути ні мовець, ні адресат повідомлення. Тварини і предмети не можуть бути ні мовцями (виражаючи значення I особи), ні співрозмовниками (виражаючи значення II особи), тому такі дієслова (якщо вони вжиті в прямому значенні) мають лише форму *III особи однини та множини*. До них належать: 1) дієслова, які передають звуковий вияв тварин: *крякати, мукасти, гавкати, гарчати, ревити, рохкати, бекати, вити, воркотіти, густити, іржати, курликати, муркотати, мурчати, нявкати, сичати, туркати, туркотіти, шипіти, ячати* тощо, пор.: *Собака гавкає, гавкатиме, гавкав, Собаки гавкають, гавкатимуть, гавкали*; *Кінь ірже*; *Качка кахкає*; *Кіт нявкає*; 2) дієслова, які відтворюють звуки утворювані предметами, механізмами, приладами тощо: *тріщати, рипіти, дзвеніти, дзюрчати, цокати* та ін., пор.: *Кришталь дзвенить*; *Струмок дзюрчить*; *Сніг рипить*; *Годинник цокає*; 3) дієслова на позначення дій, пов'язаних із народженням тварин: *телитися, пороситися, жеребитися, окотитися, нестися* тощо, пор.: *Корова отелилася*; *Свиня пороситься*; 4) дієслова на позначення дій, пов'язаних із поведінкою тварин: *дритатися, кусатися, дряпатися, жалити*, пор.: *Бджола жалить*; *Кішка дряпається* тощо; 5) дієслова, які позначають процеси, що відбуваються в неживій природі, хімічні реакції, а також біологічні процеси: *горіти, палати, окислюватися, намагнічуватися, гіркнути, кисліти, пліснявіти, брунькувати, зріти, спіти, квітнути, цвісти* та ін., пор.: *Вишні зріють (спіють)*; *Сад квітне (цвіте)*; *Овес колоситься*; *Масло гіркне (кисліє)*; *Листя гниє*; *Метали окислюються*.

Неповнота особово-числових парадигм цих груп дієслів неоднакова. По-перше, це пов'язано з неоднаковою здатністю відповідних дій бути здійсненими, імітованими людиною та неоднаковою здатністю відповідних дієслів виступати в переносних значеннях (на позначення процесуальних ознак осіб), в яких вони отримують повну парадигму. Наприклад, дієслово *гавкати*, імітуючи звуки собаки, чи *гавкати* у значенні «сварити когось, кричати на когось» може мати також форми I і II особи (*я гавкаю, ми гавкаємо, ти гавкаєш* тощо). Те саме якоюсь мірою стосується дієслів другої, четвертої та п'ятої груп (пор.: *І сам я тут, обнявши далину, Ряснію, множусь, дихаю травою, І вся земля натягує струну Між сонцем і людиною живою (А. Малишко)*). Найменшу здатність набувати вторинних значень, внаслідок чого неповна парадигма трансформується у повну, мають дієслова третьої групи (на позначення процесів народження тварин). Вони мають власне неповну (а не лакунарну) особову парадигму (*пороситися, жеребитися, ягнитися* тощо можуть лише відповідні тварини). По-друге, неповнота особово-числових парадигм цих груп дієслів

зумовлена характером процесуальної ознаки, пов'язаним зі зв'язком цієї ознаки з істотою чи неістотою та статтю істоти. Так, третьоособові дієслова з повною числовою підпарадигмою на позначення процесуальних ознак неістот (*колоситися, брунькувати* тощо) не мають форм наказового способу взагалі, натомість такі дієслова на позначення процесуальних ознак істот (*дряпатися, кусатися* тощо) мають форми наказового способу II особи однини і множини (*не дряпайся, не кусайтесь*), а дієслова на позначення процесуальних ознак істот лише жіночої статі мають лакунарність цих форм (порівняно з наказом кішці *не дряпайся, наказ котися** (а тим паче *не котися**) може бути реалізований у мовленні значно з меншою ймовірністю), у підпарадигмі ж минулого часу такі дієслова мають форми лише жіночого роду однини та множини (адже *пороситися, ягнитися, котитися* можуть лише самки).

Парадигма третьоособових дієслів із повною числовою підпарадигмою на позначення процесуальних ознак неістот

інфінітив	<i>колоситися (колоситись)</i>	
	однина	множина
особа	теперішній час	
I особа		
II особа		
III особа	<i>колоситься</i>	<i>колосяться</i>
	майбутній час	
I особа		
II особа		
III особа	<i>колоситиметься</i>	<i>колоситимуться</i>
рід	минулий час	
чол. р.	<i>колосився (колосивсь)</i>	<i>колосилися (колосились)</i>
жін. р.	<i>колосилася (колосилась)</i>	
сер. р.	<i>колосилося (колосилось)</i>	
	наказовий спосіб	
I особа		
II особа		

Парадигма третьоособових дієслів із повною числовою підпарадигмою на позначення процесуальних ознак істот

інфінітив	<i>дряпатися (дряпатись)</i>	
	однина	множина
особа	теперішній час	
I особа		
II особа		
III особа	<i>дряпається</i>	<i>дряпаються</i>
	майбутній час	
I особа		
II особа		
III особа	<i>дряпатиметься</i>	<i>дряпатимуться</i>

рід	минулий час	
чол. р.	<i>дряпався (дряпавсь)</i>	<i>дряпалися (дряпались)</i>
жін. р.	<i>дряпалася (дряпалась)</i>	
сер. р.	<i>дряпалося (дряпалось)</i>	
	наказовий спосіб	
I особа		
II особа	<i>дряпайся (дряпайсь)</i>	<i>дряпайтеся (дряпайтесь)</i>

Парадигма третьоособових дієслів із повною числовою підпарадигмою на позначення процесуальних ознак істот жіночої статі

інфінітив	<i>пороситися (пороситись)</i>	
	однина	множина
особа	теперішній час	
I особа		
II особа		
III особа	<i>пороситься</i>	<i>поросяться</i>
	майбутній час	
I особа		
II особа		
III особа	<i>пороситиметься</i>	<i>пороситимуться</i>
рід	минулий час	
чол. р.		<i>поросилися (поросились)</i>
жін. р.	<i>поросилася (поросилась)</i>	
сер. р.		
	наказовий спосіб	
I особа		
II особа	<i>поросися (поросись)*</i>	<i>поросіться*</i>

Другий тип дієслів із неповною особовою парадигмою, який поєднує третьоособовість із неповнотою числової парадигматики, становлять одновидові дієслова доконаного виду дистрибутивного СДД, що вживаються з обчислюваними іменниками, які не є назвами сукупностей, тільки в III особі множини майбутнього (теперішнього-майбутнього) часу та множини минулого часу. Це переважно двопріфіксні неперехідні дієслова з дистрибутивним значенням, процесуальна семантика яких спрямована на численні об'єкти, що є назвами предметів, які самі є носіями цих процесуальних ознак (пор.: *поперегоряють (поперегоряли) лампочки, попересихають (попересихали) річки, повідпадають (повідпадали) бруньки, позасихають (позасихали) квіти, повсихають (повсихали) дерева* тощо). Називаючи процесуальні ознаки сукупностей предметів, позначених необчислюваними іменниками, згідно з правилами координації, ці дієслова у теперішньому-майбутньому часі набувають форм лише III особи однини, а також форм різних родів минулого часу (*все позасихає, рослинність позасихає; трава позасихала, бадилля позасихало, все позасихало*). Називаючи процесуальні ознаки сукупності предметів, позначених

обчислюваними іменниками, ці дієслова набувають повної числової парадигми за збереження неповноти особової (*чагарник позасихав, чагарники позасихали*). Форми з інфінітивом також реалізовані (*квіти мають (можуть) позасихати, все має (може) позасихати*).

Парадигма дієслів дистрибутивного СДД, які позначають процесуальні ознаки численних об'єктів (предметів), що вживаються з обчислюваними іменниками (не назвами сукупності) (множинний підтип третьоособової парадигми)

інфінітив	<i>позасихати</i>	
	однина	множина
особа	майбутній (теперішній-майбутній) час	
I особа		
II особа		
III особа		<i>позасихають</i>
рід	минулий час	
чол. р.		<i>позасихали</i>
жін. р.		
сер. р.		
	наказовий спосіб	
I особа		
II особа		

Парадигма дієслів дистрибутивного СДД, які позначають процесуальні ознаки численних об'єктів (предметів), що вживаються з необчислюваними іменниками на позначення сукупності (однинний підтип третьоособової парадигми)

інфінітив	<i>позасихати</i>	
	однина	множина
особа	майбутній (теперішній-майбутній) час	
I особа		
II особа		
III особа	<i>позасихає</i>	
рід	минулий час	
чол. р.	<i>позасихав</i>	
жін. р.	<i>позасихала</i>	
сер. р.	<i>позасихало</i>	
	наказовий спосіб	
I особа		
II особа		

Парадигма дієслів дистрибутивного СДД, які позначають процесуальні ознаки численних об'єктів (предметів), що вживаються з обчислюваними іменниками на позначення сукупності (підтип третьоособової парадигми з повною числовою підпарадигмою)

інфінітив	<i>позасихати</i>	
	однина	множина
особа	майбутній (теперішній-майбутній) час	
I особа		
II особа		
III особа	<i>позасихає</i>	<i>позасихають</i>
рід	минулий час	
чол. р.	<i>позасихав</i>	<i>позасихали</i>
жін. р.	<i>позасихала</i>	
сер. р.	<i>позасихало</i>	
	наказовий спосіб	
I особа		
II особа		

Подібну парадигматику (із поєднанням третьоособовості з неповнотою числової парадигматики) мають поодинокі дієслова зі значенням масової дії, яку виконують істоти (*бджоли рояться, роїтимуться, роїлися, мають роїтися*), або масового процесу (*хмари купчаться, купчитимуться, купчилися, мають купчитися*). Вони типово (сполучаючись з обчислюваними іменниками, що не є назвами сукупності) мають у підпарадигмах теперішнього та майбутнього часу форму лише множини III особи (*рояться, роїтимуться*) і форму лише множини в підпарадигмі минулого часу (*роїлися, роїлись*). Проте можливі й форми лише III особи однини в підпарадигмах теперішнього та майбутнього часу (*роїться, роїтиметься*) та різні форми роду однини без форми множини в підпарадигмі минулого часу (*роївся (роївсь), роїлася (роїлась), роїлося (роїлось)*), які реалізуються тоді, коли дієслова сполучаються з необчислюваними назвами сукупності (*комашня роїться (роїлася), джміль роїться (роївся), студентство купчиться*), а також можлива повнота парадигми числа за збереження неповноти категорії особи, коли дієслова сполучаються з обчислюваними назвами сукупності (*натовп купчиться, натовпи купчаться*).

**Парадигма дієслів зі значенням масової дії, яку виконують істоти, або масового процесу у сполученні з обчислюваними іменниками (не назвами сукупності)
(множинний підтип третьоособової парадигми)**

інфінітив	<i>роїтися (роїтись), купчитися (купчитись)</i>	
	однина	множина
особа	теперішній час	

I особа		
II особа		
III особа		<i>рояться, купчаться</i>
	майбутній час	
I особа		
II особа		
III особа		<i>роїтимуться, купчитимуться</i>
рід	минулий час	
чол. р.		<i>роїлися (роїлись), купчилися (купчилися)</i>
жін. р.		
сер. р.		
	наказовий спосіб	
I особа		
II особа		

Парадигма дієслів зі значенням масової дії, яку виконують істоти, або масового процесу у сполученні з необчислюваними іменниками (однинний підтип третьоособової парадигми)

інфінітив	<i>роїтися (роїтись), купчитися (купчитись)</i>	
	однина	множина
особа	теперішній час	
I особа		
II особа		
III особа	<i>роїться, купчиться</i>	
	майбутній час	
I особа		
II особа		
III особа	<i>роїтиметься, купчитиметься</i>	
рід	минулий час	
чол. р.	<i>роївся (роївсь), купчився (купчивсь)</i>	
жін. р.	<i>роїлася (роїлась), купчилася (купчилась)</i>	
сер. р.	<i>роїлося (роїлось), купчилося (купчилось)</i>	
	наказовий спосіб	
I особа		
II особа		

Парадигма дієслів зі значенням масової дії, яку виконують істоти, або масового процесу у сполученні з обчислюваними іменниками на позначення сукупності (підтип третьоособової парадигми з повною числовою підпарадигмою)

інфінітив	<i>роїтися (роїтись), купчитися (купчитись)</i>	
	однина	множина
особа	теперішній час	
I особа		
II особа		
III особа	<i>роїться, купчиться</i>	<i>рояться, купчаться</i>
	майбутній час	
I особа		
II особа		
III особа	<i>роїтиметься, купчитиметься</i>	<i>роїтимуться, купчитимуться</i>
рід	минулий час	
чол. р.	<i>роївся (роївсь), купчився (купчивсь)</i>	<i>роїлися (роїлись), купчилися (купчились)</i>
жін. р.	<i>роїлася (роїлась), купчилася (купчилась)</i>	
сер. р.	<i>роїлося (роїлось), купчилося (купчилось)</i>	
	наказовий спосіб	
I особа		
II особа		

Як бачимо, в дієслів, які поєднують *третьоособовість із неповнотою числової парадигматики*, третьоособовість зумовлена тим, що носії цих ознак є або неістотами, або тваринами, які не можуть бути мовцем (I особою) чи співрозмовником (II особою), а неповнота числової парадигматики зумовлена тим, що носіями процесуальних ознак (*позасихати*) можуть бути лише численні об'єкти (предмети), або такі ознаки мають значення лише масової дії, яку виконують істоти, або масового процесу. Належність дієслів до одинних чи множинних регулюється тим, до якого числового ЛГР належить іменник, що позначає референта-носія процесуальної ознаки, та від того, якщо це обчислюваний іменник, чи має він значення сукупності (*полк, згряя, колектив, ліс* тощо). Сполучаючись з обчислюваними змінюваними та незмінюваними іменниками без значення сукупності (*дерева позасихали, джмелі роїлися, алое позасихали, колібрі роїлися*), а також із множинними необчислюваними та обчислюваними (*дріжджі позасихали, двері повідчинялися*), такі дієслова постають як множинні; поєднуючись із необчислюваними субстантивами одинної форми, вони функціонують як одинні (*гілля позасихало, комашня роїлася, студентство купчилося, ркацители позасихав*); а за поєднання їх з обчислюваними іменниками на позначення сукупності, вони отримують повну

числову парадигму, додатково диференціюючи значення однини і множини (*чагарник позасихав, чагарники позасихали; рій роївся, рої роїлися; загін купчився, загони купчилися*).

Третій тип дієслів із неповною особовою парадигмою також характеризує поєднання третьоособовості із неповнотою числової парадигматики, але третьоособовість цих дієслів є вторинною, вона стосується не всіх варіантів реалізації числової парадигматики (вихідний множинний варіант має повну особову парадигму), крім того, третьоособовість тут узалежнена від сполучуваності дієслівних форм з іменниками.

До цього парадигматичного типу належать двопріфіксні неперехідні одновидові дієслова доконаного виду дистрибутивного СДД, що позначають процесуальні ознаки численних виконавців дії (*повибігати, позабігати, пооббігати, поперебігати, повиходити, позаходити, пообходити, попереходити, повийжджати, повистрибувати* тощо) і утворені за допомогою префікса *по-*, що приєднується до іншого префіксального дієслова. Вони вживаються тільки в трьох особових формах множини (*а також у множині минулого часу та I і II особі наказового способу*), коли вони сполучаються з обчислюваними іменниками, які не є назвами сукупності²⁸. Наприклад: *ми повибігаємо (повибігаєм), ви повибігаєте, вони повибігають; ми (ви, вони) повибігали; повибігаймо, повибігайте*. При сполученні цих дієслів із назвами сукупності (необчислюваними і обчислюваними) з'являється форма III особи однини теперішнього-майбутнього часу (*все панство (студентство) повибігає; весь натовп повибігає*); таке ж сполучення зумовлює й форми роду минулого часу (*люд повибігав, студентство повибігало, голота повибігала; натовп повибігав*), але при цьому стає неможливою реалізація форм множини (зокрема I і II особи) та наказового способу. Особові форми III особи множини реального способу залишаються малоймовірними навіть тоді, коли дієслово сполучається з обчислюваним іменником на позначення сукупності (*весь натовп (народ) повибігав, повибігає*, але навряд *всі натовпи (народи) повибігали, повибігають*). Останнє також відрізняє дієслова цього парадигматичного різновиду від попереднього, де обчислювані назви сукупності без суттєвих обмежень можуть сполучатися і з формами однини, і з формами множини дієслів (пор.: *натовп купчиться, натовпи купчаться*).

Парадигма дієслів дистрибутивного СДД, які позначають процесуальні ознаки численних виконавців дії, що вживаються з обчислюваними іменниками не на позначення сукупності (підтип множинної парадигми з повною особовою підпарадигмою)

інфінітив	<i>повибігати</i>	
	однина	множина
особа	майбутній (теперішній-майбутній) час	
I особа		<i>повибігаємо (повибігаєм)</i>

²⁸ Структурно подібні до цих дієслів двопріфіксні *перехідні* дієслова з дистрибутивним значенням (*повиносити, позачиняти, порозвішувати* та ін.) вже мають повну особову парадигму, пор.: *я порозвішую (білизну), ти порозвішуєш (білизну)* тощо.

II особа		<i>повибігаєте</i>
III особа		<i>повибігають</i>
рід	минулий час	
чол. р.		<i>повибігали</i>
жін. р.		
сер. р.		
	наказовий спосіб	
I особа		<i>повибігаймо</i>
II особа		<i>повибігайте</i>

Парадигма дієслів дистрибутивного СДД, які позначають процесуальні ознаки численних виконавців дії, що вживаються з необчислюваними іменниками (назвами сукупності) (підтип однинної парадигми з неповною (третьоособовою) особовою підпарадигмою)

інфінітив	<i>повибігати</i>	
	однина	множина
особа	майбутній (теперішній-майбутній) час	
I особа		
II особа		
III особа	<i>повибігає</i>	
рід	минулий час	
чол. р.	<i>повибігав</i>	<i>повибігали</i>
жін. р.	<i>повибігала</i>	
сер. р.	<i>повибігало</i>	
	наказовий спосіб	
I особа		
II особа		

Парадигма дієслів дистрибутивного СДД, які позначають процесуальні ознаки численних виконавців дії, що вживаються з обчислюваними іменниками (назвами сукупності) (підтип парадигми з лакунарними формами множини і неповною (третьоособовою) особовою підпарадигмою)

інфінітив	<i>повибігати</i>	
	однина	множина
особа	майбутній (теперішній-майбутній) час	
I особа		
II особа		
III особа	<i>повибігає</i>	<i>повибігають*</i>
рід	минулий час	
чол. р.	<i>повибігав</i>	<i>повибігали*</i>
жін. р.	<i>повибігала</i>	
сер. р.	<i>повибігало</i>	
	наказовий спосіб	
I особа		
II особа		

Четвертий різновид неповноти особово-числової парадигматики представляють дієслова на позначення масових дій, які виконують переважно люди (*гуртуватися, групуватися, товпитися* та ін.), оскільки вони у поєднанні з обчислюваними субстантивами вживаються в усіх особових формах, але лише множини (пор.: *ми гуртуємося, гуртуватимемося, гуртуймося; ви гуртуєтесь, гуртуватиметесь, гуртуйтеся; вони (люди) гуртуються, гуртуватимуться*). У цьому випадку такі дієслова (як і дієслова третього парадигматичного типу) є множинними з повною особовою парадигмою. Проте така множинність у цьому типі не є абсолютною, оскільки при сполученні із займенниковими іменниками (*я, ти, ми, ви, він, вона, воно, вони*) можливі й форми I, II та III особи однини, причому форми однини, у зв'язку зі значенням масової дії дієслова, є лакунарними (*я гуртуюся**, *ти гуртуєшся**, *він гуртується**), реалізованими лише у тому значенні відповідних займенникових іменників, коли відповідна особа мислиться як одиниця колективу (*я* як член групи *ми*; *ти* як член групи *ви*; *він, вона, воно* як член групи *вони*). У поєднанні з необчислюваними збірними іменниками (*студентство, козацтво, професура, біднота, братва, малеча, молодь, люд* тощо) дієслова на позначення масових дій осіб вживаються лише в III особі однини теперішнього і майбутнього часу (*козацтво гуртується (гуртуватиметься), студентство гуртується (гуртуватиметься), біднота товпиться (товпитиметься), малеча товпиться (товпитиметься)*), у формах різних родів минулого часу (*козацтво гуртувалося, генералітет гуртувався, малеча товпилася*) та у формі II особи наказового способу (*гуртуйся (гуртуйсь)*). Наявність підпарадигми наказового способу відрізняє парадигматику цього сполучувального парадигматичного підтипу четвертого парадигматичного типу неповноти особово-числової парадигми (як *однинної третьоособової парадигми*) від відповідного третього. Поєднуючись з обчислюваними іменниками зі значенням сукупності, ці дієслова розширюють свою парадигматику за рахунок форм III особи множини (*народ гуртується (гуртувався), народи гуртуються (гуртувалися)*).

**Парадигма дієслів на позначення масових дій людей у сполученні з обчислюваними автосемантичними і займенниковими іменниками (не зі значенням сукупності)
(підтип множинної парадигми з повною особовою підпарадигмою і лакунарними формами однини)**

інфінітив	<i>гуртуватися (гуртуватись)</i>	
	однина	множина
особа	теперішній час	
I особа	<i>гуртуюся*</i>	<i>гуртуємося (гуртуємось, гуртуємся)</i>
II особа	<i>гуртуєшся*</i>	<i>гуртуєтесь (гуртуєтесь)</i>
III особа	<i>гуртується*</i>	<i>гуртуються</i>
	майбутній час	

I особа	<i>гуртуватимуся*</i>	<i>гуртуватимемося (гуртуватимемось, гуртуватимемся)</i>
II особа	<i>гуртуватимешся*</i>	<i>гуртуватиметесь (гуртуватиметесь)</i>
III особа	<i>гуртуватиметься*</i>	<i>гуртуватимуться</i>
рід	минулий час	
чол. р.	<i>гуртувався (гуртувався)*</i>	<i>гуртувалися (гуртувались)</i>
жін. р.	<i>гуртувалася (гуртувалась)*</i>	
сер. р.	<i>гуртувалося (гуртувалосьь)*</i>	
	наказовий спосіб	
I особа		<i>гуртуймося (гуртуймося)</i>
II особа	<i>гуртуйся (гуртуйсь)*</i>	<i>гуртуйтеся (гуртуйтеся)</i>

**Парадигма дієслів на позначення масових дій людей у сполученні з
необчислюваними іменниками
(підтип однинної парадигми з неповною (третьоособовою) особовою
підпарадигмою)**

інфінітив	<i>гуртуватися (гуртуватись)</i>	
	однина	множина
особа	теперішній час	
I особа		
II особа		
III особа	<i>гуртується</i>	
	майбутній час	
I особа		
II особа		
III особа	<i>гуртуватиметься</i>	
рід	минулий час	
чол. р.	<i>гуртувався (гуртувався)</i>	<i>гуртувалися (гуртувались)</i>
жін. р.	<i>гуртувалася (гуртувалась)</i>	
сер. р.	<i>гуртувалося (гуртувалосьь)</i>	
	наказовий спосіб	
I особа		
II особа	<i>гуртуйся (гуртуйсь)</i>	

**Парадигма дієслів на позначення масових дій людей у сполученні з
обчислюваними іменниками на позначення сукупності
(підтип третьоособової парадигми з повною числовою
підпарадигмою)**

інфінітив	<i>гуртуватися (гуртуватись)</i>	
	однина	множина
особа	теперішній час	
I особа		
II особа		
III особа	<i>гуртується</i>	<i>гуртуються</i>

майбутній час	
I особа	
II особа	
III особа	<i>гуртуватиметься</i> / <i>гуртуватимуться</i>
минулий час	
чол. р.	<i>гуртувався (гуртувався)</i>
жін. р.	<i>гуртувалася (гуртувалася)</i>
сер. р.	<i>гуртувалося (гуртувалось)</i>
	<i>гуртувалися</i>
наказовий спосіб	
I особа	<i>гуртуймося (гуртуйтесь)</i>
II особа	<i>гуртуйся (гуртуйсь)</i> / <i>гуртуйтеся (гуртуйтесь)</i>

Форми на *-но, -то* – це особливі незмінювані безособові форми, що утворилися від форм пасивних дієприкметників. Їхня безособовість пов'язана також із максимальною мірою пасивізації (*Автор написав книжку. Автор розкрив ідею.* → *Книжка написана автором. Ідея розкрита автором.* → *Книжка написана (суб'єкт еліптизовано, але він можливий). Ідея розкрита.* → *Книжку написано (суб'єкт неможливий). Ідею розкрито.*). У процесі такої пасивізації на першому її етапі, коли використовуються дієприкметникові форми, суб'єкт, знижуючи комунікативний ранг, стає додатком, а об'єкт, підвищуючи комунікативний ранг, стає підметом. На другому етапі пасивізації (теж із дієприкметниковими формами) суб'єкт еліптизується, що ще більшою мірою підвищує комунікативний ранг об'єкта. А на третьому етапі пасивізації, коли використовуються похідні від пасивних дієприкметників невідмінювані і невідмінювані предикативні форми на *-но, -то* (*написане* → *написано, розкриті* → *розкрито*), суб'єкт взагалі формально усувається із синтаксичної конструкції – він неможливий, а об'єкт залишається в ній, проте теж змінює комунікативний ранг у бік його збільшення, використовуючи не форму називного відмінка, як на другому етапі пасивізації, а форму знахідного відмінка, основним значенням якого є об'єктне. Таким чином, на останній стадії пасивізації, по-перше, відбувається обов'язкове усунення суб'єкта, а об'єкт залишається і його ранг підвищується, але вже не за рахунок представлення його як суб'єкта (підмета), як це відбувається на першій і другій стадіях у межах суто станових трансформацій, а завдяки поверненню через форму знахідного відмінка його первинного об'єктного значення з обов'язковим усуненням суб'єкта, тобто перетворенню особового дієслова на безособове. Оскільки в об'єкта, який на попередніх етапах перетворень змушений був «ховатися під маскою» комунікативно престижнішого підмета у формі називного відмінка, в такій конструкції (на третьому етапі трансформації) вже немає конкурента на позначення реального суб'єкта, тому об'єкт може «дозволити собі» бути самим собою. Повне усунення суб'єкта в процесі пасивізації і разом з тим трансформації особовості в безособовість призводить до утворення морфологічного класу (предикативних форм на *-но, -то*) з двома важливими лексико-граматичними рисами. З одного боку, реалізується морфологізований перехід особових форм (*автор написав, автор розкрив*) в безособові (*написано,*

розкрито, пор.: *світає, розвидняється*), що є актуальним насамперед із погляду реалізації граматичної категорії особи, а з іншого, реалізується трансформація перехідних дієслів (*написав книжку, розкрив ідею*) у неперехідні (*написано, розкрито*), що актуально насамперед із погляду реалізації граматичної категорії стану дієслова.

Форми на *-но, -то*, які розглядають як окремий морфологічний клас відірвано від категорій особи і стану, є, по-перше, прикладом високomorфологізованого та загалом високограматикалізованого явища лексико-граматичного характеру (близького до частиномовного) і водночас характерною помітною рисою української мови, що відрізняє її від споріднених мов (зокрема російської), а по-друге, вони є фактом суто внутрішньокатегорійних відношень у межах дієслівних категорій особи і стану, де вони є водночас останньою ланкою пасивізації (явищем морфолого-синтаксичним), що призводить до переходу цих дієслівних форм у процесі пасивізації з перехідних до неперехідних дієслів, та явищем трансформації особових дієслів у безособові. Останнє свідчить про те, що категорія особи також має міжрівневий характер, а саме, морфолого-синтаксичний, що реалізується у протиставленні особових і звичайних безособових форм, та морфолого-синтактико-словотвірний характер, який реалізується у протиставленні особових і безособових дієслівних форм із постфіксом *-ся* та безособових дієслівних форм на *-но, -то*.

Запитання. Завдання

1. Дайте визначення терміна *граматична категорія особи дієслова*.
2. Прокоментуйте особливості цієї ГК з-поміж інших ГК дієслова.
3. З якими ГК взаємодіє ГК особи?
4. У чому полягає специфіка реалізації ГК числа українського дієслова?
5. Яким чином виражається семантична взаємодія особи і числа?
6. Чому ГК роду дієслова є найпериферійнішою?
7. На які два морфологічні різновиди поділяють українські дієслова залежно від повноти парадигми ГК особи?
8. Назвіть семантичні групи дієслів, які виділяють у межах безособових.
9. Скільки типів парадигматичної неповноти мають дієслова з неповною особовою парадигмою?

ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ СТАНУ ДІЄСЛОВА. ПЕРЕХІДНІСТЬ, ЗВОРОТНІСТЬ, БЕЗОСОБОВІСТЬ ЯК ПАРАДИГМАТИЧНІ СХЕМИ КАТЕГОРІЇ СТАНУ

Грамеми граматичної категорії особи, актуалізовані з погляду комунікативних ролей носіїв процесуальних ознак, інтерпретовані у граматиці (у морфологічних та синтаксичних формах) також у площині логічної і формально-синтаксичної структури висловлювання як суб'єкт (агенс) та об'єкт (пацієнс). Ці поняття, їх співвідношення із синтаксичними структурами, членами речень, морфологічними формами дієслів є основними для дієслівних граматичних категорій стану, перехідності та валентності.

Питання про семантичне та формальне наповнення категорії стану, про її структуру, відношення її до рівнів мовної структури, про взаємодію форм і значень цієї категорії, зумовленість її реалізації лексико-граматичною розрядною віднесеністю дієслів, про те, чи охоплює ця категорія всю дієслівну лексику, чи є дієслова, що перебувають «поза станом», належать до найскладніших і найзаплутаніших питань української граматики і мовознавства загалом.

У спробах розібратися в цих питаннях можна піти кількома шляхами: викласти різні наукові концепції стану з опорою на персоналії лінгвістів, проаналізувати такі концепції з опорою на різне розуміння належності її до рівнів мовної структури (відомі, наприклад, морфологічна, синтаксична, універсальна теорії стану), на різне семантичне або формальне наповнення цієї категорії. Але, на нашу думку, перші два шляхи, пов'язані з інтерпретацією і порівнянням готових наукових концепцій²⁹, тільки ще більше можуть заплутати тих, хто прагне збагнути сутність цієї категорії. Тому ми підемо шляхом аналізу семантичного та формального наповнення категорії стану в українській мові та пошуку її реальної, актуальної саме для української мови структури.

Дія, процесуальна ознака може виходити із суб'єкта і переходити на об'єкт (*Кафедра видає збірник*). Таке функціонування властиве перехідним дієсловам, тоді як неперехідні не можуть мати прямого об'єкта (*Кафедра функціонує*). Процесуальна ознака, яку називають перехідні дієслова, може бути інтерпретована мовцем як така, в якій її носієм є не суб'єкт, а об'єкт (*Збірник виданий кафедрою; Збірник видається кафедрою*). Мовець робить це шляхом постановки іменника на позначення об'єкта в комунікативно привілейовану позицію підмета, а суб'єкта – в другорядну позицію додатка або взагалі вилучає суб'єкт (*Збірник виданий; Збірник видається*), таким чином дієслово позначає вже не ознаку суб'єкта, а ознаку об'єкта. Ця семантична зміна є трансформацією *активного стану* (коли процесуальна ознака виходить із суб'єкта, дієслово називає ознаку суб'єкта) у *пасивний* (коли дієслово називає ознаку об'єкта), яка формально реалізується за допомогою синтаксичної форми (зміна позицій

²⁹ Трапляються випадки, коли лінгвісти, навіть в одному підручнику, приймаючи у визначенні категорії стану одну концепцію (наприклад, визначаючи стан як суб'єктно-об'єктну деталізацію дії), класифікуючи її грамеми (наприклад, відносячи зворотні до активного стану), переключаються на іншу концепцію (СУМ 2002, с. 371-373).

підмета і додатка, переміщення додатка в позицію підмета), а також морфологічної (форми пасивного дієприкметника та форми із постфіксом *-ся*).

Названі форми і значення становлять мінімальне протиставлення грамам категорії стану як двох грамам – активного і пасивного стану. Статус деяких інших форм дієслів, зокрема неперехідних (*Кафедра функціонує*) та зворотних дієслів (*Дівчина умивається; Боксери б'ються*), визначається в деяких концепціях як активний стан, оскільки джерелом дії в них є суб'єкт, ці дієслова позначають процесуальні ознаки суб'єктів. Але залишається питання про те, яке станове відношення безособових дієслів типу *п'ється, гуляється, вечоріє* та окремо вжитих інфінітивів (*Курити – шкодити здоров'ю*), що не мають суб'єкта як джерела процесуальної ознаки (тобто вони не є формами активного стану), і водночас не можна сказати що ці дієслова називають ознаку об'єкта (тобто вони не є формами пасивного стану) – носія таких ознак може не бути взагалі. Можна припустити тоді, що ці форми перебувають поза становими відношеннями. І тут слід згадати, що це питання (можливість перебування дієслів поза становими відношеннями) теж дискусійне, адже стан часто визначають як загальнодієслівну категорію, що охоплює усі форми цієї частини мови і, напевно, так воно і є насправді.

Виникає також питання, як визначити семантичну сферу цієї категорії. Виходячи із зазначеного, ця категорія протиставляє у дієслівній семантиці те, що процесуальна ознака може належати суб'єктові (активний стан) або об'єктові (пасивний стан). Зрозуміло, що йдеться про відношення дії до суб'єкта і об'єкта, але «належність ознаки суб'єктові чи об'єктові» це лише частковий аспект трансформації таких відношень, інші аспекти якої мають в українській мові також інші (більш регулярні за названі) значення і форми. Приймаючи таке вузьке розуміння стану, ми фактично залишаємо без уваги широкий спектр форм і часткових значень, пов'язаних із відношенням процесуальної ознаки до суб'єкта і об'єкта.

Таким чином, об'єктивне визначення семантичного наповнення категорії стану української мови таке. *Стан* – це граматична категорія дієслова, яка позначає суб'єктно-об'єктну деталізацію дії, стану, процесуальної ознаки. Це категорія номінативна, оскільки відображає відношення позамовної дійсності. Водночас семантика ця значною мірою інтерпретаційна та комунікативно зумовлена – саме мовець, керуючись комунікативними настановами, інтерпретує процесуальну ознаку як таку, що належить суб'єктові чи об'єктові, чи ні тому, ні тому, чи обом одночасно. Таке розуміння семантичного наповнення стану потребує введення поняття «актант», що дозволяє визначити категорію стану дієслова як категорію, яка реалізує «актантну деривацію». Актантами є суб'єкт (агенс) і об'єкт (пацієнс), співвідносні на формально-синтаксичному рівні з позиціями підмета і додатка. Змінюючи таке співвідношення (діатезу³⁰) на синтаксичному рівні, дієслова змінюються і на морфологічному (дериваційному

---

³⁰ Тут ми приймаємо термінологію синтаксичної концепції стану (не саму концепцію), згідно з якою, стан – це морфологічно маркована в дієслові діатеза, тобто схема відповідності між одиницями семантичного і синтаксичного рівнів у реченні.

= словотвірному) рівні. Тому ця категорія щодо реалізації у граматичних формах є міжрівневою – *морфолого-синтактико-словотвірною*.

За такого розуміння семантики категорії стану базовими слід визнати вже принаймні три грамеми: 1) активний стан; 2) пасивний стан; 3) зворотний (зворотно-середній) стан. *Активний стан* реалізує базову діатезу, коли суб'єкт (агенс) відповідає підмету, а об'єкт (пацієнс) – прямому додатку, і не передбачає обов'язкової морфологічної маркованості дієслівної форми (*Кафедра видає збірник*). *Пасивний стан* реалізує трансформовану до протилежності діатезу активного стану, коли суб'єкт стає додатком (або усувається)³¹, а об'єкт – підметом (*Збірник виданий кафедрою; Збірник видається кафедрою; Збірник видається оперативно; Збірник виданий оперативно*). *Зворотний стан* (рефлексив) реалізує інші типи трансформованих діатез активного стану, пов'язаних із тим, що процесуальна ознака (дія) стає спрямованою на суб'єкт, на самого виконавця цієї дії, але таке спрямування може мати різний характер (*одягатися – одягати себе, будуватися – будувати собі, битися – бити одне одного*), іноді дуже віддалений від визначення зворотності (*собака кусається, скло б'ється*), у зв'язку з чим відбувається внутрішня диференціація значень зворотного стану.

Активний стан (*Лампа освітлює кімнату; Кафедра видає збірник*)

S	→	Obj
<u>підмет</u>		<u>прямий додаток</u>

Пасивний стан (*Кімната освітлена лампою; Кімната освітлюється лампою; Кімната освітлюється; Кімната освітлена*)

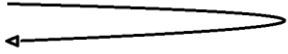
Obj	→	S/∅
<u>підмет</u>		<u>додаток</u>
<u>підмет</u>		

Зворотний стан (рефлексив), що послідовно виражається в українській мові за допомогою постфікса *-ся (-сь)*, чіткіше маркований на морфологічному рівні граматики ніж пасивний, натомість пасивний стан чіткіше маркований на синтаксичному рівні. Постфікс *-ся (-сь)*, приєднуючись до перехідних дієслів, трансформує базову діатезу активного стану у кілька способів. Суб'єктно-об'єктні відношення перехідних незворотних дієслів (*Мати одягає дитину; Тато голить підборіддя; Я вмиваю обличчя*) можуть змінюватися, реалізуючи *власне-зворотне значення зворотності (рефлексив)*, коли суб'єкт є джерелом дії, яку він поширює сам на себе, виступаючи водночас і об'єктом та реалізуючись на синтаксичному рівні у ролі підмета (*Дитина одягається; Тато голиться; Я вмиваюся, взуваюся* тощо). Це значення є прямим і основним значенням

³¹ Деякі лінгвісти висловлюють думку, що «відсутність орудного суб'єкта при дієслові нівелює значення пасивності дії, і дієслово набуває значення зворотно-середнього стану. Порівняйте: *Фільм переглядається комісією і Фільм переглядається вдруге*» (СУМ 2000, с. 277).

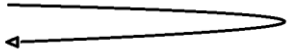
зворотного займенникового іменника *себе*, який є генетичним попередником сучасного постфікса (частки) *-ся (-сь)*, що доводить можливість синхронної трансформації синтаксичних конструкцій власне-зворотного стану в конструкції з відповідним займенниковим іменником у формі родового відмінка (*Я вмиваюся* → *Я вмиваю себе (сам себе)*; *Я взуваюся* → *Я взуваю себе (сам себе)*).

Власне-зворотний стан (рефлексив) (*Дитина одягається*; *Тато голиться*; *Я вмиваюся*)

S = Obg	
<u>підмет</u>	

Побічно-зворотне значення зворотних дієслів іноді розглядають як різновид власне-зворотного значення (СУМ 2002, с. 372). При реалізації цього значення суб'єкт дії спрямовує її сам на себе (як у власне рефлексиві), але для реалізації цієї дії необхідний певний непрямий об'єкт (*триматися (за щось)*, *чіплятися (за щось)*, *ударятися (об щось)*, *стукатися (об щось)*, *братися (за щось)*, *тертися (об щось)*), тому це значення не можна представити як трансформацію базової діатези зі зміною в ній лише суб'єктно-об'єктного станового значення. Наприклад, конструкція *Дівчина тримається (тримає себе) за перила* не є трансформою конструкції *Дівчина тримає перила*, оскільки *перила* з дієсловом *триматися* не є прямим об'єктом, а лише непрямим, але таким, що є обов'язковою умовою реалізації цього значення.

Побічно-зворотне значення власне-зворотного стану (*Дівчина тримається за перила*; *Дідусь ударився об двері*)

S = Obg	
<u>підмет</u>	<u>непрямий</u> _____ <u>додаток</u> на позначення умови реалізації дії

Другою підграменою зворотного стану є *взаємно-зворотний* стан (*реципрок*). Він позначає дію, яка відбувається між кількома суб'єктами, і ці суб'єкти є водночас об'єктами зазначеної дії (*зустрічатися*, *битися*, *боротися*, *обійматися*, *цілуватися*, *сваритися*). Із базової діатези (*Павло б'є Дмитра*; *Дмитро б'є Павла*; *Мати обіймає сина*; *Син обіймає матір*) усувається прямий додаток на позначення об'єкта дії й обидва актанти стають у позицію підмета, а саме дієслово набуває форми множини (*Павло з Дмитром б'ються*; *Хлопці б'ються*; *Мати із сином обіймаються*). Щоправда така синтаксична форма може трансформуватися в іншу, в якій дієслово має морфологічну форму однини, ідентифікуючись за морфологічною формою числа як таке, що позначає дію лише одного суб'єкта, проте морфологічна форма стану продовжує інформувати про взаємну зворотність, а синтаксична форма є амбівалентною (*Мати обіймається із сином*; *Павло б'ється з Дмитром*; *Петро зустрічається з Оксаною*). Значення цієї підграмени не корелює в синхронії зі значенням зворотного займенникового іменника *себе* так чітко, як значення власне-

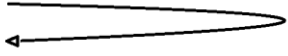
зворотне, – неможлива трансформація на зразок *Мати із сином обіймаються* → *Мати із сином обіймають (єамі-себе)*, проте наявна кореляція зі значенням зворотності взаємно-зворотного займенникового іменника *один одного (один другого)* (*Мати із сином обіймаються* → *Мати із сином обіймають одне одного*).

Взаємно-зворотний стан (реципрок) (*Павло з Дмитром сваряться; Хлопці сваряться*)

S	→	Obg
	←	
<u>підмет</u>		

Третьою частковою графемою зворотного стану є *непрямо-зворотний* стан. Він позначає дію, яку суб'єкт виконує у своїх інтересах (*будуватися, пакуватися, запасатися, лаштуватися, складатися*). У цьому випадку базова діатеза (*Господар будує хату; Білка запасєє горіхи та насіння*) трансформується в діатезу, що не містить об'єкта дії, вираженого додатком (*Господар будується; Білка запасєється*), або ж об'єкт дії нейтралізується лише частково, отримуючи синтаксичну форму непрямого додатка (*Білка запасєється горіхами та насінням*), при цьому об'єктом стає сам суб'єкт, а непрямо-зворотне значення дієслова виражається формантом *-ся*, що синхронно співвідноситься із займенниковим іменником *себе* у формі давального відмінка (*Господар будується – Господар будує собі (щось, якусь будівлю); Білка запасєється горіхами та насінням – Білка запасєє собі горіхи та насіння*).

Непрямо-зворотний стан (*Господар будується; Білка запасєється*)

S (= Obg) + (-Obg)		
<u>підмет</u> (на позначення S = Obg)		
<u>підмет</u> (на позначення S = Obg)	<u>додаток</u> (непрямий, на позначення Obg)	

Четверта підграфема зворотного стану – це *загально-зворотний* стан. Його визначають у дієсловах із постфіксом *-ся* на позначення процесуальної ознаки, яка характеризує безоб'єктний стан суб'єкта, а саме – істоти, типово – особи (*веселитися, хвилюватися, гніватися, тривожитися, сердитися, злитися, потішатися*). Конструкції типу *Дитина веселиться; Людина хвилюється* не є трансформами конструкцій із твірними дієсловами без постфікса *-ся* типу *Дитина веселить батьків*, оскільки постфікс *-ся*, реалізуючи загально-зворотне значення, є засобом перетворення дієслова на позначення дії на дієслово на позначення стану істоти, стираючи певною мірою процесуальність, властиву дієслову (*Дитина веселиться = Дитині весело; Дитина весела*), засобом насамперед перетворення перехідного дієслова на неперехідне. Деякі дієслова, виражаючи це значення, можуть позначати процесуальну ознаку, спрямовану на об'єкт, але тільки непрямий (*Вихователь сердиться на учня*).

Загально-зворотний стан (*Студент хвилюється; Вихователь сердиться*)

S (істота)	→	(стан)
<u>підмет</u>		

П'ятою частковою графемою зворотного стану є *активно-безоб'єктний* (Вихованець, Городенська 2004, с. 242) чи *безоб'єктно-зворотний* (Вихованець, Городенська 2004, с. 243), чи *потенційно-активний* (СУМ 2002, с. 373) стан, який називає типову процесуальну ознаку, властиву суб'єктові (істоті), безвідносно до об'єкта (*собака кусається, кішка дряпається, їжак колеться, корова б'ється (рогом)*). У цьому зворотному значенні процесуальна ознака концептуалізується як дія, а не стан, що відрізняє його від попереднього значення, але дія лише потенційна, водночас об'єкт усувається не через його відсутність, а через його невизначеність (*собака кусається = собака може вкусити будь-кого і будь-коли*). Тому цей стан, на нашу думку, варто називати *потенційно-активно-безоб'єктним*.

Потенційно-активно-безоб'єктний стан (*Собака кусається; Корова б'ється*)

S (істота)	→	(дія)
<u>підмет</u>		

Шостою підграфемою зворотного стану є *характеризаційний* (якісно-характеризаційний) стан на позначення процесуальної ознаки, яка визначає типову здатність суб'єкта (неістоти) бути носієм цієї ознаки (*віск плавиться, скло б'ється, папір рветься, лоза гнеться*). Цей суб'єкт не є діячем, що відрізняє це значення від попереднього, а сам є трансформованим (концептуалізованим) у суб'єкт як носій типової ознаки денотативним об'єктом дії (*будь-хто і будь-коли легко може розбити скло → скло б'ється = скло крихке*).

Якісно-характеризаційний стан (*Скло б'ється; Папір рветься*)

S (денотативний Obj) (неістота)	→	(ознака)
<u>підмет</u>		

Будучи чітко маркованим морфологічно, зворотний стан має й синтаксичні маркери (форми зворотних займенникових іменників: *сам, сам себе, самому собі, один одного*), що дозволяють додатково диференціювати названі зворотні значення. Для одних значень такі морфолого-синтаксичні і синтаксичні форми зворотності дублюються: *Я сам хвилююся дуже* (загально-зворотний стан), *Хлопці сваряться одне з одним* (взаємно-зворотний стан). Для інших значень таке дублювання мало ймовірно (пор.: *Білка запасається (собі) горіхами та насінням і Білка запасає собі (сама собі) горіхи та насіння* – непрямо-зворотний стан) або

й неможливе (пор.: *Дитина одягається (сама-себе)* і *Дитина одягає сама себе* – власне-зворотний стан).

Усі дієслова з постфіксом *-ся* (окрім дієслова *дивитися* в одному зі значень, наприклад, *Сестра дивиться кінофільм*) є неперехідними, тому й зворотність визначають як формально виражену неперехідність.

Але, крім цих дієслів зі зворотним постфіксом *-ся*, де різною мірою простежується трансформація базової діатези, у якій суб'єкт відповідає підметові, а об'єкт – додаткові, існують інші дієслова із цим формальним компонентом. Відношення таких дієслів до граматичної категорії стану дієслова визначають по-різному.

По-перше, це дієслова, що є синхронно непохідними, вони без постфікса (субморфа) *-ся* не вживаються, наприклад: *сміятися, гордитися, посміхатися, боятися, пишатися, дивитися, лінуватися, сподіватися, намагатися, незчутися, знаходитися*.

По-друге, це дієслова, утворені постфіксом *-ся* від неперехідних (і незворотних) дієслів: *чорніти – чорнітися, червоніти – червонітися, біліти – білітися, видніти – виднітися*. Форми без *-ся* таких дієслів подають ознаку в чіткішому вигляді, ознака починається і посилюється, а у формах із *-ся* вона постає як більш пасивна, невизначена, яка не посилюється.

По-третє, це дієслова, утворені від неперехідних (і незворотних) дієслів (зрідка й перехідних – це стосується дієслів, співвідносних із СДД) за допомогою префіксально-постфіксальної біморфемі, компоненти якої одне без одного з твірною основою не вживаються (*їхати – роз'їхатися; бігти – розбігтися; бігати – розбігатися, добігатися, дзвонити – зідзвонитися, додзвонитися; сісти – усістися; спати – виспатися*). Такі дієслова позначають дію або стан суб'єкта, що не переходить на об'єкт, а має для самого суб'єкта результативне (*виспатися, наїстися, наваритися, додзвонитися*), послаблено-інтенсивне (*прогулятися, пройтися, пробігтися*) та починально-інтенсивне (*розкричатися, розспіватися, розхворітися*) значення, або вони позначають дію або стан суб'єкта і об'єкта одночасно, виражаючи взаємне значення (*сходитися, розходитися*), зокрема багатократно-дистрибутивне, реалізоване префіксально-суфіксально-постфіксальним конфіксом (*перегукуватися, перестрілюватися*). Результативне значення конфікс із компонентом *-ся* має в дієсловах досягального (*наговоритися, наспіватися*) та фінально-негативного (*догратися, доспіватися*) СДД. Взаємне значення семантично співвідноситься із взаємно-зворотним значенням зворотних дієслів і властиве насамперед дієсловам руху, утвореним префіксально-постфіксальним способом конфіксами з префіксальними компонентами *с-* (*з-, зі-*), *роз-*, типу *сходитися, збігатися, з'їжджатися, розходитися* тощо, а також наявне у значенні дієслів багатократно-дистрибутивного СДД із префіксальним компонентом *пере-*. У цій групі дієслів є й такі, що втратили синхронний мотиваційний зв'язок із твірною основою (*бити – добитися*), а відтак, з її статусом як основи перехідного чи неперехідного дієслова.

По-четверте, це дієслова, в яких постфікс *-ся* (частіше самостійно і рідше – у складі поліафіксів) приєднується до основ переважно неперехідних дієслів і має *безособове значення* (*спиться, гуляється, хочеться, сидиться, живиться, йдеться, розвидняється*). Цей постфікс із *безособовим значенням* приєднується також до основ перехідних дієслів (*пишеться, п'ється, читається*) та неперехідних *безособових* (*вечорити – вечоритися, смеркати – смеркатися*).

П'яту групу дієслів на *-ся*, відношення яких до граматичної категорії стану неоднозначне, становлять дієслова з пасивним значенням постфікса *-ся* (*робиться кимось / чимось*), наприклад: *Збірник видається кафедрою; Хата будується; Кімната освітлюється*.

Шосту групу дієслів із постфіксальним компонентом *-ся*, де цей формант має специфічне значення, становлять дієслова неповної особової парадигми, утворені від іменників суфіксально-постфіксальним способом (*ягнитися, телитися; гуртуватися, групуватися; роїтися, купчитися*).

У цих групах дієслів є ті, що зберігають чіткий зв'язок із категорією стану, але їх характеризує й амбівалентність станових значень і форм. Так, дієслова четвертої і п'ятої групи, за морфологічною формою (постфікс *-ся*) можна ідентифікувати як зворотні, натомість різними в них є словотвірна структура (*безособові дієслова* можуть творитися від неперехідних дієслів, в яких предикатно-об'єктні відношення блоковані, а також від *безособових дієслів* із блокованими суб'єктно-предикатно-об'єктними відношеннями, натомість пасивні форми на *-ся* творяться від перехідних дієслів, що властиво і зворотності, і пасивності) та синтаксичні форми. Синтаксична форма *безособових дієслів* є *безсуб'єктною* (у зв'язку з *безособовістю*) і *безоб'єктною* (у зв'язку з *неперехідністю*), а синтаксична форма дієслів із пасивним значенням постфікса *-ся* є *пасивною*.

Другу і (частково) третю групу дієслів об'єднує творення їх від основ неперехідних дієслів, у яких базова діатеза не містить об'єкта дії, вираженого прямим додатком, тому змін у предикатно-об'єктній і суб'єктно-об'єктній деталізації процесуальної ознаки в дієслів цих груп (порівняно з твірними неперехідними дієсловами) бути не може, але залишається можливість змін у суб'єктно-предикатній деталізації. У предикатній площині дієслова з постфіксом *-ся* (без префіксів) послаблюють, нівелюють, пасивізують процесуальні ознаки, а в префіксально-постфіксальних (та префіксально-суфіксально-постфіксальних) похідних префіксальні компоненти вказують на результативність, послаблюють чи посилюють інтенсивність дії, або вказують на неможливість виконання дії одним суб'єктом, а лише кількома, взаємно, що співвідносить це значення префіксально-суфіксальних формантів із взаємно-зворотним значенням зворотних дієслів.

Перша група дієслів посідає окреме місце у зв'язку із синхронною непохідністю основ цих дієслів, проте така непохідність не виключає того, що постфікс (для цього випадку – субморф) *-ся* у зв'язку з його регулярністю та

упізнаваністю є носієм певного значення³². Найчастіше це значення є співвідносним зі значенням загально-зворотного стану дієслів із постфіксом *-ся* на позначення процесуальної ознаки, що характеризує безоб'єктний стан суб'єкта, пор.: *сміятися, гордитися, боятися, пишатися, сподіватися, намагатися і веселитися, гніватися, тривожитися, хвилюватися, сердитися*. В українській мові може відбуватися й десемантизація зворотності субморфа *-ся*, що виражається синтаксичною формою, пор.: *Вона дивиться у дзеркало і Вона дивиться телевизор*.

Також окремо слід розглядати й дієслова, утворені суфіксально-постфіксальним способом від іменників. Значення постфіксального компонента форманта в них семантично співвідносне із непрямо-зворотним значенням зворотних дієслів (пор.: *телитися (народжувати теля собі)* і *запасатися (запасати горіхи собі)*), а також значенням взаємно-зворотним (пор.: *гуртуватися (одне з одним), роїтися (одне з одним)* і *зустрічатися (одне з одним)*).

У розв'язанні питання відношення цих дієслів, а також неперехідних дієслів без форманта *-ся*, до категорії стану лінгвісти йдуть різними шляхами. Один із них – це визнання того, що неперехідні дієслова, які не передають предикатно-об'єктних і суб'єктно-об'єктних відношень (а тоді, на нашу думку, й безособові дієслова, які, будучи також неперехідними, не передають і відношень суб'єктно-предикатних), *перебувають поза станом*. Тоді протиставляється морфологічно немаркована (*стояти, зітхати, зеленіти, молодіти* тощо) і маркована постфіксальним компонентом *-ся* (*битися, взуватися, лаштуватися, читатися*) неперехідність. Таким чином, морфологічно марковані зворотність і безособовість не є грамемами цієї категорії, або ж вони, будучи протиставленими як грамеми стану, стають водночас лексико-граматичними розрядами (парадигматичними схемами), що унеможлиблюють подальші трансформації синтаксичних і морфологічних форм стану. Те, що в межах морфологічної категорії, формуються лексико-граматичні розряди, в яких реалізація цієї ж категорії стає обмеженою, на нашу думку, не суперечить логіці граматичної системи мови. Проте тоді вже не можна стверджувати, що зворотні (і безособові) дієслова перебувають поза станом, адже вони вже є формами категорії стану (останню думку заперечує лише та концепція стану, що визнає тільки дві грамеми в межах цієї категорії – актив і пасив, а свою незгоду з цією концепцією ми вже обґрунтовували). Залишається розв'язати питання про статус морфологічно немаркованих неперехідних дієслів, які можна віднести до різновиду дієслів активного стану, оскільки вони передають суб'єктно-предикатні відношення, на відміну від перехідних дієслів, що передають суб'єктно-предикатно-об'єктні відношення. Особливий статус матимуть також дієслова безособові (вони водночас і неперехідні), стан яких можна визначити як нульовий (безсуб'єктно-безоб'єктний). Останній може бути

³² Це підтверджують і факти діалектної форми української мови – у південно-західних діалектах української мови *-ся* у дієсловах, співвідносних із тими дієсловами літературного стандарту, які без *-ся* не вживаються, так само, як і в дієсловах, співвідносних із тими дієсловами літературного стандарту, в яких *-ся* є постфіксом, може уживатися дистантно, пор.: *я ся бою, я ся смію*.

морфологічно маркованим постфіксом *-ся* (*живеться, співається*), суфіксами *-но, -то* (*використано, вжито*) і немаркованим (*світає, вечоріє*).

Таким чином, можна змоделювати парадигматичну систему морфологічних та синтаксичних форм і значень категорії стану в українській мові, яка охоплюватиме всі дієслова та матиме міжрівневий та ієрархічний характер. Водночас очікувати від такого моделювання простоти і безвинятковості не варто, адже категорія стану дієслова об'єктивно складна. Складність її зумовлена, по-перше, тим, що в ній накладаються принаймні два значеннєвих плани денотативний та десигнативний (у межах останнього взаємодіють загальномовно-концептуалізаційний, зумовлений мовною структурою, а також індивідуально-інтерпретаційний, зумовлений інтерпретаційною інтенцією мовця, і комунікативний компоненти). По-друге, стан має кілька планів формальних (планів вираження): морфологічний (морфемний і словотвірний) та синтаксичний. На обох рівнях слід враховувати також відкритість чи закритість станових форм до подальших трансформацій. Морфологічна форма може бути наявна (пасивний дієприкметник; суфікси *-но, -то*; формант *-ся*) або відсутня. Словотвірна структура також може бути наявна (дієслівна форма може походити від перехідного чи неперехідного, від особового чи безособового дієслова, або ж походити не від дієслова) чи відсутня (дієслово може бути непохідним; бути похідним, але містити форманти, не пов'язані з вираженням значень категорії стану; або й мати формант *-ся*, але бути синхронно непохідним). Синтаксична ж форма наявна завжди. Якщо речення містить дієслово, то воно обов'язково позначає процесуальну ознаку якогось носія (діяча, суб'єкта або об'єкта дії, носія стану) або ж просто позначає стан безвідносно до його носія, і воно є членом речення, синтаксично пов'язаним з іншими членами речення, вираженими іменниками на позначення носіїв стану, суб'єктів чи об'єктів дії, або ж речення може не мати інших членів речення. Вихідною (базовою, типовою) структурою речення з перехідним дієсловом є структура, в якій суб'єкт (агенс), носій процесуальної ознаки втілюється у підметі, а об'єкт (пацієнс) – у прямому додатку, а з неперехідним – структура, в якій суб'єкт, носій ознаки є підметом. У синтаксичній формі релевантною для категорії стану ознакою є наявність чи відсутність трансформації базової структури діатези, в інші типи, регулярні та обов'язкові синтаксичні структури та наявність у них маркованих морфологічних форм, а також можливість чи неможливість подальших трансформацій.

Ми вже оперували поняттям перехідність, але фінальний виклад нашого бачення структури категорії стану потребує більш детального його розгляду.

Перехідність – це семантико-синтаксична ознака дієслів української мови (здатність дієслова поєднуватися з іменником у формі знахідного відмінка без прийменника), за якою вони поділяються на два ЛГР – перехідні (здатні до зазначеного поєднання) і неперехідні (не здатні до такого поєднання). Окрім здатності / нездатності дієслова сполучатися зі знахідним відмінком іменника без прийменника, диференційною ознакою цієї категорії є також здатність / нездатність дієслова сполучатися з родовим відмінком іменника, що вживається

із заперечною часткою *не* або передає партитативне значення (частини від цілого). Розрізняють також пряму і непряму перехідність. При цьому прямо-перехідними вважають дієслова, що позначають дію, спрямовану на об'єкт, виражений іменником у формі знахідного відмінка або родового за наявності заперечної частки *не* чи вказівки на частину від цілого: *вимити вікно, спекти коровай, не дістати квитка, відлити молока*. Непрямо-перехідні дієслова передають також дію, спрямовану на об'єкт, але цей об'єкт може бути реалізований усіма іншими формами непрямих відмінків або прийменниково-відмінковими формами: *подивитися на небо, глянути в очі* (Вихованець, Городенська 2004, с. 247-248).

Категорія перехідності спирається на валентнісні ознаки дієслів, тобто перехідність це складова частина категорії *валентності*. Виокремлення цієї категорії зумовлене семантичною здатністю дієслів поєднуватися з певною кількістю залежних іменникових компонентів (актантів, аргументів, партнерів), що мають відповідну семантичну якість (див. Вихованець, Городенська 2004, с. 269-272). Поєднання семантично опорного дієслова і семантично залежних компонентів відбувається на основі їхньої семантичної сумісності, тобто валентність – це семантично передбачувана сполучуваність слів. Валентність (сполучуваність) властива усім повнозначним частинам мови, але її вважають категорією дієслівною, бо саме в дієсловах валентність є активною – дієслово має здатність відкривати певні семантичні позиції, які заповнюють залежні від нього іменники із предметними (непредикатними) значеннями, які мають пасивну валентність. Останню визначають як здатність залежного іменника приєднуватися до дієслова, заповнюючи відкриту ним семантичну позицію. Дієслово є носієм валентності, а залежні іменники – валентними партнерами. Відповідно до цього слова у реченні сполучаються внаслідок взаємодії активної валентності дієслова і пасивної валентності залежних іменників. Активна валентність властива усім ознаковим словам, до яких належать дієслова, прикметники, предикатні іменники, деякі типи прислівників та ін., проте основним носієм валентності є дієслово, а інші ознакові слова набувають валентності лише тоді, коли вони потрапляють у предикативну (дієслівну) позицію.

Дієслово посідає центральну позицію у структурі речення, визначаючи семантичні ролі залежних іменників, передбачаючи будову речення. Кожне дієслово має свій набір залежних іменників – свою валентну рамку. На основі спільності останньої дієслова об'єднуються у валентні класи. До валентної рамки дієслів української мови може входити від одного до семи іменників. Вони можуть називати виконавця дії – істоту, особу (1.1.) (*Учень пише; Пташка летить*), носія певного стану – істоту чи неістоту, предмет (1.2.) (*Дитина спить; Котик дримає; Гості веселяться; Хлопець виріс; Хворого лихоманить; Трава зеленіє; Листя в'яне*), об'єкта дії або стану, тобто неістоту (предмет) чи істоту, на які поширюється дія або які охоплює певний стан (2.) (*Учень ріже папір; Мати несе дитину; Хлопець любить дівчину; Діти пишуться батьками*), особу, якої стосується дія або стан (3.) (*Дочка подарувала матері книжку*),

знаряддя, за допомогою якого виконують дію (4.) (*Юнак рубає дрова сокирою; Жінка ріже хліб ножем*), засіб (матеріал), з якого виготовляють щось або який використовують як допоміжний матеріал для виконання дії (5.) (*Хату збудували з цегли; Яму засипали глиною*), місцеперебування істоти або предмета (6.1.) (*Дідусь сидить біля будинку; Ручка лежить на столі*), шлях руху (6.2.) (*Кінь біжить дорогою; Люди йдуть через ліс*), вихідний або кінцевий пункт руху (6.3.) (*Діти вийшли із зали; Гості зайшли до будинку; Туристи прибули до міста*).

Залежно від кількості залежних іменників дієслова поділяють на одно-, дво-, три-, чотири-, п'яти-, шести- та семивалентні. За прямого порядку слів у реченні семантичні позиції виконавця дії та носія стану (1.1., 1.2.) кваліфікують як лівобічну валентність дієслова, решту семантичних позицій – як правобічну.

Одновалентними є переважно дієслова із семантикою стану, що називають фізіологічний та психічний стан людини або інших істот; мають процесуальну семантику, позначаючи зміну станів чи деяких ознак предмета, характеризуючи динамічні явища в рослинному світі, виражаючи кількісні та якісні зміни, що стосуються людини та інших істот. Такі одновалентні дієслова (*спати, дрімати, лихоманити, температурити, морозити, товстіти, худнути, зеленіти, жовкнути, в'янути, твердіти, важчати, вужчати* тощо) сполучаються тільки з одним іменником на позначення носія відповідного стану чи суб'єкта процесу, напр.: *Діти сплять; Дівчину морозить; Людина повніє (худне); Листя зеленіє (жовкне); Віск твердіє; Дорога вужчає*. З-поміж дієслів зі значенням дії, одновалентними вчені вважають³³ дієслова звучання, передусім ті, які передають звуковий вияв тварин, за умови вживання їх у прямому значенні (*воркотіти, кахкати, курликати, мурчати, мурликати, муркотіти, мукаати, някати, сичати, тьохкати, ячати* тощо). Вони мають залежний іменник на позначення виконавця дії, напр.: *Голуб воркоче; Качка кахає; Журавлі курличуть; Кіт муркоче; Гусак сичить; Соловей тьохкає*.

Двовалентність властива дієсловам зі значенням локативного стану типу *бути, перебувати, сидіти, сидати, лежати, стояти* тощо, які поєднуються з іменником на позначення носія цього стану та іменником із прийменником, що називає місце вияву стану, напр.: *Батьки були в селі; Птахи сидять на даху; Діти стоять біля школи*. Двовалентними є також деякі дієслова мовлення. В них один із залежних іменників позначає виконавця дії, а інший – об'єкт, на який ця дія спрямована (*Дитина вимовила слово; Учень процитував віри*), або адресата дії (*Син подякував батькові*). Двовалентними є й окремі дієслова процесуальної семантики (*гніватися, сердитися*) та зі значенням стану (*любити, кохати, ненавидіти*). Правобічну позицію при них заповнюють іменники із функцією об'єкта процесу та об'єкта стану (*Вона гнівалася на сусідів; Діти люблять матір*).

Тривалентними є здебільшого дієслова зі значенням конкретної фізичної дії (*молотити, мазати, рубати, різати, тесати, троцити, бити* і под.). Крім

³³ Ми не погоджуємося з усіма пунктами цієї концепції валентності, зокрема щодо цих дієслів вважаємо ймовірними правобічні позиції іменників (принаймні займенникових) з об'єктним та адресатним значеннями (*Голуб воркоче (щось, комусь)*).

іменників на позначення виконавця та об'єкта дії, конструкції з такими дієсловами мають залежний іменник із функцією знаряддя дії, пор.: *Чоловіки рубують дрова сокирами; Мати в'яже шкарпетки спицями; Корови витоптали траву копитами.* Тривалентні дієслова конкретної фізичної дії зі значенням творення (*будувати, ліпити, шити, пекти* і под.) мають третій залежний іменник на позначення речовини, матеріалу, з яких щось виготовляють, пор.: *Батьки будували хату з саману; Дитина ліпить коника з пластиліну.* Тривалентні дієслова із семантикою «давання» (*давати, дати, віддати, дарувати, подарувати, виплатити, вислати, вручити* та ін.) потребують правобічного сполучення з іменниками з об'єктним та адресатним значеннями: *Колеги подарували квіти ювілярові; Директор вручив нагороди ветеранам.*

Чотиривалентними є дієслова із семантикою руху (*бігти, вбігти, вибігти, іти, увійти, вийти, зайти* та ін.), правобічні валентні позиції яких заповнюють іменники з локативним значенням, що називають вихідний, кінцевий пункти руху та шлях руху, напр.: *Діти біжать з парку до школи доріжкою; Гості зайшли із двору до хати через парадні двері.* Чотиривалентність властива також дієсловам із семантикою «писання» (*відписати, дописати, написати, пообписувати, поідіписувати, попереписувати* та ін.). У конструкціях із ними правобічні позиції займають іменники на позначення об'єкта, адресата та знаряддя дії, напр.: *Донька писала листа батькам олівцем; Вона поідіписувала листівки друзям кульковою ручкою.* Чотири залежних іменники можуть мати дієслова конкретної фізичної дії з префіксом *від-*, який має значення відокремлення, від'єднання частини від цілого (*відбити, відрізати, відламати, відрубати, відкрити* тощо). У валентній рамці цих дієслів, окрім виконавця і знаряддя дії, виділяються два об'єкти: предмет як ціле і як його частина, напр.: *Мати відрізала скибку від хлібини ножем; Чоловік відрубав гілку від дерева сокирою.*

П'ятивалентними є дієслова зі значенням переміщення (*котити, викотити, сунути, пересунути*), а також *нести, винести, віднести, занести, перенести, піднести, носити, виносити, відносити, заносити, переносити, підносити*, але за умови, що об'єкт переміщення не потребує засобу його переміщення, наприклад, певного виду транспорту. Іменники у таких конструкціях виконують функції суб'єкта дії, об'єкта дії, адресата дії, вихідного та кінцевого пунктів руху, напр.: *Чоловік пересунув шафу дружині з кабінету до передпокою; Юнак підніс сумку бабусі від метро до будинку.*

Шести- та семивалентними є деякі дієслова зі значеннями руху та переміщення. До них належать непохідні дієслова *везти, возити, нести, носити* та похідні від них префіксальні дієслова (*завезти, перевезти, повезти, перевозити, принести, приносити* й под.). Вони мають шість обов'язкових семантичних позицій, а сьому вважають факультативною. У шестикомпонентному наборі іменників у конструкціях із такими дієсловами п'ять семантичних позицій є спільними з тими, що властиві конструкціям із п'ятивалентними дієсловами. Шосту валентну позицію заповнює іменник зі значенням засобу переміщення, напр.: *Син відвіз речі матері з Києва до Лубен*

автофургоном; Мати принесла яблук дітям із саду до хати у кошику. Факультативною для цих дієслів є валентність з іменником на позначення шляху руху, пор.: *Петро возить сіно Марії з лісу до двору підводою через луг.*

Українські граматисти слушно зауважують, що повна реалізація валентного потенціалу дієслів у мовленні трапляється зрідка, а чинником, що впливає на повноту такої реалізації, вибір того чи того набору валентно зумовлених іменників із потенційно можливого, є комунікативна ситуація, комунікативна потреба мовця, пор.: *Хлопці відвезли валізи; Хлопці відвезли валізи знайомим; Хлопці відвезли валізи на Оболонь; Хлопці відвезли валізи знайомим на Оболонь; Хлопці відвезли валізи машиною; Хлопці відвезли валізи знайомим на Оболонь машиною* (Вихованець, Городенська 2004, с. 272).

Викладена концепція категорії валентності (Вихованець, Городенська 2004, с. 269-272) ставить у пріоритет розташування актантів, їхню лівобічну чи правобічну позицію, через що безособові дієслова потрапляють у категорію одновалентних: *Дівчинку морозить (лихоманить, температуриють); Дівчинці не сидиться (не спиться, легко дихається).* Тут пасивна (іменникова) валентність носія певного стану та суб'єкта певного процесу ставиться в один ряд, і при цьому не враховується, що формально-синтаксичні ролі і морфологічні форми іменників на позначення носіїв стану можуть бути різними. Іменник на позначення носія стану може мати форму називного відмінка і виступати підметом (*Дитина спить; Гості веселяться*), а може мати форму непрямого відмінка і виступати додатком (*Дівчинці не спиться; Хворого лихоманить*), або ж іменника на позначення носія стану може не бути взагалі (*Темніє; Вечоріє*). Тому, на нашу думку, слід виділяти ще специфічну *нульову валентність* безособових дієслів, коли дієслово не потребує жодного іменника для завершення повноцінного висловлювання. Вона властива безособовим дієсловам типу *Світає; Вечоріє; Захмарилось; Задоцило*, а також станівникам (теж безособовим, якими вони всі є) на зразок *Вітряно; Морозно; Прикро; Жалко; Соромно; Страх; Лихо* тощо. В окремих випадках предикативні форми з нульовою валентністю не здатні сполучатися з іменниками (*Страх; Жах*). Інші форми можуть відкривати позицію залежного іменника з локативним значенням відмінкової форми (*На вулиці світає; На балконі вітряно*) або залежного іменника зі значенням носія стану (*Мені жалко*). Остання сполучуваність є звичайною для безособових дієслів на позначення стану істоти (*Дівчинку морозить; Дівчинці не спиться*).

Таким чином, перехідність це морфологічно релевантний аспект валентності. Він торкається лише предикативно-об'єктних відношень у реченні, тобто здатності / нездатності процесуальної ознаки, що передає дієслово, мати прямий об'єкт. І хоч мовознавці слушно зауважують, що немає сталих морфологічних ознак, які б відрізняли перехідні дієслова від неперехідних (Вихованець, Городенська 2004, с. 247), морфологізованість її полягає вже у тому, що категорії перехідності підпорядкована категорія стану, яка послідовно виявляється у синтаксичних та морфологічних формах. У межах стану формуються лексико-граматичні підрозряди лексико-граматичного розряду

неперехідних дієслів, які називаються зворотні дієслова (*одягатися, зустрічатися, лаштуватися, кусатися, веселитися* та ін.) та безособові дієслова (*працюватися, дихатися, житися, вечоріти* тощо). Послідовним морфологічним засобом формування цих підрозрядів є постфікс *-ся*, що є маркером неперехідності багатьох дієслів й поза їхніми межами (*кущитися, листуватися, гніздитися* тощо). Маркером неперехідності дієслів є також їхня відприкметникова похідність за допомогою суфіксів *-і-*, *-ну-* та *-а-*: *біліти, жовтіти, зеленіти, сивіти; бліднути, гіркнути, худнути; добрішати, дешевшати, меншати*. Морфологічними ознаками перехідних дієслів є суфікс *-и-* у відприкметникових дієсловах зі значенням «робити щось таким, як це визначено твірною основою» (*білити, зеленити, чорнити*), а також суфікс *-ува-* та його трансформи (*-ізува-/изува-; -ірува-/ирува-; -фікува-*) у дієсловах, утворених від слів іншомовного походження, типу *інформувати, експортувати, делегувати, вітамінізувати, паспортизувати, плісирувати, кодифікувати* тощо.

Перехідність залежить насамперед від характеру лексико-граматичної семантики дієслів. Так, перехідними є дієслова на позначення: конкретної фізичної дії (вони становлять ядро перехідних дієслів), пор.: *молотити пшеницю, орати землю, різати хліб, кроїти тканину, шити одяг, надоїти молока, насипати жита* (конкретна фізична дія може бути спрямована на створення чого-небудь (*ліпити, в'язати, шити, будувати*), на зміну зовнішнього вигляду чого-небудь (*фарбувати, прасувати, крохмалити, орати*), на часткову чи повну руйнацію об'єкта (*зрубати, розколоти, розбити, витоптати, потроцити*)); інтелектуальної діяльності (*писати, читати, слухати, рахувати, лічити, віднімати, множити, ділити, навчати*); мовлення (*говорити, казати, мовити, мимрити, лепетати*). До перехідних належить і частина дієслів зі значенням руху, переміщення, зокрема ті, які називають процеси переміщення людиною (рідше – істотою) чогось у просторі або керування нею певним транспортним засобом, пор.: *котити (бочку), сунути (тюк), нести (валізу), штовхати (віз), везти (людей)* тощо.

Неперехідними насамперед є дієслова зі значенням стану, в якому перебувають чи його набувають істоти та предмети (*дівчинка сумує, бабуся сидить, людина хворіє, дерево лежить, одяг висить*), зокрема це дієслова на позначення різних станів людини (*сумувати, веселитися, лютувати, хвилюватися, тривожитися, горювати, бідувати*). Окрему групу становлять безособові дієслова на позначення стану довкілля (*світає, смеркає, вечоріє, дощить, гримить*).

Неперехідними є також дієслова із процесуальною семантикою, що відображає ситуацію, пов'язану зі змінами станів або інших ознак предмета чи істоти. Морфологічно немаркованою є неперехідність тих дієслів із семантикою процесу, які характеризують динамічні явища в рослинному світі: *рости, цвісти, квітнути, в'янути, осипатися*. Дієслів зі значенням процесу, що характеризує предмети та істот, стосуються згадана морфологічна маркованість неперехідності. Це відприкметникові дієслова із суфіксами *-і-* та *-ну-* на позначення становлення якісної ознаки у звичайному ступені її вияву (*біліти,*

твердіти, гіркнути, худнути, бліднути), а також із суфіксом *-а-* на позначення набуття ознаки в більшому ступені її вияву (*вужчати, ширшати, меншати, сміливішати, смуглішати*).

Неперехідні дієслова є й з-поміж тих, що мають значення дії, але їх небагато. До них належать дієслова на позначення тимчасової або постійної професійної чи громадської діяльності людей (*адвокатувати, учителювати, головувати, директорувати, маклерувати, меценатствувати*).

Неперехідними є також дієслова звучання, які передають природні та штучні звуки, звуки тварин, птахів, комах і неживої природи типу *бряжчати, грюкотіти, клацати, вити, гавкати, воркотіти, мурчати, тьохкати, дзюрчати, шипіти, шуміти, стукати* тощо. Водночас лінгвісти зауважують, що деякі з них, здебільшого префіксальні, можуть набувати перехідності, пор.: *Поранений щось прошипів; Котик промурчав пісеньку; Музикант відстукав ритм маршу* (Вихованець, Городенська 2004, с. 249).

Неперехідність властива й дієсловам односпрямованого та різноспрямованого руху на позначення самостійного переміщення в просторі істот або транспортних засобів, пор.: *Звір біжить; Птах летить; Мухи літають; Теплохід пливе по Дунаю; Риба плаває у воді; Автобуси їздять; Ящірка повзе; Дитина повзає*.

Протиставлюваним грамемам перехідності іноді властива омонімія, тобто деякі перехідні дієслова можуть вживатися як неперехідні тоді, коли вони виражають здатність людини виконувати просто якусь дію або дію, що є для неї професією (*Батько читає газету і З п'яти років хлопчик читає; Мати вишиває рушник і Мати гарно вишиває; Художник малює картину і Художник чудово малює; Юнак пише вірші і Юнак пише давно*).

Від належності дієслів до перехідних чи неперехідних залежить їхня здатність утворювати форми пасивного стану – зміна формально-синтаксичних позицій (підмета і додатка) актантів (суб'єкта і об'єкта) щодо позиції предиката може відбуватися лише тоді, коли процесуальна ознака може переходити на прямий об'єкт, тобто дієслово є перехідним. Водночас трансформація активного стану в пасив має ще одну умову – процесуальна ознака повинна мати носія, вираженого підметом, а це неможливо для дієслів безособових. Таким чином, безособовість і зворотність, будучи грамемами категорії стану, є водночас і ЛГР (підрозрядами), що блокують можливість протиставлення активного і пасивного стану. Важливим формальним маркером неперехідності дієслів є постфікс *-ся*, що регулярно виражає значення зворотності, менш регулярно – безособовості, а також може бути частиною словотвірних формантів, пов'язаних із вираженням інших значень (*переписуватися, гніздитися*), може мати субморфний характер (*сміятися*), або ж виражати значення пасивного стану.

Таким чином, парадигма категорії стану в сучасній українській мові має таку структуру. *Активний стан* складається з двох підграмем. Першу з них (АС1.) становить *активний стан перехідних дієслів*, які позначають дію суб'єкта чи процесуальну ознаку, носієм якої є суб'єкт, що втілюється у підметі, а об'єкт втілюється у прямому додатку (АС1.1.), або ж відсутній (АС1.2.) (*Студент пише*

конспект; Студент пише; Лампа освітлює кімнату; Лампа освітлює гарно). Другу підграему активного стану (АС2.) становить активний стан *неперехідних дієслів*, які позначають процесуальну ознаку, носієм якої є суб'єкт, що втілюється у підметі (*Бабуся сидить; Дерево лежить; Дівчина сумує; Сад квітне*).

Першому активному стану протиставляється *пасивний стан* (ПС), що реалізує дзеркальну трансформацію його діатези. Дієслівні форми при цьому позначають процесуальну ознаку денотативного об'єкта, який мовець із комунікативною метою підвищити його комунікативний ранг, звернути на нього увагу співрозмовника, ставить у позицію підмета, а денотативний об'єкт при цьому потрапляє у позицію додатка (ПС1.) або не називається мовцем (ПС2.) (*Конспект написаний студентом; Конспект написаний; Кімната освітлюється лампою; Кімната освітлена лампою; Кімната освітлюється (освітлена) гарно*).

Першому активному стану протиставляється й *перший зворотний стан* (перший рефлексив), маркований постфіксом *-ся (-сь)*. Дієслова першого зворотного стану (ЗС1.) утворюються від перехідних дієслів, тобто є трансформами першого активного стану. На другому рівні членування у межах зворотного стану виділяється низка часткових граем. Це такі граєми: власне-зворотний стан (рефлексив) (ЗС1.1.) (*Дитина одягається; Тато голиться; Я вмиваюся*); побічно-зворотне значення власне-зворотного стану (ЗС1.1.1.) (*Дівчина тримається за перила; Дідусь ударився об двері*); взаємно-зворотний стан (реципрок) (ЗС1.2.) (*Павло з Дмитром сваряться; Хлопці сваряться*); непрямо-зворотний стан (ЗС1.3.) (*Господар будується; Білка запасується горіхами та насінням*); загально-зворотний стан (ЗС1.4.) (*Студент хвилюється; Вихователь сердиться*); потенційно-активно-безоб'єктний стан (ЗС1.5.) (*Собака кусається; Корова б'ється*); якісно-характеризаційний стан (ЗС1.6.) (*Скло б'ється; Папір рветься*).

Другому активному стану протиставляється *другий зворотний стан* (другий рефлексив). Він також, як і перший, маркований постфіксом *-ся (-сь)*, але дієслова другого зворотного стану (ЗС2.) утворюються від *неперехідних дієслів*, тобто є трансформами другого активного стану. Вони не отримують чіткої семантичної класифікації зворотності на другому рівні членування. Характер зворотного значення таких дієслів залежить від семантичного різновиду *неперехідних дієслів*, від яких вони утворені, та від інших компонентів словотвірного форманта. Утворення від дієслів на позначення процесуальної ознаки, яка посилюється (*біліти, червоніти*), послаблюють вияв такої ознаки (*білітися = ледь-ледь біліти десь далеко*) (ЗС2.1.). Префіксально-постфіксальні похідні від дієслів руху типу *сходиться, розходиться, збігаться, розбігаться* реалізують взаємно-зворотне значення постфікса *-ся* (ЗС2.2.). Із цим же значенням співвідносяться значення дієслів багатократно-дистрибутивного СДД, утворених префіксально-суфіксально-постфіксальним поліафіксом (*перегукуватися, переішптуватися, перестрілюватися*). Дієслова досягального (*наїстися, наговоритися, наспіватися*), фінально-негативного (*догратися, договоритися, доспіватися*) СДД, а також починально-інтенсивного

(*розкричатися, розбігатися, розговоритися*) і ті, що мають послаблено-інтенсивне значення (*прогулятися, пробігтися*) виражають процесуальну ознаку суб'єкта, що не переходить на об'єкт, а має для самого суб'єкта відповідне значення. Ці дієслова, як і дієслова багатократно-дистрибутивного СДД, вирізняються й тим, що вони можуть творитися і від перехідних дієслів, та виражати ширший спектр значень, зумовлений також лексичним значенням твірної бази, пор.: *наговоритися, договоритися, а також виговоритися (сказати все, що хотів), проговоритися (сказати щось зайве, що не треба було казати), заговоритися (довго говорити, захоплюючись розмовою; говорити зайве; говорити збиваючись, безладно); прокашлятися, відкашлятися (кашляючи, очищати горло від чого-небудь зайвого; злегка покашлюючи, прочищати горло перед говорінням, співом і т. ін.; закінчити кашляти), закашлятися (починати сильно і довго кашляти, заходитися кашлем)* тощо. Взаємно-зворотне значення дієслів багатократно-дистрибутивного СДД (ЗС3.1.) та загально-зворотне значення інших названих тут дієслів (ЗС3.2.), що утворені префіксально-постфіксальним способом, на нашу думку, слід віднести до різновидів *третього зворотного стану* (ЗС3.)

Зворотне значення дієслів, утворених суфіксально-постфіксальним способом від іменників, семантично співвідносно з *непрямо-зворотним* значенням зворотних дієслів (*телитися, котитися*) та їх взаємно-зворотним значенням (*гуртуватися, роїтися*) кваліфікуємо як значення *четвертого зворотного стану* (ЗС4.).

Зворотне значення синхронно непохідних дієслів (*сміятися, гордитися, боятися, пишатися, дивитися, лінуватися, сподіватися*), семантично співвідносно зі значенням *загально-зворотного* стану, розглядаємо як значення *п'ятого зворотного стану* (ЗС5.), а самі такі дієслова, як і дієслова типу (*котитися, ягнитися*), гадаємо, варто називати *reflexiva tantum*.

Безособовий чи *нульовий* (безсуб'єктно-безоб'єктний) стан (БС) диференціюємо на різновиди залежно від похідності дієслівної основи і характеру дієслівних основ, до яких приєднується постфікс *-ся* з безособовим значенням, та маркованості форми дієслова суфіксами *-но, -то*. Відповідно, виділяємо безособовий стан непохідний, морфологічно немаркований (*світає, вечоріє*) (БС1.) і безособовий стан морфологічно маркований (БС2.). Останній поділяємо на безособовий стан похідний від основ *неперехідних* дієслів (*гуляється, сидиться, живеться, йдеться*) (БС2.1.), безособовий стан похідний від основ *перехідних* дієслів (*пишеться, н'ється, читається*) (БС2.2.), безособовий стан похідний від основ *неперехідних* безособових дієслів (*вечоріти – вечорітися, смеркати – смеркатися*) (БС2.3.) та безособовий стан, маркований суфіксами *-но, -то* (*зроблено, відкрито*) (БС2.4.). Підграмама БС2.2. не зовсім відповідає терміну *безсуб'єктно-безоб'єктний стан*, оскільки речення з деякими такими дієслівними формами (*І згадується Улянці дідова казка (Олесь Донченко)*) є трансформами базової станової діатези (*Улянка згадує дідову казку*), де присутній реальний суб'єкт (*Улянка*) і реальний об'єкт дії (*казку*). У результаті трансформації у підграмему БС2.2. об'єкт дії стає підметом, носієм

процесуальної ознаки (*казка згадується*), а денотативний суб'єкт, набуваючи морфологічної форми давального відмінка (давального суб'єкта) та синтаксичної – непрямого додатка, концептуалізується як суб'єкт-носії стану (*згадується Улянці*). Така трансформація дуже схожа на ту, що відбувається під час реалізації пасивного стану (*Дідова казка згадується Улянкою; Дідова казка згадана Улянкою*), через що, ймовірно, окремі дієслова зі значенням БС2.2. деякі мовознавці розглядають як окремий різновид зворотних дієслів – *зворотно-пасивні* дієслова, що виражають дію, приписувану пасивному суб'єктові (а точніше, стан, приписуваний безособовому носієві стану – *авт.*) (СУМ 2000, с. 279).

Центром такої парадигматичної системи категорії стану дієслова, на нашу думку, є грамеми активного стану (АС1., АС1.1., АС1.2., АС2.), пасивного стану (ПС1., ПС2.), усі підграмеми першого зворотного стану (ЗС1.) та усі реалізації безособового стану (БС). Протиставлення активного і пасивного стану є центральним насамперед із погляду синтаксичного і трансформаційного прояву категорії стану (у пасивному стані реалізується радикальна перестановка синтаксичних позицій актантів активного стану), з погляду ж функційного навантаження форм і значень категорії стану дієслів української мови центральним є протиставлення першого активного і першого зворотного стану. З-поміж підграмем першого зворотного стану більш периферійними вважаємо потенційно-активно-безоб'єктний стан (ЗС1.5.) і якісно-характеризаційний стан (ЗС1.6.).

Лише активний стан є вихідною грамемою, широко відкритою для станових трансформацій. Грамема АС1.1. (*Студент пише конспект; Мати одягає дитину; Дмитро сварить Павла; Господар будує хату; Думка хвилює студента; Собака кусає людину; Хтось б'є скло; Дмитро гукає Павла; Павло п'є компот*) є основою для трансформації у грамеми ПС1. (*Конспект написаний студентом*), ПС2. (*Конспект пишеться*), ЗС1.1. (*Мати одягається*), ЗС1.2. (*Павло з Дмитром сваряться*), ЗС1.3. (*Господар будується*), ЗС1.4. (*Студент хвилюється*), ЗС1.5. (*Собака кусається*), ЗС1.6. (*Скло б'ється*), ЗС3. (*Павло з Дмитром перегукуються*), БС2.2. (*Компот гарно п'ється*). Грамема АС1.2. (*Я пишу; Собака кусає; Лампа освітлює гарно*) трансформується лише у грамеми ЗС1.5. (*Собака кусається*) та БС2.2. (*Мені пишеться легше*), а грамема АС2. (*Бабуся сидить*) – тільки у БС2.1. (*Бабусі не сидиться*). Але трансформаційний потенціал має й грамема ПС, у межах якої відбувається внутрішня трансформація синтаксичних форм (*Конспект написаний студентом* (ПС1.) → *Конспект написаний* (ПС2.)), і яка далі трансформується у безособову форму БС2.4. (*Конспект (книжку) написано*). Можливі також внутрішні трансформації в межах безособових часткових грамем (БС1. *смеркає* → БС2.3. *смеркається*). Реалізація значень зворотного і безособового стану в більшості випадків блокує потенціал подальших станових трансформацій дієслів, переводячи перехідні дієслова у неперехідні та водночас маркуючи їх морфологічні форми, тому зворотні та безособові дієслова слід вважати лексико-граматичними розрядами (парадигматичними схемами), які не мають подальших

станових корелятивів. Таким чином, зворотність (окрім дієслова *дивитися*) і формально виражену безособовість слід вважати формально вираженою неперехідністю, яка, на відміну від формально не вираженої неперехідності, за умови її особовості (див. АС1.2.), не має трансформаційного потенціалу взагалі.

З-поміж двох часткових граем пасивного стану ПС1. (*Конспект написаний студентом; Кімната освітлюється лампою; Кімната освітлена лампою*) і ПС2. (*Конспект написаний; Кімната освітлюється (освітлена) гарно*) функційно більш навантажена друга. Вона має дві морфологічні форми – форму пасивного дієприкметника і форму дієслова з постфіксом *-ся*. Статус останньої форми як форми пасивного стану сучасні граматисти піддають сумніву. Вони стверджують, що у найновіших дослідженнях категорії стану скориговано парадигму конструкцій пасивного стану: з неї вилучено ті з них, до складу яких входять дієслова недоконаного виду з постфіксом *-ся*, який традиційно вважали типовим засобом творення пасивних форм від перехідних дієслів недоконаного виду. Це зумовлено тим, що в граматичній системі української мови згадані пасивні конструкції, на противагу іншим слов'янським мовам, опинилися на крайній периферії (Вихованець, Городенська 2004, с. 243). Слушно зауважуючи, що опозицію актив / пасив можуть формувати лише перехідні дієслова, вчені стверджують, що пасивним корелятом в українській мові виступає предикативно вжитий пасивний дієприкметник доконаного або недоконаного виду, який кваліфікують як аналітичне синтаксичне дієслово зі значенням результативного стану, що є наслідком виконаної дії, пор.: *Художник намалював портрет → Портрет намальований художником*. Такі пасивні дієприкметники виступають у складі трикомпонентних та похідних від них двокомпонентних пасивних конструкцій, пор.: *Портрет намальований художником і Портрет намальований*. Значення результативного стану як наслідку виконаної дії передають також співвідносні з пасивними дієприкметниками предикативні форми на *-но, -то*, які, порівняно з такими дієприкметниками, не пов'язують цей стан навіть з імпліцитним носієм (Вихованець, Городенська 2004, с. 243).

Погоджуючись із провідними українськими граматистами щодо центральності в українській мові пасивних дієприкметників (але лише як засобу передання пасивного значення у складі трикомпонентних конструкцій) та зв'язку форм на *-но, -то* з такими дієприкметниками, висловлюємо сумнів щодо висновку про «вилучення» зі складу конструкцій пасивного стану структур із дієсловами на *-ся*. Цей сумнів підкріпимо кількома аргументами. По-перше, навіть якщо погодитися з думкою про периферійність таких конструкцій, робити висновок про вилучення зі складу конструкцій пасивного стану з постфіксом *-ся* усіх дієслів (недоконаного і доконаного виду) не можна, а можна лише говорити про їхню периферійність, адже вони об'єктивно існують в українській мові, пор.: *І дим хмарою заступить Сонце перед вами, І навіки прокленетесь Своїми синами!* (Т. Шевченко). По-друге, периферійність їхня стосується саме трикомпонентних конструкцій, в яких відбувається зниження комунікативного рангу основного учасника ситуації (суб'єкта дії) шляхом переміщення його в позицію додатка та підвищення комунікативного рангу об'єкта дії шляхом

переміщення його у привілейовану позицію підмета, які самі собою є периферійними, властивими лише літературному стандарту та насамперед його науковому, офіційно-діловому та публіцистичному стилям. У розмовній мові, зокрема й у літературному мовленні, такі трикомпонентні конструкції вживані рідко, натомість частіше використовуються двокомпонентні конструкції, в яких суб'єкт не згадується взагалі, а є зазвичай лише об'єкт у позиції підмета як носій процесуальної ознаки (що ще більшою мірою знижує комунікативний ранг суб'єкта). Такі конструкції в українській мові використовують як пасивні дієприкметники (*Конспект написаний; Кімната освітлена*) так і дієслівні форми на *-ся* (*Кімната освітлюється; Порошок використовується для прання кольорових речей; Студент нагороджується грамотою*). Вилучення авторами академічної граматики фактично усіх дієслівних форм на *-ся* з морфологічних форм пасивного стану (хоч спочатку йдеться лише про форми недоконаного виду) викликано, на нашу думку, насправді радше справедливим запереченням граматичної теорії радянської доби, коли бажання «не вбивати клин між спорідненими мовами» призводило до копіювання, автоматичного перенесення правил і норм російської мови в українські граматики, в яких наводили приклади пасивного стану на зразок: *Дім будується робітниками* (← *Робітники будують дім*); *Тракторний завод будується нами* (← *Ми будуєм тракторний завод*); *Вугілля добувається шахтарями* (← *Шахтарі добувають вугілля*) (Жовтобрюх, Кулик, 1965, с. 349, 352; СУМ 1969, с. 405). Такі конструкції дійсно українській мові не властиві, вони є перекладом відповідних російських конструкцій. Проте й для російської розмовної мови такі речення (із називанням у пасивній конструкції об'єкта та суб'єкта) навряд будуть типовими. Такими будуть переважно двочленні конструкції, які, хоч і не в усіх випадках пропонованих трансформаційних моделей, властиві й українській мові (*Дім будується за новими технологіями; Збірник видається двічі на рік*); рідше трапляються тричленні конструкції (*Лекції читаються досвідченими викладачами*).

Категорія стану як категорія несловозмінна, а морфолого-синтактико-словотвірна, охоплює всі дієслівні форми, зокрема й вербоїди. Як бачимо, для вираження пасивного стану, іноді безальтернативно, використовуються пасивні дієприкметники (*Конспект написаний студентом*), а форми на *-но, -то* є останньою ланкою пасивізації, яка виводить суб'єкта із синтаксичної конструкції (*Конспект написано*) і саму морфолого-синтаксичну форму із протиставлення грамем активного і пасивного стану, створюючи нове протиставлення – активного і безособового стану. Грамеми зворотності та пасивності є маркованими у формах інфінітива та дієприслівника (*зустрічатися, голитися, будуватися; зустрічаючись, голячись, будуючись*). В інфінітиві також маркована безособовість (*дихатися*). Водночас стан має значення для вербоїдів лише в аспекті їхньої дієслівності, виявляючись у цих формах фрагментарно (у неповній парадигмі) – в дієприкметниках протиставляється лише актив – пасив (*пишучий – писаний*), у дієприслівниках – лише актив, зворотність та пасив на *-сь* (*зустрічаючи – зустрічаючись, будуючи – будуючись*), в інфінітиві – лише актив

і зворотність (*зустрічати – зустрічатися*), пасив на *-ся* (*будувати – будуватися*) та безособовість на *-ся* (*дихати – дихатися*). Форми на *-но, -то*, що є результатом морфолого-синтаксичних трансформацій у межах протиставлення грамам актив-пасив, у рамках свого морфологічного класу взагалі не мають станових опозицій, а є безособовими формами *tantum*.

Запитання. Завдання

1. Прокоментуйте дискусійні питання, пов'язані з вивченням ГК стану дієслова в сучасній лінгвістиці.
2. Як визначають семантичне наповнення ГК стану в сучасній українській мові?
3. У чому полягає міжрівневий характер ГК стану українського дієслова?
4. Скільки грамам у межах ГК стану виділяють за такого її розуміння?
5. Що таке перехідність як семантико-синтаксична ознака дієслів української мови?
6. Складовою частиною якої категорії є перехідність?
7. Наведіть приклади одновалентних дієслів. Поясніть їх специфіку.
8. Наведіть приклади двовалентних дієслів. Поясніть їх специфіку.
9. Які дієслова є тривалентними, а які – чотиривалентними?
10. Наведіть приклади семивалентних дієслів.
11. Поміркуйте, від якої ознаки дієслова залежить характер перехідності.
12. Які дієслова є неперехідними. Наведіть приклади.

ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ СПОСОБУ ДІЄСЛОВА

Грамматична категорія способу дієслова – номінативна та міжрівнева дієслівна граматична категорія, в межах якої в українській граматичній традиції протиставляються у дієвідмінюваних формах дієслів три основні грами – дійсного, умовного та наказового способу. Номінативний характер цієї категорії полягає в тому, що вона виражає відношення процесуальної ознаки, названої дієсловом, до дійсності як події реальної (дійсний спосіб) або ірреальної, такої, що позначає ймовірний, можливий або бажаний процес, реалізація якого пов'язана з наявністю певних додаткових умов (умовний спосіб), або такої, що виражає волевиявлення мовця у модальних відтінках наказу, команди, заклику, побажання, прохання, поради тощо (наказовий спосіб). Але це відношення є результатом інтерпретації мовцем процесуальних ознак у реальній дійсності, тому спосіб дієслова – це номінативна категорія з домінуванням інтерпретаційного складника.

У значеннєвому плані, як вже було зазначено, категорія способу дієслова є частковим проявом міжрівневої *категорії модальності*, що виражається в українській мові різноманітними мовними засобами (модальними частками, модальниками (модальними прислівниками), вигуками, порядком слів у реченні, інтонацією тощо).

Виділення граем категорії способу дієслова об'єктивно є ієрархічним. Спочатку *дійсному способу* (індикативу (від лат. *indicativus*), реальному способу, реалісу – пор. англ. *realis mood*) протиставляється *недійсний спосіб* (*ірреальний спосіб*, ірреаліс – пор. англ. *irrealis mood*). На другому етапі *ірреальний спосіб* поділяється на *умовний* і *наказовий* (*імператив* – від лат. *imperativus* – владний). У межах цих граем, що мають в українській мові власні морфологічні засоби вираження, наявне подальше членування на третьому рівні, пов'язане із семантичними особливостями морфологічних форм способу, взаємодією морфологічних засобів їх реалізації, а також синтаксичними формами. Так, *умовний спосіб* в українській мові співвідноситься з двома граемами способу інших мов – *кондиціоналіс* (лат. *modus conditionalis*, від *conditio* – умова), який виражає дії, що є бажаними або можливими за певних умов, і *кон'юнктив* (лат. *modus conjunctivus* чи *subjunctivus*), або суб'єктивний спосіб, що виражає через суб'єктивне ставлення можливу, гіпотетичну, бажану або описувану дію. Також лінгвісти виділяють граемами *спонукального* і *бажального* (*оптатив*) способів. Із погляду системи форм, граемами спонукального і бажального способів є гібридними, оскільки вони, не маючи власних синтетичних форм, використовують форми з аналітичними компонентами, що маркують центральні граемами ірреального способу – *наказовий* (*хай, нехай*) і *умовний* способи (*би, б*), а з погляду системи значень, спонукальність і бажальність можна розглядати як *прояви* (*підграєми*) *наказового способу* із послабленою імеративністю³⁴. У межах *наказового способу* виділяються й такі часткові граєми, як *гортатив* (*закличний спосіб*), що використовується для висловлення бажання реалізації певної ситуації, коли йдеться про участь у процесі і мовця, і адресата (*робімо, пишімо, читаймо, Нумо зробімо!*), *прогібітив* як форма негативного (заперечного) *наказового способу*, такого, що виражає заборону (*Купи цю сорочку! – Не купуй цю сорочку!*) та *юсив* як непряма форма спонукування, наказу, прохання, звернених до III особи (*Хай він підійде!*).

Сучасні українські граматики переглянули традиційну концепцію категорії способу, вилучивши із парадигми цієї категорії граєму дійсного способу через начебто «парадоксальне співвідношення категорій, суть якого полягала в тому, що категорія часу, яка так само виражає реальні з погляду мовця дії, процеси та реальні стани, водночас є самостійною граєминою категорією, що реалізується в граємах теперішнього, минулого та майбутнього часу, і несамоїною, бо входить до складу категорії способу, збігаючись із граємою дійсного способу» (Вихованець 1988, с. 95). Унаслідок цього категорія способу стала двочленною, такою, що ґрунтується на опозиції граєм умовного та *наказового способу*, а її семантичний зміст визначений як «відношення дій, процесів або станів до дійсності з погляду мовця» (Вихованець, Городенська 2004, с. 257). В цій категорії значення гіпотетичної дії, гіпотетичного процесу чи стану виражає граєма умовного способу, а значення бажаної дії, бажаного процесу чи стану – граєма *наказового способу*. Реалізація другого значення

³⁴ На думку В. М. Русанівського, «підкатегорії спонукальності й бажальності є семантичними різновидами *наказового* і формальними різновидами *умовного способу*» (ЕУМ, с. 659).

(бажаної дії, бажаного процесу чи стану) може супроводжуватися високим ступенем апелятивності (та імперативності – *авт.*), що властиво грамеми наказового способу, а може й послаблювати апелятивність (та імперативність – *авт.*), у зв'язку з чим лінгвісти виокремлюють ще дві грамеми (підграмеми – *авт.*) – спонукального способу, для якої характерна послаблена апелятивність, та бажального способу, у якого апелятивність нейтралізована зовсім, але виразним є значення бажальності (Вихованець, Городенська 2004, с. 257). За такого підходу категорія способу є чотирикомпонентною та має ієрархічну (дворівневу) структуру.

На нашу думку, намагання усунути «парадоксальне співвідношення категорій» для моделювання парадигматичної структури категорії способу дієслова є наслідком спроб логічної ідеалізації мовної дійсності, яка має континуальну і недискретну структуру, таку, в якій є безліч парадоксів та суперечностей, шляхом побудови максимально безвиняткової і дещо науково спрощеної граматичної моделі української мови. Як ми зазначали раніше (Колесников 2020, с. 63), мовна реальність не завжди подібна до розкресленої схеми зі шкільного зошита, а частіше схожа на палітру з різнобарвними плямами, що переливаються і перетікають одна в одну. Ця думка стосується як семантичного наповнення категорії способу дієслова, визначення її парадигматичної структури, так і характеристики її формального типу. Сучасні українські лінгвісти, навіть ті, які використовують поняття міжрівневої категорії щодо інших граматичних категорій української мови, переважно характеризують цю категорію як словозмінну (СУМ 2002, с. 373; Вихованець, Городенська 2004, с. 257; Граматика 2017, с. 385; СУМ 2013, с. 391), але за такого визначення не беруться до уваги несловозмінні прояви цих категорій. Так, частка словозмінних форм способу та граем, які вони обслуговують (а їх лише три: форми наказового способу II особи однини *роб-и, знай-ø*, форми наказового способу I особи множини *біж-імо, бігай-мо*; форми наказового способу II особи множини *біж-іть, бігай-те*), порівняно із часткою форм аналітичних і граем, які обслуговують такі форми (форми наказового способу III особи однини *хай (нехай) біжить*; форми наказового способу III особи множини *хай (нехай) біжать*³⁵; шість граем умовного способу – три особові форми однини і три особові форми множини, які утворені часткою *би (б)*), незначна. Аналітичні засоби домінують у класичній тричленній (дійсний, умовний, наказовий) парадигмі способу, але за розгляду її як п'ятикомпонентної (дійсний, умовний, наказовий, спонукальний та бажальний) чи чотирикомпонентної (умовний, наказовий, спонукальний та бажальний), відіграють у парадигматиці категорії способу ще більш визначальну роль. Окрім аналітичних форм, спосіб використовує й доволі обов'язкові інші синтаксичні засоби (синтаксичні форми) та інтонаційні засоби.

Моделювання істинної структури парадигми категорії способу дієслова української мови, семантичного та формального наповнення її граем потребує

---

³⁵ Тут не враховуємо форм способу, існування яких ставиться деякими граматистами під сумнів, наприклад: *хай я біжу, хай ми біжимо*.

урахування семантичного та формального взаємозв'язку і взаємодії цієї категорії з іншими категоріями (модальності, часу, особи, стану, виду).

Зв'язок *категорії способу з категорією часу* дієслова має формальний і семантичний характер. Він полягає насамперед у тому, що недійсні способи, на відміну від дійсного, перебувають поза часом. Але це стосується лише значеннєвої сфери категорії часу дієслова і словозмінних форм наказового способу, натомість форми умовного способу використовують морфологічні форми минулого часу (*написав би, писав би, зробила б*), а аналітичні форми наказового способу – форми теперішнього часу дієслів недоконаного виду (*хай пишуть, хай робить*) та майбутнього (теперішнього-майбутнього) часу дієслів доконаного виду (*хай напише, хай зробить*). Так само на часових формах базуються й форми спонукального способу (*написав би ти заяву; хай би діти допомагали дорослим* – форма минулого часу; *хай діти допомагають дорослим* – форма теперішнього часу) та бажального способу (*хай би ми писали заяву* – форма минулого часу).

Взаємодія категорій способу і часу дієслова проявляється також у тому, що в одній із концепцій способу до грамем *ірреального способу* відносять графему *майбутнього часу*, адже дія у майбутньому (*напишу, писатиму, буду писати*) є, по суті, ірреальною, оскільки її не було, її немає, і впевненості, що ця дія відбудеться може не мати й сам мовець (*Гадаєш, я напишу цей диктант? Не впевнений*). Як графему способу кваліфікує майбутній час, зокрема, Є. Курилович (Kurjłowicz 1936), а І. Р. Вихованець, враховуючи думку Є. Куриловича, уважає, що в цій графемі накладаються семантичні поля часу і способу (Вихованець 1988, с. 95).

Третій аспект взаємодії категорій способу і часу полягає у використанні форм часу для вираження значень категорії способу. Так формами наказового способу стають форми минулого часу доконаного виду дієслів односпрямованого руху з префіксом *по-* (*пі-*) (*пішли, поїхали, побігли, погнали* і под.), відповідні дієслівні форми на зразок *почали, підняли, штовхнули* тощо (*Підняли!* – *скомандував майстер*), а також форми теперішнього та майбутнього (доконаного виду) часу І особи множини (*Вирушаємо в дорогу; Шановні учні, зробимо це разом*). Формами наказового способу II особи однини та множини можуть ставати форми майбутнього часу (*Годі мудрувати! Підеш пішки*) (Вихованець, Городенська 2004, с. 260-261).

Четвертий аспект взаємодії аналізованих категорій демонструє одна специфічна українська форма, в якій поєднані форми передминулого (давноминулого) часу із формою умовного способу. Це так звана форма умовного минулого (чи умовного давноминулого) способу, утворена поєднанням дієслова *бути* в одній із родових форм однини або в множині (*був, була, було, були*) з формою умовного способу, напр.: *Якби знала, що покине* – *Була б не любила; Якби знала, що загине* – *Була б не пустила* (Т. Шевченко).

Відзначені аспекти взаємодії граматичних категорій часу і способу, на нашу думку, доводять, що спроби відділити (штучно сепарувати) ці категорії можуть бути цікавими в тому аспекті теорії граматики, який шукає семантичні

та формальні відмінності категорій, але опис граматичної системи як цілісного механізму, що функціонує, потребує визнання того, що категорії способу і часу об'єктивно складно взаємодіють та «парадоксально співвідносяться», і завданням граматиста є опис таких співвідношення і взаємодії.

Вчені звертають увагу також на взаємодію *способу і стану*, а також *способу і виду*. Перша полягає в тому, що усі форми недійсних способів уживаються переважно в активному стані, проте наказовий і умовний способи зрідка мають й пасивні форми (*будуйся, доме! був би лист написаний*) (ЕУМ, с. 659). Результатом взаємодії способу і виду є те, що дієслова доконаного виду порівняно з формами недоконаного виду «виражають значення спонукальності більш категорично» (*Сідайте! / Сядьте!; Заходьте! / Зайдіть!*) (СУМ 2013, с. 396).

Взаємозв'язок *категорії способу з категорією особи* зумовлений, по-перше, тим, що саме особа мовця (І особа) інтерпретує подію як реальну чи ірреальну (необхідну, бажану чи таку, що може відбутися за певних умов), а по-друге, тим, що І особа (мовець) може наказати щось робити лише ІІ особі (співрозмовникові), тому ІІІ особа (яка не бере участі в комунікації) опиняється поза природною семантичною сферою імператива. Реалізація грамам ІІІ особи (*хай пише, хай пишуть*) ґрунтується лише на сподіванні мовця, що співрозмовник передасть його побажання третій особі під час розмови з нею, або вона буде лише слухачем повідомлення мовця (без двосторонньої комунікації). Ця ж причина зумовлює те, що безособові дієслова (*світає, гуляється*) та третьоособові (*кущитися, сипатися, вивітрюватися, змерзатися*) мають неповну способову парадигму – не мають форм наказового способу, хоч у багатьох випадках ідеться лише про лакунарність таких форм, адже «...у поезії за умови персоніфікації і від деяких із них можливі форми наказового способу, напр.: *Зеленійся, рідне поле, Українська ниво! Підоймися, колосися, Достигай щасливо* (І. Франко)» (Вихованець, Городенська 2004, с. 261).

Особа диференціює грамеми спонукального і бажального способу³⁶. Так, форми типу *Нехай би діти допомагали дорослим; Хай би хто-небудь поїхав* інтерпретовані українськими граматистами як форми спонукального способу, а форми *Хай би я озвучувала текст; Хай би ми озвучували текст* – як форми бажального способу (Вихованець, Городенська 2004, с. 261-262), але відмінність цих форм полягає лише в особі – бажальна модальність їх реалізується як процесуальна ознака І особи.

Принциповим питанням для характеристики структури категорії способу дієслова є також визначення того, які форми є центральними, важливішими (морфологічні чи синтаксичні). Граматична традиція визнає такими форми морфологічні, а синтаксичні – другорядними.

Водночас лінгвісти відзначають, що до модальних значень дієслівних форм в українській мові, які мають регулярні синтаксичні засоби вираження,

---

³⁶ Основна імперативна грамема (наказовий спосіб) реалізується особовими формами дієслів, але, як зазначає В. М. Русанівський, підграмема бажального способу може мати й безособову форму, напр.: *А воно таке маленьке, йому б горобців ганять* (В. Сосюра) (ЕУМ, с. 659).

реалізуються в спеціально закріплених синтаксичних конструкціях, належить значно більше значень, ніж традиційно виділяють у категорії способу. Зокрема це значення *наміру (супінне)*, яке передається двочленною конструкцією «особова форма в індикативі + інфінітив» (*іду подивитись, вийшов подихати, присів відпочити*); різновидом цієї конструкції є вживання поряд двох форм в індикативі, переважно в майбутньому часі (*ніду подивлюся, вийду подихаю, присяду відпочину*). Модальність *несподіваності дії* передають конструкції, що складаються з двох дієслів у формі II особи наказового способу; з них перше – *візьми* – позначає раптовість і несподіваність дії, а друге розкриває семантику самої дії (*візьми та й упади, візьми та скажи, візьми і встань і под.*). Близьке до цього значення передають конструкції з двох дієслів у формі II особи однини наказового способу на позначення раптових дій, що слідують одна за одною (*А я тоді встань і скажи*); а також одного дієслова на позначення дії, що одразу слідує за дією, названою у попередньому контексті, обов'язково в супроводі препозитивного єднального сполучника *і (й)* або *та* (*Невкпілий на те тільки чвиркнув крізь зуби. Тоді з лави старий Муха і порадь...*) (*А. Головка*). Передавані цими формами наказового способу дії мають значення дійсного способу минулого часу, через що традиційно розглядаються як факти транспозиції наказового способу в дійсний. Значення *зваженості на дію* разом зі значенням її *раптовості* передається конструкцією «*узав та й* + форма минулого часу основного дієслова» (*Ото хазяїн його взяв та й вивіз у ліс* (*укр. казка*)). Значення *загальної (категоричної) оцінки ситуації* передається дієсловом із заперечною часткою *не*, що може передувати формі III особи однини безособового дієслова (*Не наскучить у лісі. Шумлять дерева й навівають думки* (*Б. Лепкий*)) або ж неозначеній формі дієслова (*Знов [раб] за кайдани береться, і рве, і гризе їх зубами, Та не порвати йому, ані послабити* (*М. Вороний*)). Семантику *неможливості виконання дії* виражають форми II особи однини теперішнього часу як із заперечною часткою *не*, так і без неї (*Перехрестився Грицько, узав у руки один червінець, а він так і засяяв, і не зглянеш на нього* (*укр. казка*); *Цю одуриш! Мабуть, вона не з таких, щоб обдурити* (*укр. казка*)). Значення *вагання вибору* передають конструкції «*інфінітив + протиставний сполучник (або сполучник умови) + особова форма дієслова*» (– *Хіба вже я як? У бога теля з'їв, чи що? Узять дві, як до їх дають ще сім!* (*В. Винниченко*)). Ці та інші модальні значення дієслів, тобто значення, якими передається ставлення мовця до дії, на думку мовознавців, не розглядають як значення категорії способу через те, що «в морфології розглядаються тільки ті категорії, які мають морфемно-парадигматичне вираження» (Безпояско, с. 226-227).

Ураховуючи зазначене, парадигма категорії способу дієслова в українській мові має таку структуру³⁷. В ній є три основні грами способу (дійсний, умовний та наказовий) та дві підграми (спонукальний та бажальний). Спочатку диференційовано грами дійсного (реального) способу і недійсного (ірреального) способу, потім у грамі недійсного способу за значенням,

³⁷ Тут ми викладаємо насамперед інтерпретацію традиційних поглядів на категорію способу. Власний погляд на її структуру буде сформульовано у висновках до цього розділу.

морфологічними (і синтаксичними) формами протиставлено умовний і наказовий способи, а в межах наказового способу за значенням і синтаксичними формами розрізняються дві гібридні підграмами способу (спонукального і бажального).

Дійсний спосіб є морфологічно немаркованим – він не має спеціальних формальних засобів прояву значення реальної процесуальної ознаки, виражаючись формами особи, часу, а також роду (для минулого часу) і реалізуючись у трьох часових планах: теперішньому (*пишу, пишеш, пише, пишемо (пишем), пишете, пишуть*), минулому (*писав, писала, писало, писали*) та майбутньому (*писатиму (буду писати), писатимеш (будеш писати), писатиме (буде писати), писатимемо (писатимем) (будемо (будем) писати), писатимете (будете писати), писатимуть (будуть писати)*).

Існує думка, що крім інваріантного значення реальної дії дійсний спосіб має і ряд варіантних модальних значень, через що «дійсний спосіб не є абсолютно нейтральним щодо вираження модальних значень» (Леонова, с. 190). По-перше, це значення повторюваної в минулому дії, що розгортається перед мовцем у площині теперішнього часу і передається сполукою дієслова у формі теперішнього часу недоконаного виду з дієсловом *бувало*: *Як муха в окропі було вертишся цілий день* (П. Мирний). По-друге, це значення наміру до минулої дії, що передається формою доконаного виду минулого часу у поєднанні з дієсловом *було*: *Я було погодився; Він було пообіцяв*. По-третє, це значення потенційно можливої дії, дії як припущення, здогаду чи сумніву, тобто такої дії, що зникається з ірреальною, яке виражається формами дійсного способу дієслів у поєднанні з частками-прислівниками: *нібито закінчив, можливо прийде, здається виходить*. По-четверте, це значення запрошення, заохочення чи поради, що передається сполуками дієслів у формі І особи однини та множини з частками *дай, давай (давайте)*: *дай (давай) зроблю, давай (давайте) підемо* (Леонова, с. 190).

Грамами *ірреального* способу марковані на морфологічному, синтаксичному рівні та інтонаційно.

Умовний спосіб позначає такі гіпотетичні дії, які реалізуються за наявності певних умов, а саме – здійснення раніше за них або одночасно з ними інших дій. Морфологічною формою вираження умовного способу є аналітична форма³⁸, утворена поєднанням дієслова у формі минулого часу та частки *би (б)*, яка змінюється за числами і родами (*писав би, писала б, писало б, писали б*). Варіант *би* вживається після слів, що закінчуються на приголосний звук, а *б* – після слів, що закінчуються на голосний. Ця частка історично походить від форми аориста або умовного способу допоміжного дієслова *бути* і є результатом втрати особових закінчень цих форм (ЕСУМ 1, с. 181). Щодо основного дієслова ця частка може уживатися як у постпозиції (*я написав би*) так і в препозиції (*я б написав*), а також дистантно (*я б цей диктант написав*).

Дистантне уживання цієї частки орфографічна традиція в багатьох випадках закріпила у написанні її як окремого слова (*Білі руки простяглися – так би й обвилися кругом стану* (Т. Шевченко). *Якби то далися орлині крила – за синім би морем милого знайшла* (Т. Шевченко)). Але частка *би (б)* може входити до складу умовного сполучника *аби, якби* або сполучника мети *щоб* (тобто

³⁸ Сучасні українські граматики вважають, що це значення виражає складна, аналітично-флексійна морфема, основним складником якої є елемент *би (б)*, а другу її частину становить флексія минулого часу, тобто синтетична форма, від якої невіддільний цей елемент (Вихованець, Городенська 2004, с. 258).

писатися разом зі сполучниками *а, що і як*), напр.: *Якби оті проміння золоті у струни чарами обернути, я з них зробила б арфу золоту* (Л. Українка); *Якби мені черевики, то пішла б я на музики* (Т. Шевченко); *Аби було бажання, робота знайдеться* (Народна творчість); *І де в світі тая сила, щоб в бігу її спинила* (І. Франко) (Жовтобрюх, Кулик 1965, с. 371; СУМ 2000, с. 281). Коли ж слово *як* є прислівником, а *що* – займенником, частка *би (б)* пишеться з ними окремо (*Що б не трапилося, як би тяжко не було, а завдання треба виконати*).

Окрім аналітичної форми, що називає гіпотетичну дію, умовний спосіб використовує доволі обов'язкові синтаксичні засоби, які пов'язані з називанням умов реалізації цієї гіпотетичної дії. Так, типовою для дієслів *умовного* способу синтаксичною конструкцією є складнопідрядне речення з підрядною умовною частиною, що поєднується з головною частиною за допомогою сполучників *якби, якби-то, аби, коли б* та ін., і у якій визначено умови (теж ірреальні) виконання певної ірреальної дії, вираженої в головній частині (*Якби мали докази, поводитися б упевнено*). Другою типовою синтаксичною формою, у якій вживаються морфологічні форми умовного способу, є безсполучникові складні речення, предикативні частини яких поєднані умовно-наслідковими відношеннями, в яких перша частина, використовуючи морфологічну форму умовного способу, називає умову виконання ірреальної дії чи набуття ірреального процесу або стану, названих у другій частині теж морфологічною формою умовного способу (*Пожили б внуки трохи в селі – дідусь навчив би їх косити*). Третьою, менш регулярною синтаксичною формою вираження умовного способу є прості ускладнені речення, що є трансформами синтаксичних форм першого типу (складнопідрядних речень із підрядною умовною частиною), в яких підрядна частина згорнута в детермінантний другорядний член, виражений прийменниками *за, у разі* та відпредикатним іменником (*Якби мали докази, поводитися б упевнено → Поводилися б упевнено за наявності доказів*) (Вихованець, Городенська 2004, с. 257-258). Четвертою, периферійною синтаксичною формою умовного способу є «...еліптичні, обірвані речення: *Ех, прийшов би ти днем раніше!..; Ех, прийти б тобі днем раніше!..*» (Безпояско, с. 231-232)³⁹, семантика яких підказує, що в невисловленій частині залишилося пояснення того, що могло б статися.

Відсутність зазначених синтаксичних форм, незалежне вживання аналітичної форми умовного способу в семантично й інтонаційно закінчених реченнях (*Відпросився б ти у командира, прийшов би до мене на часину* (О. Гончар)) створює умови для семантичної трансформації грами умовного способу в бажальний та спонукальний.

Різновидом грами умовного способу є специфічна українська *форма умовного минулого*, чи точніше, за морфологічною формою, – *умовного давноминулого способу*, утворена поєднанням дієслова *бути* в одній із родових форм однини або в множині (*був, була, було, були*) з формою умовного способу (з часткою *би (б)*), напр.: *Якби знала, що покине – Була б не любила; Якби знала,*

³⁹ Як видно з прикладів, деякі граматисти вважають, що форми умовного способу можуть бути особовими і неособовими (Безпояско, с. 231).

що загине – Була б не пустила (Т. Шевченко); Якби знала, до схід сонця Була б утопила... (Т. Шевченко); А що б було, якби я була вернулася до батька тоді? (І. Нечуй-Левицький). Вона певною мірою суперечить ідеї позачасовості недійсного способу, що підтверджує інтерпретація її як окремої грами часу – минулого умовного часу (Леонова, с. 185). Проте, на нашу думку, по-перше, цю ідею не треба абсолютизувати, оскільки час як невід’ємна частина буття людини та центральна дієслівна категорія не може бути повністю стертим навіть під час реалізації значення ірреальності, а по-друге, використання форми давноминулого часу у поєднанні з формою умовного способу (як і форми минулого часу як складника звичайної форми умовного способу) не робить цей спосіб чітко вписаним у часовий континуум – умовний спосіб залишається ірреальним, позачасовим (пор: *Якби знала, що покине – Була б не любила і Якби знала, що покине, не любила б*). Специфічне часове значення форми давноминулого часу в цій формі нівелюється, оскільки дія, процесуальна ознака, позначувана нею, не мислиться як така, що могла б відбутися раніше за іншу, ту, що могла б бути умовою її реалізації. Прийом трансформації вихідної синтаксичної конструкції з формою умовного давноминулого способу в синонімічну структуру, де обидві дії морфологізовані як умовний спосіб (*Якби знала, що покине, була б не любила → Якби знала, що покине, не любила б → Знала б, що покине, то не любила б*) доводить домінування семантики умовного способу в цих формах, їхню відносну синонімічність звичайним формам умовного способу. Використання форми давноминулого часу, можливо, лише підкреслює те, що обидві взаємозумовлені процесуальні ознаки могли бути реалізовані в минулому.

Наказовий спосіб виражає значення волевиявлення мовця – наказ чи вимогу виконати бажану для мовця дію чи набути бажані для нього процесуальну ознаку, стан. Він має морфологічні форми – словозмінні (*пиши, пишімо (пишім), пишіть*) і несловозмінні (аналітичні) форми, що утворюються за допомогою частки *хай (нехай)*, яка приєднується у препозиції до дієслівних форм теперішнього часу (для дієслів недоконаного виду) і теперішнього-майбутнього часу (для дієслів доконаного виду), а також форми синтаксичні, що є умовами реалізації зазначених морфологічних форм. Словозмінні форми виражають значення II особи однини (*пиши*) і I та II особи множини (*пишімо (пишім), пишіть*). Аналітичні форми виражають значення III особи однини і множини (*хай пише, хай пишуть*), а також I особи однини і множини (*хай я пишу, хай ми пишемо*). У значенні аналітичних форм наказового способу порівняно із синтетичними на перший план виходить модальність бажання, а не власне наказу.

Як бачимо, значення наказового способу реалізується в межах та з використанням форм особово-числової парадигми дієслова, де одна частина особово-числових значень виражається формами синтетичними, а інша – аналітичними. На думку українських лінгвістів, «...особова парадигма наказового способу постає як цілком викінчена структура: відсутні морфологічні (синтетичні) форми доповнюються синтаксичними (аналітичними)» (Безпояско,

с. 228) (I особа однини – *хай я це зроблю*, II особа однини – *зроби це ти*, III особа однини – *хай він це зробить*, I особа множини – *зробімо це (ми)*, II особа множини – *зробіть це ви*, III особа множини – *хай вони це зроблять*). Але в парадигматиці способу є форми центральні і периферійні, а також лакунарні. Крім того, в ній відбувається складна взаємодія форм морфологічних, аналітичних і власне синтаксичних та спостерігаються розбіжності між планом значення і планом вираження (наприклад, форма наказового способу I особи множини за значенням є спонуканням II особи в однині і множині).

Потенційним виконавцем бажаної для мовця дії чи реалізатором стану можуть бути або його співрозмовник (чи співрозмовники) (II особа), або особа (чи особи), які не беруть участі в комунікативному акті (III особа), або навіть сам мовець (I особа). Але закономірно, що саме особа співрозмовника, якій мовець безпосередньо адресує свій наказ, є типовим потенційним виконавцем бажаної йому дії чи реалізатором бажаного стану, тому *наказовий спосіб II особи однини та II особи множини*, реалізований у морфологічних формах дієслів та синтаксичних формах (із наявними у синтаксичних конструкціях наказового способу відповідними особовими займенниковими іменниками), формує центр особової парадигми наказового способу (*Ви слухайте (ти слухай) уважно, а я розповідатиму*). Типовою є також реалізація наказового способу II особи в синтаксичних умовах звертання (*Друзе, підійди до мене! Друзі, підійдіть до мене!*). Відсутність у контексті іменника в кличному відмінку (чи займенникового іменника) може компенсуватися загальною мовною ситуацією, монологічною організацією мовлення, зверненого до слухачів (СУМ 1969, с. 389-390).

Завдяки домінанті синтаксичної форми (звертання у формі множини) можливе уживання морфологічної форми наказового способу II особи однини у значенні II особи множини, напр.: *То я тоді за автомат, – стій, кажу, зрадники й боягузи...* (О. Довженко) (СУМ 1969, с. 390).

Ситуація, коли мовець наказує виконати певну дію чи набути певного стану свого співрозмовника (чи співрозмовників) (II особу), і при цьому повідомляє, що він (I особа) разом із ним (чи з ними) виконуватиме цю дію або набуватиме цього стану, реалізується за допомогою морфологічних форм наказового способу I особи множини дієслів. Форма *наказового способу I особи множини* виражає, таким чином, значення II особи однини (*Друзе, ходімо зі мною*) і II особи множини (*Друзі, ходімо зі мною*), які розрізняються завдяки синтаксичній формі, де наявне звертання до співрозмовника (в однині) чи співрозмовників (у множині). При цьому грамема I особи множини (на позначення сукупності осіб (у даному випадку співрозмовників), до складу яких входить мовець) своєю морфологічною формою (*ходімо*) поглинає грамеми II особи однини і множини (на позначення співрозмовника (*ходи*) і співрозмовників (*ходіть*)). Таке взаємонакладання особових граем супроводжує відсутність у синтаксичних конструкціях займенникового іменника у формі I особи множини *ми*, що відрізняє синтаксичну форму цієї граеми від граем II особи, де займенникові іменники в одній із типових синтаксичних форм наявні. Спільною

синтаксичною ознакою в реалізації наказового способу II особи однини і множини та I особи множини є те, що типовою (повною) синтаксичною формою їх реалізації є конструкції зі звертанням (*Діти, читаймо книжки! Хлопці, біжімо звідси! Друже, робімо це разом!*). Поглинання грамею наказового способу I особи множини (на позначення сукупності співрозмовників, до складу яких входить мовець) своєю морфологічною формою грамею II особи однини і множини пояснює те, що ці конструкції порівняно з попередніми (наказового способу II особи) характеризує послаблення імперативності на користь посилення спонукальності – мовець не наказує щось зробити співрозмовника (співрозмовників), а закликає зробити це разом із ним. Цей різновид імператива називають також *гортативом*, який використовується мовцем для висловлення бажання реалізації певної ситуації, при цьому передбачається безпосередня участь мовця та адресата в процесі здійснення ситуації.

Коли мовець хоче спонукати до виконання бажаної для нього дії чи набуття бажаного для нього стану тих, хто не бере участі в комунікативному акті (грамею III особи), то він прямо не звертається до того чи тих, кого він спонукає до виконання дії або набуття стану, тому про бажані для нього дії він повідомляє своєму співрозмовникові (II особа однини) чи співрозмовникам (II особа множини). При цьому він ніби сподівається, що співрозмовник чи співрозмовники передадуть його волю третім особам, або ж треті особи почують це повідомлення з вуст мовця, який не вступає з ними у двосторонню комунікацію, а треті особи є лише слухачами повідомлення.

У наказовому способі III особи значення наказу і навіть спонукання з боку мовця послаблюються, натомість увиразнюється значення бажання, тому цей різновид імператива має спеціальну назву – *юсив* – спосіб дієслова, що виражає непряму форму спонукання, звернену до III особи. Таке значення передають аналітичні форми, утворені частками *хай*, *нехай* та дієсловами III особи однини і III особи множини теперішнього або майбутнього часу доконаного виду: *хай (нехай) пише, хай (нехай) напише, хай (нехай) пишуть, хай (нехай) напишуть*⁴⁰. Частина *хай* історично походить від імперативної форми II особи дієслова *хаяти* «залишати, покидати» (*хай він працює = залиши його працювати*) (ЕСУМ 6, с. 148), а *нехай* є результатом злиття *не хай букв. «не займай, не чіпай, залиш» (ЕСУМ 4, с. 81). Ці наказові форми транспонували у сферу наказового способу закінчення теперішнього та майбутнього часу доконаного виду, тому аналітичні форми іноді виводять з особової парадигми наказового способу⁴¹ (Вихованець, Городенська 2004, с. 259). Сумніви щодо віднесення цих граматичних форм способу до грамею власне наказового способу зумовлені й тим, що вони послаблюють наказовість та спонукальність, натомість посилюють бажальність (*Хай Миколай принесе Україні мир і спокій!*).

⁴⁰ Замість частки *хай (нехай)* інколи вживається запозичена з церковнослов'янської частка *да* та діалектна *най* (– *Господи, дай мені сили й терпіння, да не загину до кінця (І. Нечуй-Левицький)*; – *Най буде, – мовив селянин*) (укр. казка) (Безпояско, с. 229).

⁴¹ «Спеціальної форми третьої особи наказовий спосіб не має. Якщо треба передати її значення, то використовується описова форма, яка твориться від дієслів теперішнього та майбутнього простого часу в третій особі однини й множини за допомогою частки *хай (нехай)*» (Жовтобрюх, Кулик 1965, с. 373).

Те, що спонукання до виконання дії III особи спирається на комунікацію з II особою підтверджують типові контекстуальні (синтаксичні) форми, в яких синтетична форма II особи однини чи множини передує аналітичній формі III особи однини й множини (*– Христе, дай отому бродязі, – сказала вона, вказуючи головою на Івася, – иматок хліба та хай уже він іде, хай моєї душі не мучить (П. Мирний); Перебалакайте по телефону з друкарнею... хай вона зараз вишле мені 5-6 прим. книжки (М. Коцюбинський)*).

У деяких випадках мовець висловлює навіть не спонукання, а лише свою волю, своє бажання щодо набуття певного стану III особою, яка взагалі не повинна отримати відповідне повідомлення (наприклад, коли мовець сварить, проклинає III особу, бажаючи їй смерті, біди або хвороби – *Та хай він здохне!; Хай в нього повилазить!*)⁴².

У значенні III особи однини наказового способу з частками *хай, нехай* іноді (часто після слів *а там хоч...*) уживаються форми наказового способу II особи однини: *Чи вам тільки б рекорд узяти, а там хоч вовк траву їж? (Ю. Шовкопляс)* (замість *хай вовк траву їсть*); *Захиститися, – а там хоч трава не росте!... Ученим можеш не бути, а кандидатом – зобов'язаний (П. Загребельний)* (замість *хай трава не росте*); *Вже й не думай ніхто її зайняти (Г. Квітка-Основ'яненко)* (замість *хай ніхто не думає*).

Грамема наказового способу I особи (однини та множини) є лакунарною. Деякі джерела констатують її відсутність у парадигмі категорії способу дієслова (Вихованець, Городенська 2004, с. 259), інші – аналітичні форми цієї грамеми визнають можливими (*Утні, батьку, орле сизий! Нехай я заплачу, нехай свою Україну Я ще раз побачу (Т. Шевченко); – Хай вийдуть наперед усі ті, хто боїться або плаче за маминою спідницею. Хай ми на них подивимось і поглузуємо з підлих боягузів (Ю. Яновський); Марусю, голубонько зайди куди-небудь, хай я з ним на самоті побалакаю... (П. Мирний)*) (СУМ 2002, с. 375; Безпояско, с. 228), парадигматичними, хоч і периферійними (СУМ 2013, с. 394). Але й у другому випадку аналітичній формі I особи однини, утвореній частками *хай, нехай* і формою дієслова майбутнього часу (а також відповідною формою особового займенникового іменника (*я, ми*) – *авт.*) (*хай я зроблю, нехай я напишу, нехай я носитиму, нехай я буду возити*) відводять місце на крайній периферії апелятивної семантики, оскільки вона відбиває ситуацію, коли мовець звертається до свого співрозмовника чи співрозмовників, але не як до потенційних виконавців чи посередників у реалізації потрібних для нього дії чи стану, а лише як до слухача або слухачів, яким він повідомляє про свій намір виконати дію або реалізувати стан самому (Безпояско, с. 228).

З одного боку, очевидно, що наказ, спонукання, реалізуючись у комунікативному акті, мають бути спрямовані співрозмовникові чи співрозмовникам, а вони, як вже було зауважено, реалізуються формами II особи однини і множини, які є центром вияву імперативності. Але, з іншого боку, ми бачимо, що наказ (у вигляді спонукання) співрозмовникові чи співрозмовникам можна дати й за допомогою форм I особи множини, концептуалізувавши їх у

⁴² Така сварка може містити й позитивні побажання (*Та хай він буде здоровий!*).

межах значення цієї грами як «сукупність осіб, до складу яких входить і мовець», а також за допомогою форм III особи, доручивши співрозмовникові чи співрозмовникам, тобто II особі, справу передачі інформації про своє волевиявлення (у вигляді побажання щось зробити чи набути певного стану) III особі. В обох випадках вчені констатують трансформацію семантики наказовості у бік послаблення імперативності, натомість посилення спонукальності та бажальності. Так само зазначені аналітичні форми I особи наказового способу, які об'єктивно є периферійними, рідковживаними, не є власне імперативними, а радше бажальними, такими, що виражають *модальність наміру (інтенційну модальність)*.

Аналітичні форми наказового способу I особи однини та множини можуть вживатися в складнопідрядних реченнях із допустово-протиставними відношеннями їх частин (зі сполучниками *хай ... але, хай ... та* тощо), в яких перша (з частками *хай, нехай*, омонімічними сполучниковим компонентам) виражає припущення якоїсь події, а друга – супутню, протиставлювану їй процесуальну ознаку (*Нехай я втрачу гроші, але не матиму справу з дурнями; Хай я страждатиму, але не здамся; То хай краще я самотужки всі лямки тягтиму, аніж маю нарікання терпіти...* (О. Гончар)). В останньому випадку відбувається трансформація значення наказової, бажальної модальності в *гіпотетичну*.

Власне наказ I особі однини (імператив) можливий лише в комунікативній ситуації автокомунікації, коли ми говоримо (віддаємо накази) самі собі (наприклад, *Припини скиглити, візьми себе в руки, зберися!*). Такі синтаксичні конструкції використовують синтетичні форми наказового способу II особи однини на позначення I особи однини.

Виходячи із зазначеного, аналітичні форми наказового способу I особи не виражають наказу навіть у формі непрямого спонукування, як це роблять форми III особи, а є засобом інформування мовця про бажання щось зробити самому, або є засобом вираження припущення реалізації мовцем певної процесуальної ознаки. Також звертаємо увагу на те, що лінгвісти, доволі активно дискутуючи про аналітичні форми наказового способу I особи, зазвичай не помічають, що такі аналітичні форми є й у II особі. Вони також не виражають значення наказу, але, як і форми III особи, передають значення прокляття (*Хай ви скажитесь, робіть самі!* (В. Барка); – *Тю, який скажений, як бугай, хай ти скажишся!* (І. Багрянний)), а також, як і форми інших осіб, виражають значення припущення, уживаючись в допустових реченнях (*Хай ви знайшли можливість добувати енергію для тіла поза фотосинтезом Смарагдового Змія, хай ви зможете продовжити життя осіб та груп обраних до мільйонноліть, але що далі?* (О. Бердник); *Хай Ви будете які хочете мізерні, а коли хтось молодший за Вас на два дні, то малий він чи високий до неба, а мусить Вам коритися.* (О. Ольжич); *Хай Ти відвернешся від мене, проклянеш, хай обіллеш справедливим гнівом і обуренням ...* (В. Винниченко); *Хай протягом години трапиться що завгодно; хай ти почувши який завгодно сигнал — не рухайся з місця!* (М. Дашиків)).

Значення наказовості по-різному виявляється у формах доконаного та недоконаного виду. У формі доконаного виду наказ спрямований на досягнення результату, тому він звучить більш категорично, ніж аналогічний наказ, переданий формою недоконаного виду, пор.: *Сідайте на цей стілець* і *Сядьте на цей стілець*; *Заходьте до нас* і *Зайдіть до нас*. При запереченні дієслово недоконаного виду у формі наказового способу передає власне наказ із заборонаю (*прогібітив*), тоді як дієсловом доконаного виду у цій же формі виражається застереження, пор.: *Не сідайте на цей стілець* і *Не сядьте на цей стілець* (СУМ 1969, с. 388).

Формальними засобами вираження словозмінної парадигматики наказового способу є закінчення, що приєднуються до основи теперішнього (теперішнього-майбутнього) часу дієслів, а також морфологічні зміни в цих основах.

Форми II особи однини наказового способу утворюються за допомогою: 1) флексії *-и*: *бери, неси, роби, забери, принеси, зроби*; 2) нульової реалізації флексії: *знай, виконуй, ріж, маж, стань, кинь, сядь, лазь, дістань, бий, мий*. Якщо у формах I особи однини теперішнього або теперішнього-майбутнього часу наголос падає на закінчення, то відповідна форма наказового способу зазвичай утворюється за допомогою закінчення *-и* (*пишу – пиши, беру – бери, несу – неси, кручу – крути, везу – вези, веду – води, вожу – вози, несучи – носи*, але є винятки: *стою – стій, жую – жуй, кую – куй, сную – снуй, плюю – плюй, сміюся – смійся*); це ж закінчення виступає при зміні позиції наголосу в префіксальних похідних (*випиши, винеси, вибери, викрути*) і в дієсловах із ненаголошеним закінченням при збігові приголосних у кінці основи (*крикни, стукни*). Якщо наголос у I особі однини теперішнього або теперішнього-майбутнього часу падає на основу, то форма наказового способу утворюється за допомогою нульової реалізації флексії і дорівнює основі на /й/ та на інші приголосні, з яких /д'/, /т'/, /з'/, /с'/, /л'/, /н'/ обов'язково м'які (*малюй, знай, мрій, читай, сядь, порадь, поміть, принось, дозволь, дістань, повідом, ріж, возвелич, залиш, заглиб*). Всупереч позиції наголосу в I особі однини нульову реалізацію закінчення мають дієслова *бити (бий), вити (вий), лити (лий), пити (пий)*. Дієслова, що мають в основі інфінітива суфікс *-ва-* і втрачають його в основі теперішнього часу, зберігають його у формі наказового способу: *вставати – встають – вставай; вигравати – виграють – вигравай*.

Форми I і II особи множини наказового способу утворюються за допомогою закінчень: для I особи множини *-імо (-ім), -мо (робімо (робім), пишімо (пишім), ходімо (ходім); знаймо, читаймо, слухаймо)*, для II особи множини *-іть (-іте), -те (робіть (робіте), пишіть (пишіте), ходіть (ходіте); знайте, читайте, слухайте)*.

Деякі дієслова мають паралельні форми наказового способу: *дуй і дми, дуйте і дміть, дуймо і дмімо; смикай і смич, смикайте і смичте, смикаймо і смичмо*.

У підпарадигмі множини наказового способу в українській мові поряд із так званими «повними» формами (із флексіями *-імо, -іте*) вживаються

«скорочені» форми (із флексіями *-ім, -іть*). Ці форми розрізняються семантико-стилістичними ознаками. Стилiстично нейтральною формою I особи множини є форма із флексією *-імо*, а форма із закінченням *-ім* надає процесуальним ознакам, позначуваним цими формами, відтінку раптовості, блискавичності, пор.: *ходімо* і *ходім*, *біжімо* і *біжім*, *робімо* і *робім*, *везімо* і *везім*, *живімо* і *живім*. Крім того, сфера вживання «скорочених» форм обмежена експресивним розмовним мовленням та художньою літературою. Стилiстично нейтральною формою II особи множини є форма з флексією *-іть*, а форма із закінченням *-іте* використовується переважно в художній літературі з метою стилізації, пор.: *підіть* і *підіте*, *скажіть* і *скажіте*, *несіть* і *несіте*, *візьміть* і *візьміте*, *порвіть* і *порвіте*, *окропіть* і *окропіте*.

У словоформі *ході́те*, що уживають у розмовному мовленні і текстах художньої літератури (*Ну, ході́те, дядьку... (І. Багрянний)*; – *Ось ході́те, я вам покажу (С. Васильченко)*; – *Ході́те звідси, – стривожено заговорила гейша, інстинктивно затуляючи рукою обличчя... (О. Гончар)*), але яка є позанормативною в літературному стандарті, можливо, під впливом російської форми *идемте* відбувається контамінація закінчень I особи множини (*-ім*) і II особи множини (*-те*).

Щодо словозмінних форм наказового способу атематичних дієслів української мови лінгвісти висловлюють різні думки. Для дієслів *їсти* і *дати* усі лінгвістичні джерела нормативними визнають форми з нульовою реалізацією флексії для II особи однини (*дай, їж*), з флексією *-мо* для I особи множини (*даймо, їжмо*), з флексією *-те* для II особи множини (*дайте, їжте*). Але для дієслів із різними префіксами (*роз-, від-, за-, пере-* тощо) і зв'язаною основою (*-повіс-ти*) одні джерела визнають неповноту форм наказового способу (СУ; ГСУЛМЕ), інші пропонують сурогатні форми «*розповідай, розповідаймо, розповідайте*, як і від *розповідати*» (Жовтобрюх, Кулик 1965, с. 373), треті моделюють як нормативне уживання тих же закінчень, що й у дієслів *дати* і *їсти* (*розповіж, розповіжмо, розповіжте*) (СУМ 2002, с. 391; СУМ 2013, с. 439).

Для вираження значень наказового способу характерне також використання інших граматичних форм і категорій, які перебувають поза власною морфологічною парадигматикою категорії способу дієслова. Грамами наказового способу в таких випадках реалізуються у специфічних формах, які можна схарактеризувати як морфолого-синтактико-інтонаційні, а окремі, і як лексико-морфолого-синтактико-інтонаційні. Наприклад, значення II особи однини і множини наказового способу часто передають інфінітиви, надаючи спонуканню відтінку категоричності (– **Покликати**, – *коротко звелів султан, і в його голосі чулася нетерплячка (П. Загребельний)*; **Встать!** – *гаркнув Грибовський. – Учні встали (О. Довженко)*; *Стара затіпалася, облилася слізьми, устала – і ледве подибала до порога. – Провести!* – *гукнув смотритель (П. Мирний)*; *Рибу і раки **вкинути** в воду!* – *приказав пан хлопцям, що рились у куширі, збираючи вівсянку (П. Мирний)*). Це ж значення можуть передавати форми II та III особи однини або множини майбутнього часу доконаного виду (*Годі мудрувати! **Підеш** пішки; Ви **підете** додому і негайно **повернетесь** з*

книжкою). Значення І особи множини наказового способу передають форми минулого часу доконаного виду дієслів односпрямованого руху з префіксом *по-* (*пі-*) (*пішли, побігли, поїхали, погнали* і под.), а також дієслова на зразок *почали, підняли, штовхнули* тощо (***Пішли*** *звідси! Тут немає нічого цікавого; Підняли!* – *скомадував майстер*). Наказовий спосіб може виражатися й за умови еліпсису дієслівної форми наказового способу, тоді на морфологічному рівні функцію форми наказового способу перебирають на себе форми залежних від еліптизованого дієслова іменників (у формі знахідного відмінка іменника, а зі значенням частини від цілого – родового), а також прислівники: *Через двадцять хвилин – машину* (= *подайте машину*); *Хліба!* (= *принесіть хліба*); *Друзе! Сюди!* (= *біжи сюди*).

Значення наказового способу виражають й інші несловозмінні засоби, нерідко семантично модифікуючи його⁴³. Одним із таких засобів є спонукальна частка (постфікс) *-но*⁴⁴, яка приєднується до синтетичних форм наказового способу ІІ особи однини (*зроби-но, піди-но, читай-но* тощо), а також до особової форми І особи однини майбутнього часу доконаного виду окремих дієслів (*Зроблю-но я собі ще того ромашкового чаю* (О. Забужко)). Уживаючись у наказових реченнях при дієслівних формах наказового способу, цей постфікс пом'якшує наказовість, надає розмові відтінку невимушеності (– *Здоров, синку! А дай-но вогню – люльку закурити* (М. Коцюбинський); – *А підійди-но сюди!* (Ю. Збанацький)). Він може вживатися в наказовому реченні з відповідною дієслівною формою наказового способу і з іншими частинами мови, наприклад з іменниками, але мати таке ж значення (*Який швидкий! На волю! Ти-но краще не дуже-то на проміння вилазь* (Л. Українка)). Поєднуючись із формами І особи однини (*зроблю-но, напишу-но, розв'яжу-но*) цей постфікс набуває значення наказового способу (сам стає його носієм), але значення імперативності, навіть пом'якшеної, в ньому послаблюється – він передає радше *бажальне* значення, значення бажання мовця спробувати зробити щось. Усі інші морфологічні та синтаксичні форми наказового способу із цим постфіксом можна інтерпретувати як *спонукальні*.

Спонукальна частка (постфікс) *-бо*, згідно з АТС, уживається переважно при дієслівних формах наказового способу та інших, близьких їм за значенням словах: – *Галю! Галю! послухай-бо*, – *промовив менший брат*, – *слухай-бо, мама принесла чоботи* (М. Вовчок); – *Дивіться. Дивіться-бо!* – *крикнув Колісник, утираючи очі на середню дівчину* (П. Мирний).

Формотвірними засобами прояву категорії способу дієслова є також аналітичні компоненти *ну* та похідні від нього *нумо, нум, нумте, нуте*.

Аналітичний компонент *ну* інтерпретований в АТС як вигук, а також як частка. Він уживається в контексті з дієсловами наказового способу для

⁴³ «Різні модальні відтінки наказового способу (наказ, заклик, порада, просьба і т. д.) передаються різною інтонацією ... Крім інтонації, різні відтінки у значенні наказового способу досягаються використанням і інших мовних засобів. Так, наприклад, вживання недоконаного виду пом'якшує значення наказу (порівн.: *сядь, сядьте, дістань, дістаньте і сідай, сідайте, діставай, діставайте*), частки *-но, -бо* надають формам наказового способу відтінку інтимності або фамільярності» (Жовтобрюх, Кулик 1965, с. 372).

⁴⁴ Її походження виводять із праслов'янського *нь, по* і пов'язують із *повь* «новий», *пунѣ* «нині, тепер» та *і-по* «тільки, лише» (ЕСУМ 4, с. 106).

посилення заохочення, спонукання до дії (*– Ну, разом! – закричав, – напромо! І недовірків сокрушімо (І. Котляревський); – Ну, бий! бий! – Олександра присунулась до Насті, аж налізла на неї. Настя стусонула її кулаком (М. Коцюбинський);* при висловленні спонукання до припинення дії (*– Що з тобою, дитино? Не плач, перепілочко!... Ну, не плач же, квіточко! (М. Коцюбинський); – Ну, годі вертітись, – у голосі Глушака чути суворість (О. Довженко);* при висловленні погрози, перестороги (*Ну, пам'ятай, ...до тебе ймення зрадниці пристане віднині і довіку (Л. Українка)*).

Аналітичні компоненти *нумо*, *нум*, *нумте*, *нуте* походять від *ну* за допомогою суфіксальних субморфів *-мо (-м)*, *-те*. Ці субморфи, ймовірно, генетично сягають дієслівних флексій *-мо* (І особи множини теперішнього часу) чи *-імо (-ім)* (І особи множини наказового способу) – для суфікса *-мо (-м)* та *-іте (-іть)* (II особи множини наказового способу) – для суфікса *-те*, а моделлю творення похідних є телескопія компонентів висловлювань типу *ну рѣбімо, ну рѣбіте*. Компонент *нумо* інтерпретований в АТС як вигук, що уживається при звертанні до багатьох осіб як спонукання, заохочення до спільної дії (*– Та годі вам клопотатись! Нумо вечеряти!... (М. Вовчок); Слава наша хай гримить... Нумо вгору всі шапками! (М. Кропивницький). Нумо до праці святої, брати, Сміливо будемо йти (В. Самійленко)*). Вигуки *нум* і *нумте* визначені як синонімічні до *нумо* (*Праця не згине між людьми даремне: Сонце засвітить колись, Дякою нас тоді люди згадають – Нум же! До праці берись! (Б. Грінченко); І справді, сестри, – нум варити пиво! (І. Кочерга); Нумте ж пораться нівроку, Щоб діждати того року! (Л. Глібов)*), а щодо *нуте* в АТС зазначено, що цей вигук уживається при звертанні до кількох осіб або при ввічливому звертанні до однієї особи як спонукання, заклик або заохочення до дії (*– А нуте, хлоп'ята, На байдаки! (Т. Шевченко); – Нуте, як же ви виплутались із своєї біди? (П. Мирний)*).

Етимологія цих службових слів виводиться з праслов'янського *no* «але, тільки» та пов'язана зі значенням слів *нукати*, *понукувати*, *спонука* (ЕСУМ 4, с. 115). І в сучасній українській мові, на нашу думку, синтаксичні конструкції із цими словами виражають спонукання. Аналітичний компонент *ну*, вживаючись із морфологічними формами наказового способу, трансформує наказовий спосіб у спонукальний, а похідні від нього також можуть вживатися з морфологічним наказовим способом, реалізуючи зауважену трансформацію (*– Нумо заспіваймо, молодці, покажемо, що не лише ляхи на свято зібралися, ми теж не дранкою підбиті! (І. Богун); Нумо, посміхнись, підборіддя вище! (А. Подволоцький)*), але можуть і самостійно оформлювати спонукальність речень, уживаючись у контексті з інфінітивом (*– Нумо пісні співати (І. Франко)*), особово-числовою формою дієслова (*Нумо подивимось, що це вони кинули (З. Тулуб)*) або й у реченні без дієслова (*– Нумо, до діла! (В. Бережний)*).

Одним із різновидів форм наказового способу (із семантикою заохочення, спонукання) уважають і сполучення спонукальних часток *давай*, *даваймо*, *давайте* (лексично десемантизованого дієслова *давати* (Безпояско, с. 229), точніше – за походженням його форм II особи однини, I та II особи множини

наказового способу) з формами майбутнього часу доконаного й недоконаного виду (*давай напишемо, давай будемо писати*) або з інфінітивом недоконаного виду (*давай писати*), напр.: *Ось вона, та книжка, що я хвалилася тобі. Давай будемо читати* (П. Мирний); *Фрейлен Луїзо! Даваймо в що-небудь гратися!* (П. Мирний); *Давайте скоріше пускати вінки на воду, щоб козаки не помішали* (С. Васильченко) (СУМ 1969, с. 390). Водночас лінгвісти зауважують, що сполучення часток *давай, даваймо, давайте* з дієсловами у формі інфінітива можуть виражати не лише значення наказового способу, а позначати початок якоїсь дії (...*А дрібнота Уже за порогом Як кине́ться по вулицях, Та й давай місити Недобитків православних...* (Т. Шевченко)). Диференціювати ці значення допомагає такий синтагматичний маркер наказового способу, як наявність (чи потенційна наявність) у реченні звертання (форми іменника у кличному відмінку) (СУМ 1969, с. 390).

До зауваженого додамо уточнення, що ці аналітичні компоненти можуть уживатися не лише з формами майбутнього часу (*Давай краще попрощаємось, Вороне, га?* (В. Шкляр); *Давайте зупинимось і візьмемо новий старт* (Л. Костенко)) та інфінітива (– *Давайте знайомитись, – сказав він, хвилюючись і радіючи, що з якоїсь бентежної далини до нього повертаються рідні слова.* (В. Шкляр); *Давай робити не цеглу з снігу, а так: накладемо снігу проти дірки, полємо його водою, він замерзне, ми ще накидаємо, ще полємо...* (І. Багмут)), а й самостійно оформлювати спонукальне речення з еліптизованим дієсловом (– *Давай ще по одній* (В. Шкляр) = *Давай вип'ємо ще по одній*). Сполучаються вони і з формами наказового способу (*Ти, чоловіче, давай роби щось одне – або сирена, або балачки, бо так не второпаси, чого тобі хочеться, і я знов змушений порушувати правила* (В. Шкляр); *Так що давайте робіть свої справи і звалюйте* (А. Чех)), але в цьому випадку вони не пом'якшують імперативності форм способу, а навпаки – закликають потенційного виконавця дії робити щось швидше, не відволікаючись.

Зазначені аналітичні спонукальні форми своєрідно співвідносяться зі значеннями категорії особи і відповідними синтагматичними формами способу (з особовими займенниковими іменниками). Закономірно, що *давай* співвідноситься з II особою однини (*давай ти напишеш*), *даваймо* – з I особою множини (*даваймо ми напишемо*), *давайте* – з II особою множини (*давайте ви напишете*), але ці форми можуть сполучатися і з займенниковими іменниками I особи однини (*То давай я замовлю щось інше!* (Є. Кононенко); *Давайте я напишу*) та мати інші розбіжності між особовою формою займенникового іменника та особовою формою дієслова (*Давай ми напишемо; Давай ви напишете*).

В українській мові трапляються форми зі схожими службовими словами – генетично формами дієслова із таким же лексичним значенням, але доконаного виду (*дай я прочитаю, дайте я зроблю*), проте такі конструкції не мають значення наказового способу і не виражають спонукання до дії, а виражають значення бажання мовця спробувати зробити щось (– *Дай же я його хоч побачу, – вона забрала у Ворона дитину, розкушала її на ліжку, а потім обмацала з ніг*

до голови (В. Шкляр); Тож дай, думаю, провідаю Чоломбиська, і слава Богу, застав його таки ж у майстерні. (В. Шкляр)).

Ми вже зазначали, що дієслова з неповною особовою парадигмою, а саме безособові (*світає, смеркає, лихоманить, гуляється*) та третьоособові (*кущитися, сипатися, вивітрюватися, змерзатися*), мають і неповну парадигму категорії способу (не мають форм наказового способу, або ці форми лакунарні). Але, крім дієслів на позначення дій і станів, що відбуваються без діючої особи, форми наказового способу лакунарні чи відсутні в дієслів на позначення процесів, які не залежать від волі особи, тому мовець не може наказати комусь набутти цих процесуальних ознак. Такими дієсловами є деякі дієслова сприймання (*бачити, чути, відчувати, сприймати*), окремі дієслова стану (*нездужати*) та модальні дієслова (*хотіти, могли*) (Горпинич 2004, с. 196). Деякі сучасні словники (СУ; ГСУЛМЕ) моделюють форми наказового способу більшості таких дієслів (*бач, бачмо, бачте*), але для дієслова *могли* форми наказового способу в них відсутні. На нашу думку, це той випадок, коли граматики потребує поняття *лакунарність*⁴⁵, оскільки форми наказового способу для таких дієслів можливі, але рідковживані, причиною чого є семантика дієслів, а не їхні формальні ознаки. Тоді структурно нічого не заважає змодельовати й форми наказового способу для дієслова *могли*: *можі** (як *стережі, стрижи*), *можімо** (як *стережімо, стрижімо*), *можіть** (як *стережіть, стрижіть*).

Деякі лінгвісти, які виділяють у межах граем способу варіантні значення (Леонова, с. 191-192), вважають, що найширші можливості прояву таких значень наказового способу має форма II особи як найбільш типова, а отже, найменш визначена. До варіантних значень наказового способу відносять *узагальнено-особове значення* для вираження заохочення, побажання, повчання (*Охороняйте зелені насадження від пошкоджень; Не винось сміття з хати*), а також *значення збірності*, яке виражається поєднанням форми II особи однини наказового способу з кличним відмінком іменника у множині (*Хлопці, сідай (О. Вишня)*). Як варіантні значеннями форм наказового способу інтерпретовано й усі випадки функціонування їх у ролі інших способів. Зокрема в ролі *дійсного* способу для вираження дії, невмотивованої обставинами, несподіваної, раптової (*А хтось у нашому загоні візьми та й пусти чутку, що я звідкись переписав той вірш (М. Стельмах)*); *нездійсненої, безрезультативної дії* (*Чекай від такого допомоги, секретар за тебе читатиме, а ти знай одне: підписуй (М. Кропивницький)*); *необхідної, зумовленої дії* (*Але коли починався бій, тоді тримайся (О. Гончар)*); *бажаної дії* (*А завтра – гуляй, купайся, читай скільки душі завгодно (С. Чорнобривець)*); а також у ролі *умовного* способу для вираження зумовленої гіпотетичної дії (*Поклепай косу хто-небудь під моїм вікном, я зараз помолодшав би (О. Довженко)*).

Виділення окремих граем *спонукального* і *бажального* способу не таке чітке, як розрізнення граем *дійсного*, *умовного* та *наказового* способу. Спонукальний і бажальний способи – це радше підграми в межах грами наказового способу, які пов'язані з семантичною і формальною взаємодією *умовного* та *наказового* способу, це перехідні випадки між умовністю та наказовістю, це такі форми наказового способу, в яких імперативність та апелятивність наказовості послаблюється, натомість посилюється модальність спонукування чи бажання. І з-поміж вже описаних тут форм наказового способу

⁴⁵ Для позначення лакунарності можна використовувати позначку (*), що вже задіяна у деяких джерелах (СУ), інформуючи про лакунарність кличного відмінка неістот.

власне наказ виражають лише форми II особи однини і множини (*пиши, пишіть*), натомість усі інші форми пов'язані з послабленням імперативності наказу. Граматичні форми III особи (*хай він пише*) виражають більшою мірою бажальне значення, аніж наказове та спонукальне. Бажальність, а не наказ, разом з інтенційною модальністю передають наказові форми I особи (*хай я пишу, хай ми пишемо*). Спонукальне значення мають форми наказового способу з часткою *-но* (*напиши-но, напишу-но*), форми з вигуківими компонентами *ну, нумо, нумте, нум, нуте* та більшість форм із частками *давай, даймо, давайте*. І навіть словозмінна форма I особи множини (*пишімо*) є не власне наказом, а гортативом (закличною формою), в якій мовець висловлює бажання реалізувати певну ситуацію, послаблюючи наказовість (наказ II особі) через готовність самому брати участь у процесі здійснення ситуації.

Лінгвісти, які зазначають, що «волевиявлення мовця, яке передають форми наказового способу, у конкретних комунікативних ситуаціях може набувати різних модальних значень, зокрема наказу, вимоги, команди, розпорядження, побажання, прохання, поради, застереження, погрози, заклику тощо...» (Вихованець, Городенська 2004, с. 260), водночас говорять про окремі грами спонукального і бажального способу (Вихованець, Городенська 2004, с. 261-262)⁴⁶.

Виділяючи спонукальний спосіб як такий, що виражає таку бажану дію, яка може відбутися лише тоді, якщо на це є добра воля особи, до якої звертається мовець, лінгвісти наголошують, що його форма не є вимогою від співрозмовника обов'язкового виконання бажаної для мовця дії (пор. контексти з формами наказового і спонукального способів: *напиши заяву і написав би ти заяву, напишіть заяву і написали б ви заяву, напишімо заяву і написали б ми заяву, хай напишуть заяву і хай би написали вони заяву* тощо). Спонукальний спосіб вважають своєрідною контамінацією наказового та умовного способів (Вихованець, Городенська 2004, с. 261), своєрідною трансформацією (для деяких форм – *авт.*) умовного способу в наказовий (Вихованець 1988, с. 98). Контамінаційний характер спонукального способу проявляється не лише в структурі деяких аналітичних форм (наприклад, у формі *хай би написали* формант *хай* є показником наказового способу, а *би* – умовного), а й синтаксичних. Бажана для мовця дія може відбутися за певної умови, що передає частка *би* (*б*), але остання не розкрита синтаксичною формою навіть потенційно, як у конструкціях із формами умовного способу (пор.: *написали б заяву, якби мали папір і ручку і написали б ви заяву*). Але спонукальний спосіб має інші синтаксичні форми. Як і в наказовому способі, форми умовного способу в II особі однини і множини та в I особі множини уживаються переважно зі звертанням і особовим займенниковим іменником (*Пишов би ти, сину, до пана, попросив би грошей на відробітки (М. Коцюбинський)*). Синтаксичною формою реалізації спонукального способу є також складне речення, в другій предикативній частині якого вказується на наслідок виконання бажаної дії, до

---

⁴⁶ Далі викладаємо матеріал про семантичне і формальне наповнення цих часткових грамем способу насамперед з опорою на це джерело.

якої спонукає мовець, пор.: *Заспівав би ти, юначе, дівчині пісню – вона б повеселіла*. Форми спонукального способу використовують в українській мові для вираження некатегоричного спонукання до дії у розповідному або питальному реченні (*Насипав би ти, хлопче, зерна пташкам; Чи не пішов би ти увечері в садок?*).

Форми спонукального способу III особи однини і множини, утворені на базі форм умовного способу (з часткою *би (б)*), і формантом наказового способу (*хай, нехай*) (*Нехай би діти допомагали дорослим; Хай би хто-небудь поїхав; Нехай би вони одружилися*), на думку лінгвістів (Вихованець, Городенська 2004, с. 262), є менш уживаними.

Крім особових форм спонукального способу вживаються й неособові, до складу яких входить інфінітив і частка *би (б)*. З ними так само, як і з формами умовного способу в II особі однини і множини та в I особі множини, може поєднуватися звертання, хоч ця позиція неособов'язкова (напр.: *Напитися б води тобі, друже; Побігти б вам до фінішу; Чи не піти б вам, хлопці, до річки?; Чи не посівати б нам разом?*).

Типовою синтаксичною формою спонукального способу, що відрізняє його від форм умовного способу, є вживання таких форм переважно в простих реченнях спонукальної за семантикою природи, а не в складнопідрядних реченнях з умовно-наслідковими відношеннями між предикативними частинами, типових для умовного способу.

Специфіка граматичної семантики *бажального* способу (*оптативу*) полягає в тому, що він виражає волевиявлення мовця про бажану дію або бажаний стан, процес, але мовець не спрямовує його до співрозмовника (чи співрозмовників), щоб вони реалізували цю дію чи стан. Мовець не спонукає нікого виконати бажану для нього дію (стан, процес), а лише повідомляє про своє бажання її реалізації. У цьому, в нейтралізації апелятивності, полягає основна значеннєва відмінність бажального способу від наказового і спонукального.

Є два погляди на структуру форм грами бажального способу. Перший обмежує вияв цього значення особовими формами, з-поміж яких форми I особи однини та III особи однини й множини (напр.: *я просив би, він просив би, вони просили б*) (СУМ 1969, с. 397). Другий розмежовує особові й неособові форми, і до особових зараховує також форми умовного способу, поєднані з частками *хай (нехай)* (*хай зроблю, хай би він зробив*) (Безпояско, с. 232).

З-поміж аналітичних форм бажального способу без частки *хай* розрізняють особові (*зробив би він скоріше, зійшов би він з дороги*) і неособові форми, у яких поєднано інфінітив із часткою *б (би)*, причому саме останній різновид форм автори академічної граматики називають типовими формами (Вихованець, Городенська 2004, с. 262). Із двох компонентів (частки та інфінітива) у цих формах основне функційне навантаження припадає на частку, бо без неї той самий інфінітив є виразником директивного значення (пор.: *Насіяти б квітів і Насіяти квітів; Вивезти б дітей з міста і Вивезти дітей з міста*). Така аналітична форма виконує роль головного члена односкладного інфінітивного речення (*Поїхати б до моря; Зустритися б із друзями*).

Аналітичним особовим формам, утвореним часткою *хай* (*нехай*) і дієслівними аналітичними формами (з часткою *би*) І особи однини й множини умовного способу (*Хай би я озвучувала текст; Хай би ми озвучували текст; – Хай би я спершу його погладив* (В. Шкляр)) віддають друге місце в ієрархії бажальних форм (Вихованець, Городенська 2004, с. 262).

До складу аналітичної форми бажального способу можуть уходити й інші форманти, зокрема частки *коли б, хоч би, якби, аби* та ін. (*Коли б повернути втрачене; Коли б нам повернули заощадження; Коли б їм повернули борги; Хоч би встигнути на виставу; Якби вчасно впоратися з урожаєм; Якби нам повернули борг; Аби виграти грант; Аби їй запропонували роботу*).

Синтаксичними формами вираження побажання є конструкції з дієслівними формами *бажаю, бажасмо* (*Бажую тобі щастя та добробуту!*), іноді еліптизованими (*З Днем народження! Щастя тобі та добробуту!*), а також прохання чогось у Бога (*Дай Боже тобі щастя та добробуту!; Дай Боже нам'яти*).

Як бачимо, виділення окремих граем спонукального і бажального способу ґрунтується радше на семантичних відмінностях синтаксичних конструкцій, ніж на морфологічних формах дієслів. *Спонукальність* і *бажальність* використовують *омонімічні морфологічні форми*, через що самі лінгвісти не диференціюють їх чітко. Наприклад, форму в контексті «*А воно ж таке маненьке, йому б горобців ганять*» (В. Сосюра) інтерпретовано як форму безособового спонукального способу (СУМ 1969, с. 396) та як форму безособового бажального способу (ЕУМ, с. 659). Семантичне накладання цих граем відбите в тому, наприклад, що семантику форм *бажального* способу визначають як «...вираження некатегоричного *спонукання* (курсив наш – авт.) до дії у формі розповідного або питального речення. Наприклад: *Зачинив би ти вікно, бо дуже холодно в кімнаті; Чи не зачинив би ти вікно, бо дуже холодно в кімнаті?»* (СУМ 2002, с. 377).

Особова форма умовного способу (*Ми написали б заяву, якби мали папір і ручку*) є водночас формою спонукального (*Написали б ви заяву*) та бажального способу (*Написали б вони заяву; Написав би я заяву*). Неособова форма з інфінітивом визнається формою спонукального (*Напитися б води тобі, друже; Побігти б вам до фінішу*) і бажального способу (*Вивезти б дітей з міста; Поїхати б до моря*). Так само аналітичні особові форми, утворені часткою *хай* (*нехай*) і дієслівними аналітичними формами (з часткою *би*) умовного способу відносять до форм спонукального (*Нехай би діти допомагали дорослим*) і бажального способу (*Хай би я озвучувала текст; Хай би ми озвучували текст*) (Вихованець, Городенська 2004, с. 262). Так у чому ж відмінність між цими формами і граемами, і чи треба їх виокремлювати взагалі?

На нашу думку, слід ураховувати, що значення цих граем взаємонакладаються. За АТС, *спонукати* – значить викликати у кого-небудь бажання робити що-небудь; змушувати, схилити, заохочувати до якоїсь дії, певного вчинку; *бажати* – прагнути, мати бажання здійснити, одержати, здобути що-небудь; хотіти; *наказувати* – віддавати наказ, розпорядження кому-

небудь. Вихідним семантичним складником для цих дієслів, що мотивують назви відповідних граем способу в українській мові, є наявність у носія цієї процесуальної ознаки *бажання* щось здійснити. Це бажання у процесі комунікації може бути реалізоване як власне бажання або як наказ чи спонування. Відповідно до цього, структуру категорії способу можна змодельовати по-іншому – ірреальному умовному способу протиставити ірреальний бажально-наказовий спосіб, що реалізується у часткових граемах власне наказового, спонукального та власне бажального способу.

Як ми вже зазначали, наказати (чи спонукати) щось робити можна II особі (*ти роби, ви робіть, робімо*). Форма I особи множини (*робімо*) використовується для спонування, заклику щось зробити II особу, а не I особу, тому синтаксичні форми I особи множини не містять, на відміну від форм II особи, відповідного особового займенникового іменника. Послаблення директивності наказу пов'язане з проявом власне бажального та спонукального значення. Ці значення реалізуються морфологічними та синтаксичними формами. *Власне бажальне* значення виражають морфологічні форми III особи (*хай він робить, хай вони роблять*) та (менш уживані) I особи (*хай я пишу, хай ми пишемо*)⁴⁷. *Спонукальне* значення виражають морфологічні аналітичні форми наказового способу з часткою *-но* (*зроби-но, зроблю-но*), форми з аналітичними компонентами *ну, нумо, нумте, нум, нуте* та форми з частками *давай, даваймо, давайте*.

Синтаксичні форми спонукального способу, використовуючи морфологічні форми умовного способу (*зробили б*), умовою реалізації якого є своя синтаксична форма (*Вони зробили б ремонт, якби хотіли*), полягають у наявності в синтаксичній конструкції особового займенникового іменника у формах II особи, що вказує на особу співрозмовника (чи співрозмовників), якого (яких) мовець спонукає до певної дії, у постпозиції (типово) до дієслівної форми (*Зробив би ти ремонт; Зробили б ви ремонт*). Ці форми також можуть містити звертання до співрозмовника чи співрозмовників (*Зробив би ти, друже, ремонт*). Відповідні синтаксичні форми власне бажального способу виключають звертання до співрозмовника і передають бажання мовця щось зробити самому (*Зробив би я ремонт; Зробили б ми ремонт*) або його бажання, щоб щось зробила III особа (*Зробив би він ремонт; Зробили б вони ремонт*), тому міститимуть форми особових займенникових іменників I та III особи.

Синтаксичні форми спонукального способу, що базуються на неособових морфологічних формах з інфінітивом і часткою *б*, матимуть у своєму складі особові займенникові іменники (теж типово у постпозиції) у формах давального відмінка II особи однини (*тобі*) і множини (*вам*) (*Зробити б тобі ремонт; Зробити б вам ремонт*) а також звертання до II особи (*Зробити б тобі ремонт, друже*). Відповідні синтаксичні форми власне бажального способу, передаючи бажання I особи щось зробити самостійно або щоб це зробила III особа, можуть містити відповідні форми займенникових іменників, але частіше їх еліптизують (*Зробити б ремонт; Зробити б мені (нам, йому, їм) ремонт*). Семантика

⁴⁷ Останні форми в межах допустових синтагматичних конструкцій, як і форми II особи (*хай ти пишеш, але ...; хай ви пишете, проте ...*), виражають також значення *припущення*.

умовності, що її передає частка *би* (*б*), взаємодіє із синтаксично та інтонаційно вираженою семантикою бажання та спонукання, а не стає витісненою цими семантичними відтінками, через що такі факти іноді інтерпретують як транспозицію форм інфінітива в умовний спосіб (*Випити б оце кави; Вийти б оце на свіже повітря; Знайти б своє щастя!*) (Горпинич 2004, с. 197).

Синтаксичні форми, які використовують аналітичні особові форми, утворені часткою *хай* (*нехай*) і дієслівними аналітичними формами (з часткою *би*) умовного способу, що відносять до спонукального способу (*Хай би вони робили ремонт; Хай би він робив ремонт*), і ті, що відносять до бажального способу (*Хай би я робив ремонт; Хай би ми робили ремонт*) (Вихованець, Городенська 2004, с. 262), також відрізняються особовими займенниковими іменниками – перші мають у своєму складі форми III особи, а другі – I особи однини та множини. Але, на нашу думку, якщо диференціювати в межах ірреального способу умовний і бажально-наказовий, а в межах останнього – власне наказовий, спонукальний та власне бажальний, то ці форми бажального способу все ж треба інтерпретувати як власне бажальний спосіб, оскільки, вже базуючись на морфологічних формах бажально-наказового способу (*Хай робить ремонт; Хай роблять ремонт*), що знаходяться на шкалі директивності бажального способу ближче до власне бажального, ніж до власне наказового чи спонукального, ці форми тільки посилюють бажальність, додаючи до неї значення умовності реалізації бажаної процесуальної ознаки.

Із домінантою синтаксичних граматичних форм способу пов'язана й *транспозиція* морфологічних форм способу. Так, морфологічні форми власне наказового способу проникають у сферу умовного способу, нейтралізуючи значення спонукальності та апелюваності й набуваючи семантики гіпотетичної, можливої дії, реалізація якої пов'язана з іншими обставинами, вираженими у другій частині складнопідрядного речення з умовно-наслідковими відношеннями його частин (*Дай людині чіткі орієнтири, вона ніколи не схибила б (не схибить); Скинь ти з нього напускну строгість, то побачив би (побачиш) добру людину; Скинь з нього окуляри, кинь дві розбійницькі іскри в очі – та й матимеш готовий образ дяка-пиворіза (М. Стельмах)*).

Транспозиція форм власне наказового способу (II особи однини дієслів недоконаного виду) в дійсний (зі значенням теперішнього часу), супроводжена відтінком негативного ставлення мовця до виражених дій чи станів, пов'язана із синтаксично вираженими протиставними відношеннями підрядних частин (*Усі відпочивають, а ти працюй; Аж жишки трусяться скакати, А тут сиди, очицями моргай (Л. Глібов); Хіба я наймалася на таку роботу? Вони гуляють, бенкетують, а ти роби (П. Мирний) Другі бігають, кричать, а ти сиди, пряди, вечеряти подай, посуду перемий, та тоді й лягай, а як другі півні прокричали – вставай, світи і знову за гребінь (П. Мирний)*).

Транспозиція форм власне наказового способу (II особи однини дієслів доконаного виду) в дійсний спосіб (минулого часу доконаного виду) відбувається тоді, коли вони поєднуються зі сполукою *візьми та й*, яка надає висловлюванню семантичного відтінку раптової дії (*Ну клюшниця – може, їй і*

не раз уже траплялося слухатися того персня – **візьми та й віддай** (Г. Хоткевич); **А раз візьми та й засмійся** (Г. Тютюнник); **Райко візьми та й пошли ті гроші, маючи надію швидко одержати жалування й покласти позичену суму** (С. Васильченко)). Така транспозиція із семантикою раптовості, несподіваності дії можлива й без сполуки **візьми та й** (*А я тоді **встань і скажи***) (СУМ 2013, с. 396). Форми наказового способу вживаються у цьому значенні лише в поєднанні з особовими займенниковими іменниками I та III особи однини і множини, а також з автосемантичними іменниками обох чисел у називному відмінку (СУМ 1969, с. 390-391).

Транспозиція морфологічних форм умовного способу в дійсний (морфологічний) пов'язана з уживанням їх на позначення реальних дій теперішнього часу (*Я просив би вас купити ще одну книжку = Я прошу вас купити ще одну книжку; Ми радили б тобі не затримуватися в гостях = Ми радимо тобі не затримуватися в гостях*), про що сигналізує ширший комунікативно-синтаксичний контекст, який виражає інтенцію мовця чемно, ненав'язливо висловити своє прохання, дати пораду (Вихованець, Городенська 2004, с. 263), та відсутність синтаксичної форми умовного способу (речення з умовно-наслідковими відношеннями предикативних частин) (*Я просив би вас купити ще одну книжку, якби були гроші*). Проте семантика прохання і поради більшою мірою співвідносна зі значенням бажально-наказового способу, ніж дійсного, але вона виявляється не завдяки трансформації морфологічних форм (*я просив би = я прошу*), а зумовлена синтаксичними формами (речення із модальною семантикою прохання зі звертанням до II особи) та в деяких випадках лексичними складниками (*просити, радити*). Тому на синтаксичному рівні наведені речення з морфологічними формами умовного способу трансформуються в синонімічні наказові конструкції (*Я просив би вас купити ще одну книжку = Купіть, будь ласка, ще одну книжку; Ми радили б тобі не затримуватися в гостях = Не затримуйся, будь ласка, в гостях*). Через це подібні випадки вживання морфологічних форм умовного способу інтерпретують як транспозицію їх у наказовий спосіб (*Чи не встав би, ти, небоже? (Л. Українка); Ви що небудь поїли б; Ви прибрали б у кімнаті*) (Горпинич 2004, с. 196) та в бажальний спосіб (*Зачинив би ти вікно, бо дуже холодно в кімнаті; Чи не зачинив би ти вікно, бо дуже холодно в кімнаті?*) (СУМ 2002, с. 377), а також як «форми умовного способу із значенням пом'якшеного наказу, поради, прохання, побажання: *А, може, ти б уже перестала плакати, доню!* (І. Нечуй-Левицький)» (Леонова, с. 192).

Українські лінгвісти щодо транспозиції морфологічних форм умовного способу висловлюють також думку, що, залежачи «...від синтаксичної конструкції речення, а також від лексичного контексту» такі форми «можуть виражати значення бажання (*Хотіла б я піснею стати (Л. Українка)*); поради (*Вам слід би займатися спортом*); спонукання (*Добре було б, щоб тут росли троянди*)⁴⁸», та називають їх транспозиційними (контекстними) значеннями умовного способу (у значенні наказового) (СУМ 2013, с. 396). При цьому

⁴⁸ На нашу думку, це радше бажальне значення.

зазначають, що в простих синтаксичних конструкціях такій транспозиції слів форм умовного способу сприяють прислівники, після яких стоїть частка *би* (*б*) (*краще б; ліпше б; добре б* та ін.) (*Краще б вечерю приготувала; Швидше б він одужав*) (СУМ 2013, с. 396). Також зазначають, що контамінація умовного (за формою) і наказового (за значенням) способів може створювати функційне значення спонукальності, вираженню якого сприяє «інтонаційний малюнок спонукальних речень» (*А не пішли б ви звідси!*) (СУМ 2013, с. 396).

Транспозицією в межах граем способу зумовлені й форми дійсного способу, що вживаються у значенні власне наказового, як ті, що вже були зауважені як форми наказового способу (*Встали!; Пішли!; Поїхали!; Завтра повернеш книгу!*), так і інші (*Всі слухають відповідь!*). Така транспозиція, як і транспозиція у наказовий спосіб форм інфінітива (*Встати! Мовчати! Покликати його і уважно вислухати!*), оформлена насамперед окличними спонукальними (наказовими) реченнями.

Як транспозицію інфінітива у категорію способу (у наказовий спосіб) можна розглядати і той факт, що разом із модальними словами (*треба, слід, необхідно, варто, не можна* тощо) інфінітив утворює одну з форм дієслівного складеного присудка зі значенням наказового способу (*треба працювати; слід пам'ятати; необхідно прийти; варто дослухатися; не можна робити*) (СУМ 2013, с. 397). Проте визнання таких форм формами наказового способу суперечить постулатові про позачасовість граем ірреального способу (*Зараз треба працювати!; Завтра треба буде працювати!; Вчора треба було працювати!*).

Таким чином, констатуємо центральність у парадигматиці способу словозмінних форм, які віддають наказ щось робити II особі (*пиши, пишійть, пишімо*), але домінування саме несловозмінних форм, що мають статус формотвірних (із частками: *хай (нехай), би (б), хай би, коли б, хоч би, якби, аби* тощо; вигуками (частками-вигуками) типу *ну, нумо*; постфіксами: *-но, -бо*) та синтактико-інтонаційних, зокрема таких, що виражаються у форматі особливих лексико-граматичних маркерів у структурі речення (наявність звертань у найближчому синтаксичному оточенні, сполуки *візьми та й*), у самій структурі речення (наявність складнопідрядної структури із відповідними семантичними відношеннями предикативних частин), в інтонаційному оформленні речення (окличність, спонукальність, питальність).

Структура парадигми способу має ієрархічну будову. На першому рівні членування за семантичною підставою розрізнення реальності дії чи стану чи їхньої ірреальності диференціюємо грамеми дійсного (індикатив, реаліс) і недійсного способу (ірреаліс). Граматичними формальними маркерами цих граем, окрім формантів умовного наказового та ін. способів, є семантична неповнота часу, позачасовість недійсного способу.

На другому рівні на підставі морфологічних ознак дієслів у межах ірреального способу вичленуємо грамеми умовного способу, що виражається часткою *би (б)* (*писав би, писала б, писало б, писали б*), та бажально-наказового (в традиційній термінології – наказового) способу, що виражається

словозмінними формами (*пиши, пишіть, пишімо*), а також несловозмінними (із формантами *хай (нехай), ну, нумо, -но, давай* тощо).

На третьому рівні на підставі синтаксичних ознак та взаємодії форм і значень умовного та бажально-наказового способу в межах останнього виділяємо власне наказовий, спонукальний та власне бажальний (у традиційній термінології – бажальний) спосіб. Диференціація останніх граем нечітка. І ця нечіткість має дві причини – формальну і семантичну. З формального погляду розрізнення власне наказового, спонукального та власне бажального способів, як вже було зауважено, спирається на велику кількість мовних маркерів різних рівнів мовної структури (морфологічних (синтетичних та аналітичних), синтаксичних, інтонаційних, лексичних (лексико-граматичних), які можуть суперечити одне одному (*Хай би написав: хай* – формант бажально-наказового способу, *би* – формант умовного способу). Із семантичних позицій таке розрізнення не може бути чітким через семантичне накладання протиставлених граем. Так, бажання мовця реалізувати якусь дію присутне під час наказу чи спонукування, тому семантика власне бажального способу представлена в усіх трьох протиставлених граемах бажально-наказового способу, а наказ є різновидом спонукування – категоричного, директивного спонукування, не обов'язково пов'язаного з інтенцією мовця викликати у співрозмовника бажання (внутрішній імпульс) зробити щось. У зв'язку з цим граєми бажально-наказового способу мають диференціюватися із застосуванням принципу континуальності та градуальності категорій мовної структури, де різні граєми не завжди виключають одна одну, а можуть взаємодіяти, поєднуючи семантичні та формальні ознаки. Уважаємо, що градація граем можлива на семантичній осі бажальності, де чиста бажальність (власне бажальний спосіб) протиставляється бажальності з інтенцією мовця спонукати співрозмовника до якоїсь дії, та на осі спонукальності, де чиста спонукальність (зокрема у модальностях прохання, поради, побажання) протиставляється спонукальності з директивною вимогою здійснити певну дію, тобто наказовості. При цьому чисту бажальність маркує відсутність звертання до співрозмовника, форм займенникових іменників II особи, спонукальної інтонації, а спонукальність та наказовість – навпаки, наявність цих ознак. Спонукальність і наказовість, окрім морфологічних форм, диференційовані за ознаками директивної інтонації спонукування (наказу), властивій наказовості; відсутності звертання до III особи, а тільки до II, що властиво наказовості; наявності лексико-граматичних маркерів граем (*швидко, негайно, давай, наказую, треба, слід* тощо – директивний наказ; *будь ласка, прошу, благаю* та ін. – спонукування у вигляді прохання).

Запитання. Завдання

1. Продовжте речення: «Грамаічна категорія способу дієслова – це...».
2. Які граєми традиційно протиставлені в межах ГК способу українського дієслова?

3. Яким чином переважно визначають характер цієї ГК українські граматисти?
4. У чому полягає зв'язок ГК способу з ГК часу дієслова?
5. Як ГК способу взаємодіє з іншими ГК дієслова?
6. Опишіть структуру парадигми ГК способу дієслова в сучасній українській мові.
7. Схарактеризуйте специфіку дійсного способу.
8. Що позначає умовний спосіб?
9. Прокоментуйте особливості української форми минулого умовного способу. Наведіть приклади.
10. Назвіть основні ознаки наказового способу українського дієслова.
11. Який статус мають грамми спонукального і бажального способу?
12. Яким чином реалізується транспозиція морфологічних форм способу?

СТРУКТУРА ДІЄСЛІВНОЇ ПАРАДИГМИ

Дієслівна парадигматика складається з часткових парадигм проаналізованих вище дієслівних граматичних категорій, що взаємодіють між собою, а саме зі словозмінних парадигм фінітних дієслів, а також формотвірних та словотвірних парадигм фінітних дієслів та вербоїдів. Умовами реалізації такої морфологічної парадигматики є синтаксичні форми (сполучення зі зв'язками⁴⁹ та іншими словоформами (займенниковими іменниками, прислівниками, іменниками на позначення суб'єкта і об'єкта тощо), структура речення, тип зв'язку предикативних частин речення, синтаксична роль словоформ у реченні тощо), а також інтонація.

Морфологічну парадигматику дієслів української мови лінгвісти моделюють по-різному, із різною мірою залучення до неї несловозмінних форм та вербоїдів. Але зазвичай відносно чітко диференціюють словозміну і несловозмінну (формотвірну і словотвірну) парадигматику. Водночас, аналізуючи словозмінну парадигматику дієслів, традиційно ігнорують словозмінну парадигматику дієприкметників із відсилкою на можливість отримання інформації про неї в описах прикметникової парадигматики. Також традиційно вершинною формою словозмінної парадигми дієслова визнається несловозмінна форма (вербоїд) – інфінітив, що, хоч і неправильно з погляду логіки, але виправдано через зручність й утрадиційненість цієї практики. Уважаємо, що тут не варто ламати традицію – інфінітив можна використовувати як словниковий і парадигматичний ідентифікатор дієслова (лексичного дієслова), не вважаючи його членом словозмінної парадигми.

Формотвірна і словотвірна парадигматика дієслів (парадигматика категорій виду та стану) зазвичай не знаходять опису в табличному форматі, більш звичному для представлення словозмінної парадигматики. Формотвірні підпарадигми категорій, що мають також суто словозмінні підпарадигми, не завжди зводяться разом в одну парадигму, хоч семантична структура категорій

⁴⁹ Для вербоїдів, прикметників, іменників та прислівників таке сполучення є умовою набуття ними предикативності, їхньої граматичної синтаксичної транспозиції у дієслово.

уможливило таке зведення. Так, з-поміж форм майбутнього часу (*писатиму, напишу, буду писати*) остання аналітична форма часто залишається за межами табличного формату парадигми. Це ж стосується й аналітичних форм способу (*писав би, писала б, хай пише, хай пишуть* тощо). На нашу думку, такий прояв формотвірної парадигматики дієслів, як їхні аналітичні форми, теж мають право на відбиття в описах словозмінних парадигм, оскільки вони містять, окрім аналітичних, варіативні флексійні компоненти (*писав би, писала б; хай пише, хай пишуть; буду писати, будеш писати*).

У словозмінній парадигмі дієслів на підставі відношення до категорії способу протиставляються парадигматика форм часу, особи, числа і роду дійсного способу (теперішній час – *пишу, пишеш, пише, пишемо (пишем), пишете, пишуть*; майбутній час – *писатиму, писатимеш, писатиме, писатимемо (писатимем), писатимете, писатимуть*; минулий час – *писав, писало, писала, писали*) і парадигматика форм наказового способу (I особи множини – *пишімо, пишім*, II особи однини – *пиши*; II особи множини – *пишіть*).

На підставі відношення до поділу на словозмінні класи дієслів (дієвідміни) в цій парадигматиці протиставляються підпарадигми теперішнього і майбутнього часу, де закінчення залежать від дієвідміни дієслова, і підпарадигми минулого часу і наказового способу, де закінчення і морфонологічні явища в основах дієслівних форм залежать від інших чинників. Водночас відзначимо, що лексико-граматична варіативність словозмінних ознак (необхідність визначення дієвідміни), властива лише для особово-числових форм підпарадигми теперішнього-майбутнього часу (*пишу, напишу – роблю, зроблю; пишеш, напишеш – робиш, зробиш; пише, напише – робить, зробить; пишемо (пишем), напишемо (напишем) – робимо (робим), зробимо (зробим); пишете, напишете – робите, зробіте; пишуть, напишуть – роблять, зроблять*), особово-числові ж форми майбутнього часу дієслів недоконаного виду будуть завжди мати ознаки I дієвідміни – фіналі їх формантів збігатимуться з флексіями I дієвідміни (*писатим-еш як робитим-еш, писатим-е як робитим-е, писатим-уть як робитим-уть* тощо). Підпарадигма минулого часу не залежить від дієвідміни і має іншу (відмінну від підпарадигм теперішнього-майбутнього і майбутнього часу) – родо-числову структуру (*писав, писала, писало, писали*).

На структурі словозмінної парадигми дієслова позначається ступінь диференціації підпарадигм часу залежно від прояву в дієслові категорії виду. Так, ресурс «Словники України» (СУ), подаючи парадигми кожного дієслова (доконаного чи недоконаного виду) окремо, не використовує поняття теперішнього-майбутнього (теперішньо-майбутнього) часу, а фіксує окремо підпарадигми теперішнього часу і майбутнього часу дієслів недоконаного виду та майбутнього часу дієслів доконаного виду (хоч вона і збігається за словозмінними ознаками з підпарадигмою теперішнього часу недоконаного виду); натомість «Грамматичний словник української мови» і відповідний електронний ресурс (ГСУЛМЕ) узагальнює словозмінні парадигми дієслів за типами (він виділяє 280 типів парадигм) і використовує лише узагальнену підпарадигму теперішнього-майбутнього часу (теп./майб.). Не диференціюючи

окремо часткові парадигми теперішнього і майбутнього часу, «Граматичний словник української мови» не подає у зразках типів парадигм і підпарадигми синтетичних форм майбутнього часу дієслів недоконаного виду⁵⁰, очевидно, через те, що для всіх дієслів ця підпарадигма має однакові словозмінні показники. Такий узагальнювальний підхід до моделювання структури парадигми дієслів далекий від відбиття об'єктивної її структури у мовній системі, далекий від тієї структури, моделювання якої потребує описова граматики, але він виправданий практичними потребами граматичного словника і є результатом пошуку лише тих словозмінних форм, у яких дієслова української мови мають формальні відмінності.

Виділення у граматичному словнику 280 типів дієслівних парадигм ґрунтується на урахуванні у зазначеній структурі парадигм не лише флексійних наборів (на чому передусім акцентують увагу описові граматики) (ГСУЛМ, с. 632-635), а й схем наголошування дієслів (ГСУЛМ, сс. 631, 636-638), морфонологічних змін в основах дієслів (ГСУЛМ, сс. 631, 639-640), неповноти дієслівних парадигм (ГСУЛМ, с. 640-641). Водночас, ураховуючи такі фонетичні характеристики словоформ, як наголос та морфонологічні зміни, граматичний словник орієнтується на графічну форму прояву української мови, через що структура деяких часткових парадигм стає надто громіздкою. Наприклад, у цьому словнику парадигма (підпарадигма – *авт.*) наказового способу складається аж з п'яти наборів флексій (насправді – «кінцівок» – *авт.*) (ГСУЛМ, с. 630-631).

Далі спробуємо описати словозміну українських дієслів, зіставляючи описові її моделі (з поділом на II дієвідміни та структурні класи) і ту, що представлена у граматичному словнику (з виділенням 280 типів дієслівних парадигм), поєднавши переваги опису розгорнутої структури словозмінної парадигми дієслів, який зберігає орієнтацію на фонетичну форму мови (в описових моделях), з узагальненою, але деталізованою щодо прояву у словоформах морфонологічних та акцентуаційних змін, і водночас орієнтованою на графічну форму мови (у граматичному словнику).

СЛОВОЗМІНА ДІЄСЛОВА. ДІЄВІДМІНИ ТА СТРУКТУРНІ КЛАСИ ДІЄСЛІВ

В описових граматиках основним поняттям, на якому ґрунтується опис словозміни дієслова (його дієвідмінювання), є поняття дієвідміни. Дієвідміна – це словозмінний клас дієслова (дієслівний аналог відміни іменника), результат класифікації дієслівної лексики української мови за формальними словозмінними ознаками, а саме, за флексійними ознаками особово-числових

⁵⁰ Відповідні підпарадигми подано у граматичному словникові окремо у таблицях 16-20 (ГСУЛМ, с. 628-630). Таблиця 16 представляє підпарадигму форм синтетичного майбутнього часу недоконаного виду, таблиця 17 – підпарадигму дієслова *бути*, за допомогою якого творяться аналітичні форми дієслів (до речі, в цій таблиці підпарадигми теперішнього і майбутнього часу, представлені суплетивними формами, диференційовані), таблиця 18 представляє зразок творення аналітичних форм майбутнього часу (з інфінітивом), таблиця 19 – зразок творення аналітичних форм давноминулого часу, а таблиця 20 – зразок творення аналітичних форм наказового і умовного способу.

форм підпарадигми теперішнього-майбутнього часу (теперішнього часу дієслів недоконаного виду і майбутнього часу дієслів доконаного виду). Родо-числові форми підпарадигми минулого часу і особово-числові форми наказового способу не залежать від поділу дієслів на дієвідміни, а особово-числові форми підпарадигми майбутнього часу дієслів недоконаного виду, як і форми майбутнього часу аналітичні (зі зв'язкою *бути* та інфінітивом), для всіх дієслів однакові (належать до I дієвідміни), тому поділ на дієвідміни для цих підпарадигм теж нерелевантний. Таким чином, дієвідміна дієслова, на відміну від відміни іменника, визначає правила уживання лише частини словозмінних форм цієї частини мови.

Дієслова (тематичні) традиційно поділяють на *дві дієвідміни*. До I дієвідміни відносять дієслова, у яких у підпарадигмі теперішнього-майбутнього часу у флексіях II і III особи однини та I і II особи множини виступає голосна фонема /e/ (*пишеш, даєш, ідеш; пише, дає, іде; пишемо, даємо, ідемо; пишете, даєте, ідете*), а в III особі множини – голосна фонема /y/ (*пишуть, дають, ідуть*). Дієслова II дієвідміни у тих самих особових формах однини й множини мають відповідно голосні фонемі /и/ (/і/) (*робиш, сидиш, стоїш; робить, сидить, стоїть; робимо, сидимо, стоїмо; робите, сидите, стоїте*) та /а/ (*роблять, сидять, стоять*).

Лінгвісти відзначають, що зрідка паралельні особово-числові форми дієслів належать до різних дієвідмін, наприклад, у дієслова *сукати* форми *сучу, сучиш, сучить, сучимо, сучите, сучать* представляють II дієвідміну, а форми *сукаю, сукаєш, сукає, сукаємо, сукаєте, сукають* – I дієвідміну, через що такі дієслова (а саме, це дієслово та дієслова, що мають різне оформлення основ у межах однієї дієвідміни, тобто дієслова різних структурних класів – *авт.*) називають різновідмінюваними або різнодієвідмінюваними (Вихованець, Городенська 2004, с. 278). Проте, слід звернути увагу на те, що різнодієвідмінюваність (саме цей термін уважаємо доречним) дієслів суттєво відрізняється від різновідмінюваності іменників, і не лише тим, що в одному випадку йдеться про дієвідмінювання, а в іншому – про відмінювання, а й тим, що в іменниках це явище становить собою окремий словозмінний тип певних слів, що поєднують у собі словозмінні ознаки інших словозмінних типів іменників. Специфіка явища різнодієвідмінюваності дієслів полягає в тому, що ідентифікатором дієслова традиційно є інфінітив, основа якого не стосується більшості форм дієвідмінювання, і цей інфінітив, який не є словозмінною формою, може мати тотожні за лексичним значенням, але різні морфологічні форми, що мають різне оформлення основ та навіть флексій. Фактично це різні морфологічні дієслова (дієслова різних структурних класів), що мають спільне лексичне значення. Різнодієвідмінюваність дієслова *сукати* (одного лексичного дієслова) пов'язана з різним оформленням структури основ двох морфологічних дієслів *сучу* і *сукаю*, що мають однакове лексичне значення, з належністю цих дієслів до різних структурних класів, що співвідносяться з різними дієвідмінами.

Традиційно виділювані дві дієвідміни не описують повною мірою навіть власне флективні типи словозмінних класів дієслів української мови. Так, в

окремий тип дієвідміни (фактично III дієвідміну) групуються атематичні дієслова *дати*, *їсти* і дієслова з префіксами та зв'язаною з ними структурною частиною дієслова *-повідсти* (*відповідсти*, *доповідсти* тощо). Ці дієслова у підпарадигмі теперішнього-майбутнього часу (теперішнього часу дієслова недоконаного виду *їсти* і майбутнього часу дієслів доконаного виду *дати*, *розповідсти*) мають специфічні флексії, яких немає в дієслів ні I, ні II дієвідміни, в також ті, що властиві цим дієвідмінам. Особливими, неспіввідносними з двома основними дієвідмінами є форми підпарадигми однини I особи (з флексією *-м* – *дам*, *їм*, *розповім*), II особи (з флексією *-и* – *даси*, *їси*, *розповіси*), III особи (з флексією *-ть* – *дасть*, *їсть*, *розповість*) та множини I особи (з флексією *-мо* – *дамо*, *їмо*, *розповімо*), II особи (з флексією *-те* – *дасте*, *їсте*, *розповісте*)⁵¹. Форми III особи множини мають для дієслова *дати* флексію, властиву дієсловам I дієвідміни *-уть* (*дадуть*), для дієслова *їсти* – флексію, властиву дієсловам II дієвідміни *-ать* (*їдять*), а для дієслова *розповідсти*, як ми вже зазначали, згідно з одними джерелами, ця форма визнається відсутньою (Вихованець, Городенська 2004, с. 273; СУ), а, згідно з іншими, нормативною, модельованою за зразком форм II дієвідміни (*розповідять*)⁵² (СУМ 2002, с. 390; ГСУЛМЕ). «Український правопис» не визнає нормативною таку форму, пропонуючи уживати замість форми *відповідять* сурогатну описову форму *дадуть відповідь* (УП, с. 150) та залишаючи на розсуд читачів завдання моделювання інших префіксальних форм: *розповідять?* – *розкажуть?*, *доповідять?* – *нададуть доповідь?* тощо. Останнє дозволяє говорити про внутрішній поділ III типу дієвідміни на підтипи: IIIа (з флексією III особи множини як у I дієвідміні – *дадуть*), IIIб (із флексією III особи множини як у II дієвідміні – *їдять*), IIIв (із лакунарною формою III особи множини).

Також окремий тип дієвідміни (фактично IV) становить словозміна дієслова (і дієслівної зв'язки) *бути*. Воно, будучи дієсловом недоконаного виду, має специфічну підпарадигму теперішнього часу, представлену в сучасній українській мові омонімічними формами усіх осіб і чисел – *є*. Ці форми є результатом уніфікації архаїчної парадигми цього дієслова: I особа однини – *єсмь*, II особа однини – *еси*, III особа однини – *єсть*, I особа множини – *єсмо*, II особа множини – *єсте*, III особа множини – *суть*. З-поміж цих архаїчних форм збереглися в сучасній українській мові лише дві – форма II особи однини (*еси*) і форма III особи множини (*суть*), що вживаються як стилістичні варіанти до форми *є*. Підпарадигма майбутнього часу цього дієслова, на відміну від інших дієслів недоконаного виду, використовує закінчення теперішнього часу I дієвідміни (*будеш* як *пишеш*, *буде* як *пише*, *будуть* як *пишуть* тощо).

У зв'язку з тим, що традиційним словниковим ідентифікатором фінітних дієслів є інфінітив (вербоїд), а також у зв'язку з потребою більш докладного

⁵¹ У II особі однини і множини, а також у I особі множини флексії атематичних дієслів збігаються з відповідними особовими флексіями дієслів I дієвідміни наказового способу.

⁵² В художніх текстах ця форма трапляється рідко: *А що, коли на це блюзнірство відповідять мовчанкою або тхось скаже: ні!* (Р. Іваничук); *Він знав – йому відповідять: Афіни перемогли персів, але перси набагато слабші за скіфів, і се відомо всім, а якщо комусь невтямки, то можна нагадати поразку шахиншаха Дарія в Скіфії* (І. Білик).

опису словозмінної (а також формотвірної та словотвірної) парадигматики дієслів, що відбиває закономірності змін у структурах дієслівних основ (інфінітива і теперішнього часу) у граматиці української мови виникла потреба класифікації дієслів за структурними класами. *Структурні класи дієслів (морфологічні класи дієслів чи просто класи дієслів)* становлять собою класифікацію дієслів за двома основними критеріями і одним додатковим. Першим критерієм є співвідношення основи інфінітива та основи теперішнього часу з урахуванням їхнього формо- і словотворчого потенціалу. Другим критерієм цієї класифікації є встановлення співвідношення між флексивними словозмінними ознаками дієслів (поділом на дієвідміни) і структурою їх основ. У класифікаціях структурних класів дієслів спочатку зазвичай подають дієслова I дієвідміни, в потім – II дієвідміни. I третім (додатковим) критерієм класифікації структурних класів дієслів є встановлення їхньої продуктивності – того, яку кількість лексичних одиниць вони охоплюють⁵³. Залежно від продуктивності структурні класи дієслів у межах дієвідмін розташовуються вище (продуктивні класи) або нижче (непродуктивні класи) у класифікаційному списку.

Найповніше на сьогодні класифікація структурних класів дієслів представлена в академічній граматиці української мови (Вихованець, Городенська 2004, с. 280-282). Її автори виділяють 14 класів дієслів (10 класів дієслів I дієвідміни і 4 класи дієслів II дієвідміни). З-поміж 10-ти класів дієслів I дієвідміни перші 4 схарактеризовані як продуктивні, а з-поміж 4-ох класів дієслів II дієвідміни продуктивним є лише перший (11-ий у загальному списку).

До I структурного класу належать дієслова I дієвідміни зі співвідношенням суфіксів основи інфінітива і теперішнього часу *-ува-* (*-юва-*) – *-уй-* (*-юй-*) (*купувати – купують, малювати – малюють*). Продуктивність цього класу зумовлена тим, що ці суфікси в українській мові є основним засобом морфологічного оформлення дієслівних основ іншомовного походження (*агітувати, анулювати, бойкотувати, бракувати, візувати, гарантувати, емігрувати, інтерпретувати, інформувати, комбінувати, компенсувати, конкурувати, консультувати, контролювати*), а також продуктивним словотворчим формантом у термінотворенні (*акцизувати, дебетувати, девальвувати, дотувати, інвестувати, індексувати, конвертувати*) та засобом відіменникового словотворення дієслів (*дівувати, парубкувати, козакувати, пасічникувати, учительувати, головувати*).

До II структурного класу віднесені дієслова I дієвідміни зі співвідношенням суфіксів основи інфінітива і теперішнього часу *-а-* (*-я-*) – *-ай-* (*-яй-*) (*читати – читають, міняти – міняють*). Продуктивність II класу спричинена тим, що, по-перше, ці суфікси, крім широкого вживання в основах непохідних дієслів, є єдиним засобом для творення відприкметникових (відкомпаративних) дієслів від основ прикметників вищого ступеня порівняння, що передають значення становлення, набуття ознаки у вищому ступені її вияву (*добріший – добрішати, дорожчий – дорожчати, дешевий – дешевшати*); по-

⁵³ Деякі класифікації (Жовтоброух, Кулик 1965, с. 375-377; Горпинич 2004, с. 166-169) ставлять цей критерій на перше місце.

друге, будучи субморфним компонентом у складі суфікса *-ка-*, вони маркують дієслова, що походять від займенникової, вигукової, звуконаслідувальної (*якати, тикати, викати, ойкати, гейкати, цвірінькати, мукати, някати*) та іншої лексики (*нукати, алекати* (постійно казати *ну, але*), *мамкати* (постійно казати *мама*) тощо, напр.: – *Не мамкай (В. Мастерова)*; – *Тоді не нукай, а слухай сюди (О. Кацай)*; – *Не нукай – не поїдеш! (О. Гончар)*; – *Не алекай мені, досить (М. Стельмах)*); по-третє, вони є маркерами дієслів звучання (*стукати, бренькати, грюкати, булькати*), частина яких теж походить від звуконаслідувань.

До III структурного класу належать дієслова I дієвідміни зі співвідношенням суфіксів основи інфінітива і теперішнього часу *-і-* – *-ій-* (*синіти – синіють, сивіти – сивіють*). Продуктивність II класу пояснюється тим, що його суфікси творять від багатьох якісних та відносних прикметників дієслова зі значенням становлення, набуття ознаки (*міцніти, старіти, німіти, біліти, синіти, зеленіти*).

До IV структурного класу належать дієслова I дієвідміни зі співвідношенням суфіксів основи інфінітива і теперішнього часу *-ну-* (*-ону-*) – *-н-* (*-он-*) (*крикнути – крикнуть, трусонутти – трусонуть*). Продуктивність цього класу пояснюється тим, що ці суфікси властиві численній групі дієслів зі значенням одноактного вияву дії (*смикати – смикнути, смиконутти; сіпати – сіпнути, сіпонутти*). У межах цього класу необхідно виділити його різновид – IVa структурний підклас (а, можливо, слід говорити про окремий клас дієслова), в якому основу інфінітива маркує нульова реалізація тематичного суфікса, а основу теперішнього часу – суфікс *-н-* (*загрузити – загрузнуть, зав'язати – зав'язнуть*). Очевидно, інфінітивні форми типу *загрузити* є історично вторинним, скороченим, похідним від *загрузнуть* їх лексичним варіантом.

До V структурного класу віднесені дієслова I дієвідміни зі співвідношенням суфіксів основи інфінітива і теперішнього часу *-∅-* – *-∅-* з кінцевим приголосним основи (*пливти – пливуть, класти – кладуть, мести – метуть*) чи голосним (*молоти – мелють, колоти – колють, полоти – полють*); до VI структурного класу – дієслова I дієвідміни зі співвідношенням суфіксів основи інфінітива і теперішнього часу *-ва-* – *-вай-* (*бувати – бувають, взувати – взувають*); до VII структурного класу – дієслова I дієвідміни зі співвідношенням суфіксів основи інфінітива і теперішнього часу *-а-* (*-я-*) – *-∅-* (*казати – кажуть, сміятися – сміються*); до VIII структурного класу – дієслова I дієвідміни зі співвідношенням суфіксів основи інфінітива і теперішнього часу *-∅-* – *-й-* (*рити – риють, вити – виють, бити – б'ють, гнити – гниють*, а також *лити – ллють*, де сполука кінцевого /л/ основи і суфікса *-й-* трансформується у подовження /л:/); до IX структурного класу – дієслова I дієвідміни зі співвідношенням суфіксів основи інфінітива і теперішнього часу *-і-* – *-∅-* (*хотіти – хочуть, ревіти – ревуть*); до X структурного класу – дієслова I дієвідміни зі співвідношенням суфіксів основи інфінітива і теперішнього часу *-ва-* – *-й-* (*жувати – жують, давати – дають*).

До XI структурного класу віднесені дієслова II дієвідміни зі співвідношенням суфіксів основи інфінітива і теперішнього часу *-и- (-i- (після /й/)) – -Ø-* (*ходити – ходять, водити – водять, кроїти – кроять, поїти – поють*). Продуктивність цього класу зумовлена тим, що ці суфікси є засобом творення відприкметникових дієслів зі значенням «надавати чомусь певної ознаки» (*білий – білити, брудний – бруднити, веселий – веселити*).

До XII структурного класу належать дієслова II дієвідміни зі співвідношенням суфіксів основи інфінітива і теперішнього часу *-а- – -Ø-* (*кричати – кричать, дрижати – дрижать*); до XIII структурного класу – дієслова II дієвідміни зі співвідношенням суфіксів основи інфінітива і теперішнього часу *-і- – -Ø-* (*сидіти – сидять, летіти – летять*); до XIV структурного класу – дієслова II дієвідміни зі співвідношенням суфіксів основи інфінітива і теперішнього часу *-Ø- – -Ø-* (*бігти – біжу*). XIV структурний клас дієслів найнепродуктивніший – представлений лише одним дієсловом *бігти*, а XIII клас, хоч і має у своєму складі кілька сотень дієслів, є закритим до поповнення новими словами, тому теж визнається непродуктивним.

Навіть ця класифікація структурних класів українських дієслів є неповною, оскільки не охоплює визначені вище III і IV дієвідміни. Ці дієслова не мають тематичних суфіксів в обох основах, але їх не можна зарахувати ні до V, ні до XIV структурних класів дієслів (із нульовою реалізацією тематичних суфіксів). Як вже було зазначено, дієслово *бути* порушує закономірність оформлення часткової парадигми теперішнього часу, використовуючи флексії теперішнього часу в підпарадигмі майбутнього часу, хоч за формальними ознаками (цих флексій і структури основ) воно співвідносне з дієсловами V структурного класу (якщо не брати до уваги підпарадигми теперішнього часу цього дієслова, що складається з омонімічних форм *є*). Атематичні дієслова також становлять окремі структурні класи, співвідносячись у III особі множини з I дієвідміною (*дадуть*), із II дієвідміною (*їдять*) і не співвідносячись чітко з основними двома дієвідмінами (дієслово *розповісти*), а лише гіпотетично – з II дієвідміною (модельована форма *розповідять**).

Деякі дієслова, маючи одну основу інфінітива, можуть мати різні основи теперішнього часу, тобто належати водночас до різних структурних класів. Такі паралельні особово-числові форми, одна з яких зберігає тематичний суфікс основи дієслова, а інша – ні, можуть мати лексичні дієслова (інфінітиви), співвідносячи часткові парадигми цих форм із різними структурними класами дієслів (різними морфологічними дієсловами) як у межах однієї дієвідміни морфологічних дієслів, так і за її межами. Як ми вже зазначали, це явище називають різнодієвідмінюванням. Наприклад, інфінітив *стругати* співвідноситься з особово-числовими формами *стругаю, стругаєш, стругає, стругаємо (стругаєм), стругаєте, стругають* (таке співвідношення основ відповідає II структурному класу дієслів), а також з особово-числовими формами *стружу, стружеш, струже, стружемо (стружем), стружете, стружуть* (таке співвідношення основ відповідає VII структурному класу дієслів). Паралелізм II і VII структурних класів дієслів пов'язаний із різним характером

нормативності варіантних класів, а саме, з пріоритетом як більш нормативних форм II класу (*курликати (курликаю і курличу), мугикати (мугикаю і мугичу), микати (микаю і мичу), метати (метаю і мечу), дихати (дихаю і дишу)*) чи VII класу (*скакати (скачу і скакаю), колисати (колишу і колисаю), плескати (плешу і плескаю), стругати (стружу і стругаю)*). Як бачимо з прикладів, в основах таких дієслів без тематичного суфікса відбувається чергування приголосних фонем, зокрема чергуються фонемі /г/ - /ж/, /к/ - /ч/, /х/ - /ш/ /с/ - /ш/, /т/ - /ч/, /ск/ - /шч/.

До різновідмінюваних належать також лексичне дієслово *дути*, представлене морфологічними дієсловами з основами *ду-* і *дм-*. Форми *дму, дмеш, дме, дmemo (дмем), дмете, дмут* становлять собою основну норму і відповідають дієсловам V структурного класу, а форми *дую, дуєш, дує, дуємо (дуєм), дуєте, дують* є варіантними і відповідають дієсловам VIII структурного класу.

Дієслово *сукати* (та похідне від нього *засукати*) має паралельні форми, належні до різних дієвідмін. Форми *сукаю, сукаєш, сукає, сукаємо (сукаєм), сукаєте, сукають* представляють парадигму I дієвідміни і відповідають II структурному класу, а *сучу, сучиш, сучить, сучимо (сучим), сучите, сучать* відповідають II дієвідміні і XII структурному класу.

Окрім дієвідміни, що визначає особливості словозміни дієслів в особово-числовій підпарадигмі теперішнього-майбутнього часу, особливості дієвідмінювання дієслів залежать від організації часткових парадигм *минулого часу (родо-числової)*, форми якої використовує також умовний спосіб, *наказового способу (особово-числової)*, а також від *характеру неповноти* усіх часткових парадигм.

Часткова парадигма минулого часу варіюється насамперед щодо форми чоловічого роду, які в одному словозмінному класі марковані суфіксом *-в* і нульовою реалізацією флексії (*возив, носив, косив, робив, писав* тощо), а в іншому, лексично обмеженому, – нульовою реалізацією суфікса і нульовою реалізацією флексії (*віз, ніс, ріс, міг, пік, допоміг, ліг, біг, ліз, гриз, сік, вмер, відпер, зав'яз, прів, стрів*). Крім того, лінгвісти відзначають, що в цій підпарадигмі словозмінні особливості мають дієслова з тематичним суфіксом *-ну-*, яким властиві паралельні форми чоловічого роду, одна з яких зберігає цей суфікс, а інша – втрачає (*звикнути – звик і звикнув, змокнути – змок і змокнув, згіркнути – згірк і згіркнув, стихнути – стих і стихнув*), і такі дієслова кваліфікують як частково різновідмінювані (Вихованець, Городенська 2004, с. 279). В інших джерелах до частково різновідмінюваних відносять дієслова, що мають паралельні форми минулого часу й у жіночому роді: *заціпнути – заціп, заціпла і заціпнув, рідше заціпнула, змокнути – змок, змочла і змокнув, рідше змокнула, звикнути – звик, звикла і звикнув, рідше звикнула* (Безпояско, с. 181). Але насправді зникнення суфікса *-ну-* у варіантних формах цього словозмінного різновиду стосується усіх грамем підпарадигми минулого часу. Так, «Словники України» (СУ) подають варіантні форми: *звик і звикнув, звикла і звикнула, звикло і звикнуло, звикли і звикнули; худ і худнув, худла і худнула, худло і худнуло, худли і*

худнули тощо. Граматичний словник (ГСУЛМЕ) теж подає усі варіантні форми, але з пріоритетом форм із суфіксом *-ну-* – спочатку *худнув, худнула, худнуло, худнули*, а потім *худ, худла, худло, худли*.

Часткова парадигма наказового способу теж має різні словозмінні різновиди. Форми дієслів цієї підпарадигми можуть мати у II особі однини флексію *-и* або *-Ø*, у I особі множини – флексію *-імо (-ім)* або *-мо*, у II особі множини – флексію *-іть* або *-те*. Відповідно до цього дієслова української мови поділяються на два словозмінних класи: перший клас має флексії першого ряду, а другий – другого ряду. Поділ цей ґрунтується передусім на акцентних підставах: якщо у формах I особи однини теперішнього або теперішнього-майбутнього часу наголос падає на закінчення, то відповідна форма наказового способу зазвичай має закінчення першого ряду (теж частіше наголошене), а якщо наголос у цих формах падає на основу, то форма наказового способу зазвичай має флексії другого ряду (ненаголошені). Закінчення першого ряду (*-и, -імо (-ім), -іть*), згідно з правописом (УП, 152), звичайно бувають: 1) під наголосом: *бері́, бері́мо (бері́м), бері́ть; живі́, живі́мо (живі́м), живі́ть; іді́, іді́мо (іді́м), іді́ть; печі́, печі́мо (печі́м), печі́ть; припусті́, припусті́мо (припусті́м), припусті́ть; 2) у дієсловах із наголошеним префіксом *ви-*: *ві́бери, ві́берімо (ві́бері́м), ві́беріть; ві́жени, ві́женімо (ві́жені́м), ві́женіть* тощо, які без префікса мають кінцевий наголос: *бері́, бері́мо (бері́м), бері́ть; жені́, жені́мо (жені́м), жені́ть; 3) у дієсловах із суфіксом *-ну-* в інфінітиві після приголосного: *кивну́ти — кивні́, кивні́мо (кивні́м), кивні́ть; кри́кнути — кри́кни, кри́кнімо (кри́кні́м), кри́кніть; моргну́ти — моргні́, моргні́мо (моргні́м), моргні́ть; 4) у дієсловах з основою на *л* або *р* після приголосного: *підкрéсли, підкрéслімо (підкрéслі́м), підкрéсліть; прові́три, прові́трімо (прові́трі́м), прові́тріть*. Закінчення другого ряду уживаються: 1) після голосних: *гра́й, гра́ймо, гра́йте; сті́й, сті́ймо, сті́йте; ший, шіймо, шійте; 2) після приголосних *б, п, в, м, ж, ч, ш, шч* (буква *щ*), *р*: *сип, сипмо, сипте; став, ста́вмо, ста́вте; ознайо́м, ознайо́мте; ріж, ріжмо, ріжете; поклі́ч, поклі́чмо, поклі́чте; руш, ро́шмо, ро́ште; мори́, мори́цмо, мори́цте; пові́р, пові́рмо, пові́рте; 3) після м'яких приголосних */d'/, /t'/, /z'/, /c'/, /l'/, /n'/*: *сядь, ся́дьмо, ся́дьте; трать, тра́тьмо, тра́тьте; чисть, чи́стьмо, чи́стьте; злазь, зла́зьмо, зла́зьте; пові́сь, пові́сьмо, пові́сьте; ві́зволь, ві́звольмо, ві́звольте; стань, ста́ньмо, ста́ньте*.*****

В особовій підпарадигмі наказового способу також є явище різнодієвідмінюваності. Зокрема деякі дієслова мають паралельні форми усіх грамем підпарадигми наказового способу (*дуй і дми, дуйте і дміть, дуймо і дмімо; смикай і смич, смикайте і смичте, смикаймо і смичмо*), а деякі інші дієслова мають паралельні форми лише II особи однини (*накресл-и і накресль-Ø, перекресл-и і перекресль-Ø, розкресл-и і розкресль-Ø, визнач-и і визнач-Ø, зазнач-и і зазнач-Ø, признач-и і признач-Ø, викінч-и і викінч-Ø, закінч-и і закінч-Ø*).

Атематичні дієслова в наказовому способі змінюються переважно за зразком ненаголошеного типу. Тут об'єднуються в один парадигматичний тип дієслова *дати, їсти* і дієслово *бути*, що належать до різних словозмінних класів за особово-числовою парадигматикою теперішнього-майбутнього часу (*дай, їж,*

будь – II особа однини; *даймо, їжмо, будьмо* – I особа множини; *дайте, їжте, будьте* – II особа множини). Другий словозмінний різновид становить дієслово *розповісти*, форми наказового способу якого, як ми вже зазначали, модельовані деякими джерелами (*розповіж**, *розповіжмо**, *розповіжте**), не є чітко унормованими⁵⁴. Так, «Український правопис» констатує, що «...від дієслів *доповісті, розповісті* звичайно вживаємо форми: *доповідай* (від *доповідати*), *розповідай* (від *розповідати*)» (УП, с. 152), тобто пропонується використовувати для вираження значень дієслів зі зв'язаною основою *-повіс-* (*розповісти, доповісти* тощо) сурогатні форми дієслів недоконаного виду з однаковим лексичним значенням (*розповідати, доповідати* тощо). Також звертаємо увагу на те, що граматичний словник, який визнає нормативними форми теперішнього-майбутнього часу III особи множини типу *відповідять**, *розповідять**, форми наказового способу таких дієслів не подає (ГСУЛМЕ; ГСУЛМ, с. 742).

Класифікації словозмінних типів дієслів за оформленням підпарадигм теперішнього часу, минулого часу і наказового способу мають різні підстави і своєрідно співвідносяться. Так, навіть з-поміж дієслів із нульовою реалізацією суфікса і нульовою реалізацією флексії у формі однини минулого часу чоловічого роду (яких значно менше порівняно із суфіксальними) більшість належать до I дієвідміни (*віз, ніс, ріс, міг, пік, допоміг, ліг, ліз, гриз, сік, вмер, відпер* (V структурний клас), *прів* (III структурний клас), *зав'яз, загруз* (IVa структурний підклас)), але є й представники II дієвідміни (*біг (вибіг, забіг, відбіг* тощо) – XIV структурний клас). Співвідношення їх зі словозмінними різновидами дієслів, що виділяється на основі особливостей парадигматики наказового способу також різне. Фіксуємо збіг аналізованого типу з першим (*рости, відіпри, вмири*) і другим (*ляж, лізь, прій*) формальнопарадигматичним різновидом наказового способу.

Так само формальнопарадигматичні різновиди прояву підпарадигми наказового способу накладаються на словозмінні різновиди прояву підпарадигми теперішнього-майбутнього часу. Перший словозмінний тип підпарадигми наказового способу реалізований насамперед дієсловами IV, V, IX класів I дієвідміни і XI, XII, XIII, XIV класів II дієвідміни, а другий – дієсловами I, II, III, VI, VIII, X класів I дієвідміни. Структурні класи дієслів можуть мати форми наказового способу, співвідносні з різними парадигматичними різновидами останнього. Так, у VII класі маємо форми наказового способу першого (*кажи, в'яжи*) і другого типу (*купай, стрибай*). Співвідношення словозмінних типів дієслів за цими двома частковими підпарадигмами з урахуванням того, що наукові лінгвістичні класифікації прагнуть розташовувати явища за їхньою частотністю (регулярністю та продуктивністю) від більш частотних до менш частотних, дозволяє висновкувати, що другий (ненаголошений) словозмінний різновид реалізації підпарадигми наказового способу, що проявляється у трьох перших продуктивних класах I дієвідміни (та

⁵⁴ Форма *розповіж* трапляється зрідка в художніх текстах: – *Йди зараз до вїта, розповіж ему все і зложи у него папери!* (І. Франко); *Візьми перо й розкрий злочини і чесноти достойні, розповіж про народження й загибель царств, постав на очі подвиги героїв, що жили в славі, витлумач священне вчення трисвятого Бога* (Р. Іваничук).

деяких інших класах), у майбутньому в лінгвістичних описах має посісти місце першого різновиду. До речі, так само, на нашу думку, має бути відкоригована й наукова класифікація типів відмінювання іменників, де II відміна за обсягом охопленої лексики є насправді I відміною.

Критерій характеру неповноти парадигм дієслів дав підстави укладачам граматичного словника виділити 8 типів неповних парадигм. Далі проаналізуємо ці типи та їхні відповідники в описових граматиках.

До першого типу неповних парадигм віднесено парадигми дієслівних форм типу *перецвітати, проржавіти, забриніти*, в яких, за даними ГСУЛМ, наявні лише форми III особи однини і множини, форми минулого часу і наказового способу лише II особи однини та II особи множини, натомість відсутні форми I особи множини. Ми описали цей тип як «парадигму третьоособових дієслів із повною числовою підпарадигмою на позначення процесуальних ознак неістот» – парадигму дієслів типу *колоситися, брунькувати*. Звертаємо увагу, що усі форми наказового способу таких дієслів лакунарні, зокрема й пропоновані граматичним словником форми II особи однини і множини (*забрини і забриніть*), що підтверджують і «Словники України» (СУ). Крім того, скорочений формат парадигми (без підпарадигми синтетичних форм майбутнього часу недоконаного виду) не дав можливості граматичному словнику продемонструвати наявність лише форм III особи однини і множини цієї підпарадигми (*перецвітатиме, колоситиметься і перецвітатимуть, колоситимуться*), натомість відсутність форм цієї підпарадигми I та II особи.

До другого типу неповних парадигм віднесено парадигми дієслівних (безособових або одноособових) форм типу *дніти, забракнути, могтися, розвеснитися*, які, за даними ГСУЛМ, мають лише форму III особи однини і форму минулого часу середнього роду. Ми описали ці форми як два окремі парадигматичні різновиди безособових дієслів, уживання окремих форм яких зумовлене синтаксичними чинниками. Перший різновид описано як «парадигму безособових дієслів», у якій моделювання всіх часткових парадигм дозволяє виявити також форми однини майбутнього часу недоконаного виду (*вечорітиме, бракуватиме, лихоманитиме, сидітиметься, моготиметься*) та відсутність усіх інших форм підпарадигми майбутнього часу. Другий різновид описано як «парадигму безособових дієслів, що можуть вживатися в реченнях із підметом», де, окрім зауважених форм майбутнього часу, є також (як потенційні, контекстуально зумовлені) й форми множини (*світають**, *світатимуть**, *світали**), а також форми чоловічого і жіночого роду однини минулого часу (*світав**, *світала**).

Третій тип неповних парадигм представлений у ГСУЛМ дієсловами типу *погомонювати, позагоюватися*, що, за свідченням цього словника, мають форми лише III особи множини теперішнього-майбутнього часу, множини майбутнього часу та II особи множини наказового способу. Ми на прикладі дієслова *позасихати* (це дієслово віднесене ГСУЛМ до парадигматичного типу дієслова *курликати* – код парадигми 7б1 001) описали парадигматичний тип дієслова *позагоюватися* як «парадигму дієслів дистрибутивного СДД, які позначають

процесуальні ознаки численних об'єктів (предметів), що вживаються з обчислюваними іменниками (не назвами сукупності)», зокрема як «множинний підтип третьоособової парадигми», констатувавши, солідаризуючись із «Словниками України», відсутність у цій парадигмі усіх форм наказового способу. Але цей тип залежить від сполучуваності таких дієслів з іменниками і розширений варіант структури цього парадигматичного типу неповноти словозмінної парадигми дієслів подано у «Словниках України», де наявні форми також однини майбутнього часу (*позагоюється, позасихає*) та всі три форми роду однини минулого часу (*позагоювався (позагоювався), позасихав; позагоювалася (позагоювалася), позасихала, позагоювалося (позагоювалось), позасихало*). Називаючи процесуальні ознаки сукупностей предметів, позначених необчислюваними іменниками, ці дієслова у теперішньому-майбутньому часі набувають форм лише III особи однини (*все позагоюється, рослинисть позасихає*), а також форм різних родів минулого часу (*трава позасихала, бадилля позасихало, все позасихало*), тобто «однинного підтипу третьоособової парадигми» – «парадигми дієслів дистрибутивного СДД, які позначають процесуальні ознаки численних об'єктів (предметів), що вживаються з необчислюваними іменниками на позначення сукупності». Називаючи процесуальні ознаки сукупності предметів, позначених обчислюваними іменниками, такі дієслова набувають повної числової парадигми за збереження неповноти особової (*чагарник позасихав, чагарники позасихали*), реалізуючи сполучувальний «підтип третьоособової парадигми з повною числовою підпарадигмою» – «парадигму дієслів дистрибутивного СДД, які позначають процесуальні ознаки численних об'єктів (предметів), що вживаються з обчислюваними іменниками на позначення сукупності». Дієслову *позагоюватися* менш властиве уживання з обчислюваними іменниками на позначення сукупності, тому характер його парадигматичної неповноти можна описати як відповідний специфічний підтип третьоособової парадигми дієслів дистрибутивного СДД, які позначають процесуальні ознаки численних об'єктів (предметів).

Неповнота парадигми дієслова *погомонювати* зумовлена іншими морфологічними причинами. Це дієслово належить до *переривчастопом'якшувального* (чи *багатократного*) СДД, який позначає переривчасту неповну дію, що характеризується нерегулярною кратністю (*поболювати, посміюватися, покрикувати*), та маркований конфіксом *по-...-ува*. Проте лише належність до цього СДД не пояснює неповноти парадигми дієслова *погомонювати*. Дієслова типу *посміюватися, покрикувати* мають повну словозмінну парадигму, а неповнота парадигми дієслова *поболювати* (час від часу відчувати незначний біль) зумовлена неповнотою особової підпарадигми (третьоособовістю) його твірної бази – дієслова *боліти*. Носій ознаки не може боліти (у цьому значенні дієслова *боліти*), але в нього може боліти щось, якийсь орган, частина тіла, душа тощо, тобто те, що відповідає предметно-особовому значенню III особи. Парадигма твірної бази дієслова *погомонювати* (*гомоніти*) визначається як повна щодо прояву всіх категорій (ГСУЛМЕ (код парадигми –

14 ОФ2 U1); СУ), але вона все ж функційно лакунарна щодо прояву значень І і ІІ особи та має певну лакунарність і щодо значення однини, оскільки позначає взаємну і колективну дію, яка типово відбувається між кількома мовцями чи предметами, що видають гомін. Так, АТС не подає жодного прикладу реалізації цього дієслова у зазначених формах, а лише в ІІІ особі: 1. Розмовляти тихо, приглушено. *Довгенько гомоніли пани між собою, а ще довше після того мовчали (М. Вовчок); В кімнаті моїй тихо. За причиненими дверима ще й досі гомонять старі (П. Колесник);* Говорити, розповідати про кого-, що-небудь. *Люди гомоніли, що кожної ночі якась біла тінь виходила з Федорової хати й прямувала до панського будинку (П. Мирний); Гомонять, що я сирітка І сиріткою зроста (Я. Щоголів); – А яке він на тебе справив враження, Сергію Павловичу? Справді він такий учений, як ото про нього дехто гомонів? (Ю. Шовкопляс);* 2. перен. Видавати безладні звуки; шуміти. *Грає вільне широкеє море, Гомонять його хвилі гучні (Л. Українка); Клекочуть ріки в Кара-Кумах, В Каховці гомонять турбіни (Я. Шпорта); *Образно. Гомоніла Україна, Довго гомоніла, Довго, довго кров степами Текла-червоніла (Т. Шевченко)* (АТС). Трансформація дієслова *гомоніти* в переривчасто-пом'якшувальний (багатократний) СДД (*погомонювати*) перетворює, на нашу думку, лакунарність особово-числової підпарадигми твірної бази у власне неповноту цієї підпарадигми похідного дієслова. Проте дієслово *погомонювати* є третьоособовим із повною числовою парадигмою, тобто в нього є форми теперішнього часу однини (*погомонює (натовп, люд між собою)*), минулого часу однини (*погомонював (натовп), погомонювала (людність), погомонювало (море)*), а також обидві числові форми майбутнього часу (*погомонюватиме, погомонюватимуть*), не відбиті в скороченій моделі парадигми ГСУЛМ, а також у нього відсутні (чи радше лакунарні – *авт.*) форми наказового способу. Ресурс «Словники України», на нашу думку, правильно моделює парадигму цього дієслова (СУ).

Четвертий тип неповних парадигм представлений у ГСУЛМ дієсловами типу *сторговуватися, поніміти*, в яких є лише форми І, ІІ і ІІІ особи множини теперішнього часу, форма множини майбутнього часу⁵⁵ і форми множини наказового способу, але відсутні всі форми однини. Модельована у ГСУЛМ парадигма таких дієслів (ГСУЛМ, с. 641) відповідає в нашому описі «парадигмі дієслів дистрибутивного СДД, які позначають процесуальні ознаки численних виконавців дії» (дієслів типу *повибігати*), зокрема його «підтипові множинної парадигми з повною особовою підпарадигмою», зумовленому вживанням дієслів з обчислюваними іменниками не на позначення сукупності. Але така структура неповноти парадигми властива лише дієслову *поніміти*, тоді як дієслово *сторговуватися* має повну словозмінну парадигму, що підтверджує ресурс «Словники України». Крім того, неповнота словозмінної парадигми дієслів типу *поніміти, повибігати* варіюється залежно від сполучуваності (має сполучувальні підтипи). Уживаючись з обчислюваними іменниками не на позначення сукупності, такі дієслова мають множинну парадигму (*діти повибігали*

⁵⁵ В описовій частині у ГСУЛМ помилково сказано про наявність «всіх форм минулого часу» (ГСУЛМ, с. 640), що суперечить інформації, поданій у таблиці (ГСУЛМ, с. 641).

(*понімили*), *ви (діти) повибігаєте (понімієте)*). При сполученні цих дієслів із необчислюваними іменниками (назвами сукупності) реалізується інший сполучувальний підтип – підтип «однинної парадигми з неповною (третьоособовою) особовою підпарадигмою» (*люд, дітлашня повибігає (поніміє); люд повибігав (понімів), дітлашня повибігала (поніміла), товариство повибігало (поніміло)*), де зникають форми множини, натомість з'являються відповідні форми однини (окрім форми наказового способу). Поєднання зазначених двох сполучувальних типів відбите у моделі структури парадигм, запропонованої ресурсом «Словники України». Уживаючись з обчислюваними іменниками (назвами сукупності) дієслова цього типу реалізують сполучувальний «підтип парадигми з лакунарними формами множини і неповною (третьоособовою) особовою підпарадигмою». Наприклад, нормативно (*весь натовп (народ) повибігав, повибігає*), але мало ймовірно (*всі натовпи (народи) повибігали*, повибігають**).

П'ятий тип неповних парадигм представлений у ГСУЛМ дієсловами типу *злітатися, повиїздити, позасмалюватися*, в яких, як стверджує ГСУЛМ, є лише форми III особи однини, форми трьох осіб множини теперішнього часу, всі форми минулого часу і наказового способу, натомість відсутні лише форми I та II особи однини теперішнього часу. З-поміж цих форм в один морфолого-парадигматичний тип можна об'єднати дієслова *повиїздити, позасмалюватися*, що відповідають «парадигмі дієслів дистрибутивного СДД, які позначають процесуальні ознаки численних виконавців дії» (дієслів типу *повибігати*), зокрема розширеному різновиду парадигми таких дієслів, що включає в себе форми дієслів, уживані з обчислюваними іменниками не на позначення сукупності, з необчислюваними іменниками на позначення сукупності та з обчислюваними іменниками на позначення сукупності. Крім того, в цих дієслів відсутня форма наказового способу однини, модельована ГСУЛМ у табличному варіанті парадигми (*позасмалюйся*). Так зокрема, без урахування сполучувальних різновидів парадигм моделює парадигми дієслів, віднесених у ГСУЛМ до різних типів неповноти (четвертого і п'ятого) (ГСУЛМ, с. 640-641), ресурс «Словники України», що є значно ближчим до істини.

Парадигма дієслова *злітатися*, віднесеного ГСУЛМ до п'ятого типу парадигматичної неповноти, модельована ресурсом «Словники України» майже так само, як і щодо дієслів *повиїздити, позасмалюватися* – в ній немає лише форм I і II особи однини теперішнього-майбутнього часу і II особи однини наказового способу. Водночас повніше представлення парадигматики часу в таблицях парадигм «Словників України» уможливило побачити таку парадигматичну відмінність дієслова *злітатися* від дієслів дистрибутивного СДД, як наявність підпарадигми майбутнього часу (адже це дієслово недоконаного виду), в якій натомість, також як і в підпарадигмі теперішнього часу, немає форм I і II особи однини. Неповнота особово-числової парадигми цього дієслова зумовлена двома семантичними чинниками. По-перше, йдеться про характер процесуальної ознаки, а по-друге, про те, хто може бути виконавцем такої дії. Це дієслово у більшості своїх значень позначає масову дію,

виконувану істотами, але в частині значень цю дію можуть виконувати й особи, тобто воно має ознаки виділюваних нами парадигматичних типів «дієслів зі значенням масової дії, яку виконують істоти, або масового процесу» та «дієслів на позначення масових дій людей». Обидва ці парадигматичні типи неповноти мають сполучувальні варіанти, а ресурс «Словники України» відтворює усі можливі форми цього дієслова незалежно від сполучуваності. Утім, все ж, форма однини наказового способу дієслова *злітатися* (*злітайся**), на нашу думку, є більш імовірною, ніж форми *повиїжджай**, *повибігай**, *позасмалюйся**.

Шостий, сьомий і восьмий типи неповних парадигм, виділені в ГСУЛМ, є унікальними, властивими одному-кільком дієсловом.

Шостий тип неповних парадигм представлений у ГСУЛМ дієсловами *стривати*, *прощавати*, в яких є лише всі форми наказового способу. Певну структурну подібність до цих дієслів та їхніх форм наказового способу мають службові компоненти наказового способу (*ну*, *нум*, *нумо*, *нумте*, *нуте*), де форму *ну* (як вихідну) можна співвіднести з дієслівними формами *стривай*, *прощавай*, форми *нум*, *нумо* подібні до *стриваймо*, *прощаваймо*, а форми *нумте*, *нуте* – до *стривайте*, *прощавайте*.

Сьомий тип неповних парадигм представлений у ГСУЛМ дієсловом *могти*, в якому відсутні всі форми наказового способу (хоч ми й висловлювали вище в цьому сумніві). Така парадигматика є найбільш унікальною – властивою лише цьому дієслову.

Дієслово *їдати* віднесене у ГСУЛМ до восьмого типу парадигматичної неповноти, де наявні лише родо-числові форми минулого часу (*їдав*, *їдала*, *їдало*, *їдали*). Таку ж парадигму має й дієслово *знавати* (*знавав*, *знавала*, *знавало*, *знавали*).

Таким чином, пропонована у ГСУЛМ класифікація неповних дієслівних парадигм потребує корекції, яка полягає, по-перше, в об'єднанні четвертого і п'ятого типів як «парадигми дієслів дистрибутивного СДД, які позначають процесуальні ознаки численних виконавців дії», по-друге, в доповненні її такими типами парадигм, як «парадигма третьоособових дієслів із повною числовою підпарадигмою на позначення процесуальних ознак істот» (*дряпатися*, *кусатися*), «парадигма третьоособових дієслів із повною числовою підпарадигмою на позначення процесуальних ознак істот жіночої статі» (*пороситися*, *ягнитися*), «парадигма дієслів зі значенням масової дії, яку виконують істоти, або масового процесу» (*роїтися*, *купчитися*), «парадигма дієслів на позначення масових дій людей» (*гуртуватися*, *групуватися*), по-третє, в урахуванні того, що більша частина названих вище типів неповноти мають сполучувальні підтипи.

Три словозмінні класифікації (за формальними ознаками підпарадигм) і класифікація за неповнотою парадигм (четверта) поєднуються, накладаються і дозволяють визначити реальний перелік типів дієслівних парадигм. Задля цього вважаємо доцільним піти шляхом співвіднесення дієслівних парадигм у ГСУЛМ з урахуванням їх частотного списку (ГСУЛМ, с. 753-755) зі свідченнями про дієслівну парадигматику описових досліджень. Далі проаналізуємо дієслівні

парадигми за ГСУЛМ (від більш частотних до менш частотних), співвідносячи їх зі словозмінними типами їх часткових парадигм (теперішнього-майбутнього часу, минулого часу, наказового способу) та типами парадигм за їх неповнотою. Водночас системно не деталізуватимемо усіх акцентуаційних та морфонологічних змін у дієслівних формах, оскільки дані про них містяться у кодах парадигм.

Також слід враховувати розбіжності між додатками паперової версії ГСУЛМ (звідки ми отримуємо інформацію про частотність типів парадигм та іншу інформацію, якої у словниковій частині паперового варіанта і в електронному варіанті ГСУЛМ немає) і словниковою частиною паперового варіанта і електронним його варіантом. У додатках до ГСУЛМ є низка неточностей, зокрема й тих, що змушують сумніватися в абсолютній вірогідності даних ГСУЛМ щодо частотності типів парадигм. Так, у частотному списку парадигм (ГСУЛМ, с. 753-755) 25 кодів парадигм (1 ОФ2 У (75 дієслів), табл. 20 (32 дієслова), табл. 23 (28 дієслів), 1 ОО1//ОФ2 Ю (21 дієслово), 14 ОО1//ОФ2 И (10 дієслів), табл. 28 (5 дієслів), табл. 21 (4 дієслова), 11 ОФ2//ОО1 QИ (3 дієслова), 13 ОО1//ОО1 И (3 дієслова), табл. 24 (3 дієслова), табл. 25 (3 дієслова), 1 ОО1 Ж2УЕ (2 дієслова), 1 ОФ3 І2VЬ1ЪЭ1 (2 дієслова), 1 ОФ3 І2М1ЪЭ1 (2 дієслова), 1т ОФ3т І5П2SЭ2 (2 дієслова), 1 ОО1 ДШУ (2 дієслова), 14 ОО1нак//ОФ2 И (2 дієслова), табл. 22 (2 дієслова), табл. 26 (2 дієслова), табл. 29 (2 дієслова), 2 ОО1 Ж1 (1 дієслово), 6 ОО1 W1E (1 дієслово), 16ї ОО1 Й (1 дієслово), табл. 27 (1 дієслово), 13 ОО1//ОО1 LИ (1 дієслово)) не відбито в таблицях типів дієслівних парадигм (ГСУЛМ, с. 723-742). Водночас у цих таблицях є 30 парадигм, що не показані у частотному списку. Закономірно, що інформацію про них подаватимемо окремо без вказівки на частотність після інформації про ті парадигматичні типи, частотність яких указано за ГСУЛМ. Також у частотному списку парадигм виявлено дублювання кодів парадигм. Так, двічі вказано парадигми з кодом: 1 ОФ8 R2E (*почати*) (у першому випадку цю парадигму зазначено як таку, що мають 14 дієслів, а в другому – 8), 1 ОФ7 T1U1 (*хотіти, відхотіти*) (у першому випадку цю парадигму зазначено як таку, що мають 8 дієслів, а в другому – 6), 14т ОФ2т L1U1 (*терпіти, дотерпіти*) (у першому випадку цю парадигму зазначено як таку, що мають 4 дієслова, а в другому – 2). Також двічі внесено в цю таблицю код 1 ОО1 XE (*вибрехати*) як такий, що мають 2 дієслова. У випадку розбіжностей щодо кількісних даних ми описуємо ці типи парадигм за першою вказівкою у частотному списку (з більшою частотністю).

Не абсолютизуючи інформації щодо частотності типів парадигм, описаних у ГСУЛМ, ми все ж, за відсутності інших вірогідних даних, спираємось на неї.

Коди парадигм у ГСУЛМ співвідносять дієслівні парадигми з 37 флексійними наборами (ГСУЛМ, с. 632-635), що спираються на графічну форму мови і враховують щодо деяких граматичних форм і типів парадигм сполучуваність флексій із суфіксами. І дієвідміну з флексіями -у, -е, -уть представляють набори: 1, 2, 3, 4, 5, 17, 23, 1а, 1т, 1(т), 1і, 2(т), 2т, 2тт, 4а. І дієвідміну з флексіями -ю, -е, -ють представляють набори: 6, 21, 6т. І дієвідміну

з флексіями *-ю, -є, -ють* представляють набори: 7, 7і, 7а. II дієвідміну з флексіями *-у, -ить, -ать* представляють набори: 8, 9, 10, 20. II дієвідміну з флексіями *-у, -ить, -ять* представляють набори: 11, 12, 11т. II дієвідміну з флексіями *-ю, -ить, -ять* представляють набори: 13, 14, 15, 22, 24, 14т. II дієвідміну з флексіями *-ю, -іть, -ять* представляють набори: 16, 16і. II тип парадигми минулого часу (з нульовою реалізацією суфікса зі значенням чоловічого роду) мають такі флексійні набори: 2, 9, 17, 23, 2(т), 2т, 2тт. Флексійний набір 4 характеризує різнодієвідмінюваність щодо цієї підпарадигми, а інші флексійні набори співвідносяться з I типом цієї часткової парадигми. Часткову парадигму наказового способу у II варіанті її реалізації (із флексіями *-Ø, -мо, -те*) презентують такі флексійні набори: 3, 5, 7, 10, 12, 13, 15, 16, 17, 20, 23, 24, 3а, 7і, 7а. Різнодієвідмінюваність у реалізації підпарадигми наказового способу демонструють флексійні набори 16і, 20, 22, 24, а інші співвідносять його з I типом цієї часткової парадигми. Зауважимо, що різнодієвідмінюваність особово-числової підпарадигми теперішнього-майбутнього часу (на відміну від різновідмінюваності щодо інших підпарадигм) не відбито у ГСУЛМ як окремий флексійний набір. У додатках паперової версії словника дієслова *сукати, засукати* співвіднесені за кодом парадигми (8 ОФ4 ЧЕ) з II дієвідміною, а електронна система відсилає до двох кодів – коду (8 ОФ4 ЧЕ) і коду (7 ОО1) дієслів I дієвідміни *прохати, відшукати*.

Дієслова з кодом парадигми 7 ОО1 (*прохати, відшукати*) мають найбільшу частотність – таку парадигму з постійним наголосом на основі і відсутністю морфонологічних змін у ній має 9421 дієслово. Цей тип парадигми співвідноситься з особово-числовою підпарадигмою теперішнього-майбутнього часу дієслів I дієвідміни II структурного класу зі співвідношенням суфіксів *-а- – -ай-*, з підпарадигмою минулого часу I формального типу (із суфіксом *-в-* чоловічого роду), з підпарадигмою наказового способу II формального (ненаголошеного) типу (із флексіями *-Ø, -мо, -те*).

На другому місці за частотністю (6916) знаходяться дієслова з кодом парадигми 7 ОО1 F (*милувати, побалувати*). Це також дієслова з постійним наголосом на основі, без морфонологічних змін, I дієвідміни, але I структурного класу (із суфіксами *-ува- – -уй-*), I формального типу підпарадигми минулого часу, II формального типу підпарадигми наказового способу.

Код парадигми 7 ОО2 F (*візникувати, зарепетувати*) характеризує 4702 дієслова. Такі дієслова співвідносяться з I дієвідміною, I структурним класом (із суфіксами *-ува- – -уй-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

832 дієслова мають парадигму з кодом 1 ОФ2 Ю (*гнути, мазнути*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, IV структурним класом (із суфіксами *-ну- – -н-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

672 дієслова мають парадигму з кодом 10 ОО1 И (*суперечити, напружити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із

суфіксами *-и-* – *-Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

633 дієслова мають парадигму з кодом 14 ОФ4 И (*тулити, заповонити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із суфіксами *-и-* – *-Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

599 дієслів мають парадигму з кодом 1 ОО1 Ю (*зрубнути, шелеснути*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, IV структурним класом (із суфіксами *-ну-* – *-н-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

466 дієслів мають парадигму з кодом 8 ОФ2 И (*перчити, завчити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із суфіксами *-и-* – *-Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

446 дієслів мають парадигму з кодом 13 ОО1 Л1И (*ставити, з'ямити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із суфіксами *-и-* – *-Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

434 дієслова мають парадигму з кодом 14 ОФ4 Л1И (*любити, оживити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із суфіксами *-и-* – *-Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

396 дієслів мають парадигму з кодом 15 ОО1 И (*мозолити, знеболити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із суфіксами *-и-* – *-Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

372 дієслова мають парадигму з кодом 11 ОФ2 Т1У1 (*ляскотити, долетити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом, другим його різновидом (із суфіксами *-і-* – *-Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

353 дієслова мають парадигму з кодом 14 ОФ2 И (*червонити, причепурити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із суфіксами *-и-* – *-Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

332 дієслова мають парадигму з кодом 12 ОО1 ЛИ (*кривдити, напомадити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із суфіксами *-и-* – *-Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

291 дієслово має парадигму з кодом 14 ОО1 И (*зоздрити, наповнити*) (ГСУЛМ, с. 739), 14 ОО1 И (*дудлити, запевнити*)⁵⁶ (ГСУЛМ, с. 738). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із суфіксами *-и-* – *-Ø-*),

---

⁵⁶ Саме до зразка парадигми зі словом *дудлити* відсилає електронна версія ГСУЛМ.

I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

285 дієслів мають парадигму з кодом 1 ОФ4 ТЕ (*шептати, зареготати*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, VII структурним класом (із суфіксами *-а- – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

269 дієслів мають парадигму з кодом 13 ОО1 И (*марити, вдарити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із суфіксами *-и- – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

217 дієслів мають парадигму з кодом 11 ОФ4 ЈИ (*водити, народити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із суфіксами *-и- – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

194 дієслова мають парадигму з кодом 14 ОФ2 L1И (*гнівити, задимити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із суфіксами *-и- – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

181 дієслово має парадигму з кодом 11 ОФ4 T1И (*гнітити, вкрутити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із суфіксами *-и- – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

172 дієслова мають парадигму з кодом 4 ОО1 Ю1-/Н (*худнути, звикнути*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, IV структурним класом (із суфіксами *-ну- – -н-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

151 дієслово має парадигму з кодом 8 ОФ2 Е (*вицятати, примчати*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XII структурним класом (із суфіксами *-а- – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

148 дієслів мають парадигму з кодом 11 ОФ4 W3И (*косити, закусити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із суфіксами *-и- – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

145 дієслів мають парадигму з кодом 7 ОО1 Э1 (*сяяти, згаяти*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, VII структурним класом, другим його різновидом (із суфіксами *-я- – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

133 дієслова мають парадигму з кодом 7 ОФ6А F1 (*подавати, поздавати*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, X структурним класом (із суфіксами *-ва- – -й-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

130 дієслів мають парадигму з кодом 3 ОО1 Ю (*сунути, виглянути*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, IV структурним класом (із суфіксами *-ну- – -н-*),

I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

117 дієслів мають парадигму з кодом 1 ОФ4 Ю (*горнути, розвернути*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, IV структурним класом (із суфіксами *-ну- -н-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

110 дієслів мають парадигму з кодом 11 ОФ4 QИ (*хрестити, змастити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із суфіксами *-и- -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

108 дієслів мають парадигму з кодом 7 ОО1//ОО1 (*дзьобати, посиніти*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, II структурним класом (із суфіксами *-а- -ай-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

107 дієслів мають парадигму з кодом 12 ОО1 Т1И (*каламутити, звинуватити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із суфіксами *-и- -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

98 дієслів мають парадигму з кодом 12 ОО1 ZЗИ (*ялозити, заморозити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із суфіксами *-и- -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

98 дієслів мають парадигму з кодом 16 ОО1 Й (*клеїти, надраїти*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом, третім його підтипом (із суфіксами *-ї- -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

95 дієслів мають парадигму з кодом 2 ОО1 R1 (*мерзти, щезти*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, IV структурним класом, IVa структурним підкласом (із суфіксами *-Ø- -н-*), II формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

91 дієслів мають парадигму з кодом 14 ОФ2 U1 (*гомоніти, забубоніти*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XIII структурним класом (із суфіксами *-і- -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

89 дієслів мають парадигму з кодом 1 ОФ4 W2E (*кресати, записати*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, VII структурним класом (із суфіксами *-а- -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

88 дієслів мають парадигму з кодом 2 ФФ Ї (*нести, нанести*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, V структурним класом (із суфіксами *-Ø- -Ø-*), II формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

86 дієслів мають парадигму з кодом 1 ОФ4 Z1E (*в'язати, вказати*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, VII структурним класом (із суфіксами *-а- – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

83 дієслова мають парадигму з кодом 2 ОФ2 (*пастити, здерти*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, V структурним класом (із суфіксами *-Ø- – -Ø-*), II формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

78 дієслів мають парадигму з кодом 1 ОФ2 E (*іржати, прозвати*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, VII структурним класом (із суфіксами *-а- – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

76 дієслів мають парадигму з кодом 12 ОО1 W3И (*квасити, примусити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із суфіксами *-и- – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

75 дієслів мають парадигму з кодом 14 ОФ2 L1U1 (*гриміти, зашипити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XIII структурним класом (із суфіксами *-і- – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

70 дієслів мають парадигму з кодом 11 ОФ2 QИ (*ростити, злостити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із суфіксами *-и- – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

70 дієслів мають парадигму з кодом 7 ОФ6 F (*цькувати, закувати*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, I структурним класом (із суфіксами *-ува- – -уй-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

70 дієслів мають парадигму з кодом 11 ОФ2 T1И (*коптити, пожовтити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із суфіксами *-и- – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

66 дієслів мають парадигму з кодом 1 ОФ2 D2S (*прясти, вкласти*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, V структурним класом (із суфіксами *-Ø- – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

66 дієслів мають парадигму з кодом 2 ФФ (*верзти, обливити*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, V структурним класом (із суфіксами *-Ø- – -Ø-*), II формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

63 дієслова мають парадигму з кодом 1 ОФ2 UE (*брати, попрати*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, V структурним класом (із суфіксами *-Ø- – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

60 дієслів мають парадигму з кодом 11 ОФ2 ЛІ (*вередити, спорядити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із суфіксами *-и* – *-Ø*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и*, *-імо*, *-іть*).

59 дієслів мають парадигму з кодом 12 ОО1 ЈУ1 (*ненавидіти, вгледіти*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XIII структурним класом (із суфіксами *-и* – *-Ø*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

54 дієслова мають парадигму з кодом 3 ОО1 R1 (*хляти, дістати*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, II структурним класом (із суфіксами *-а* – *-ай*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

53 дієслова мають парадигму з кодом 10 ОО1 Е (*залежати, одержати*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XII структурним класом (із суфіксами *-а* – *-Ø*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

52 дієслова мають парадигму з кодом 6 ОФ4 А (*колоти, обполоти*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, V структурним класом (із суфіксами *-Ø* – *-Ø*), другим його підкласом (з кінцевим /o/ в основі інфінітива), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и*, *-імо*, *-іть*).

49 дієслів мають парадигму з кодом 5 ОО1 Z1E (*мазати, зрізати*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, V структурним класом (із суфіксами *-Ø* – *-Ø*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

46 дієслів мають парадигму з кодом 2 ОФ2 Є (*терти, натерти*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, V структурним класом (із суфіксами *-Ø* – *-Ø*), II формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и*, *-імо*, *-іть*).

46 дієслів мають парадигму з кодом 2 ФО2 R1 (*тягти, одягти*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, V структурним класом (із суфіксами *-Ø* – *-Ø*), II формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и*, *-імо*, *-іть*).

42 дієслова мають парадигму з кодом 12 ОО1 QИ (*чистити, попестити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із суфіксами *-и* – *-Ø*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

41 дієслово має парадигму з кодом 8 ОО1 И (*кокошитися, виточити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із суфіксами *-и* – *-Ø*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и*, *-імо*, *-іть*).

39 дієслів мають парадигму з кодом 1 ФФ ДСІ (*плести, обмести*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, V структурним класом (із суфіксами *-Ø* – *-Ø*),

II формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

39 дієслів мають парадигму з кодом 2 ФФ ЧІ (*некти, утекти*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, V структурним класом (із суфіксами *-Ø- – -Ø-*), II формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

37 дієслів мають парадигму з кодом 1 ФФ D2SІ (*брести, розвести*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, V структурним класом (із суфіксами *-Ø- – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

36 дієслів мають парадигму з кодом 11 ОО1 ЈИ (*галабурдити, вибродити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із суфіксами *-и – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

36 дієслів мають парадигму з кодом 11 ОФ2 Z2ЈИ (*гніздити, заїздити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із суфіксами *-и – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

35 дієслів мають парадигму з кодом 16ї ОФ2ї Й (*таїти, замаїти*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом, другим його різновидом (із суфіксами *-i-* (графічно *-i-*) – *-Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и (-i), -імо, -іть*).

32 дієслова мають парадигму з кодом 1 ОФ8 G1 (*жити, прожити*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, V структурним класом (із суфіксами *-Ø- – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

32 дієслова мають парадигму з кодом 5 ОО1 ЧЕ (*плакати, відкликати*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, VII структурним класом (із суфіксами *-а – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

30 дієслів мають парадигму з кодом 2 ФФ Ж1І (*стерегти*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, V структурним класом (із суфіксами *-Ø- – -Ø-*), II формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

30 дієслів мають парадигму з кодом 21 ОО1 L2Е (*сипати, підсипати*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, VII структурним класом (із суфіксами *-а – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

27 дієслів мають парадигму з кодом 14 ОО1 L1И (*червити, виявити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із суфіксами *-и – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*). Парадигма дієслова *червити* відповідає структурі парадигми третьоособових дієслів із

повною числовою підпарадигмою на позначення процесуальних ознак істот (люди не можуть відкладати яєчка, плодити черву). Електронна версія граматичного словника виправила цю помилку паперової версії і співвідносить парадигму дієслова *червити* із кодом 14Б1 001 L1И (*вищербитися*), що відповідає зазначеній структурі парадигми третьоособових дієслів.

26 дієслів мають парадигму з кодом 11 ОФ4 Z3И (*грозити, сказитися*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із суфіксами *-и* – *-Ø*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и*, *-імо*, *-іть*).

26 дієслів мають парадигму з кодом 7 ОФ1 (*знити, вкути*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, VIII структурним класом (із суфіксами *-Ø* – *-й*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

24 дієслова мають парадигму з кодом 1 ФО2 DШУ (*зійти*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, V структурним класом (із суфіксами *-Ø* – *-Ø*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и*, *-імо*, *-іть*).

24 дієслова мають парадигму з кодом 16 002А ЙЯ (*поїти, відпоїти*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом, другим його різновидом (із суфіксами *-і*- (графічно *-i*-) – *-Ø*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

24 дієслова мають парадигму з кодом 22 001 И (*креслити, обмаслити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із суфіксами *-и* – *-Ø*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I і II формальними типами підпарадигми наказового способу (характеризуються різнодієвідмінюваністю за цією підпарадигмою).

24 дієслова мають парадигму з кодом 11 ОФ2 Z3И (*грозити, пригрозити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із суфіксами *-и* – *-Ø*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и*, *-імо*, *-іть*).

23 дієслова мають парадигму з кодом 2 ФФ Ч (*товкти, затовкти*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, V структурним класом (із суфіксами *-Ø* – *-Ø*), II формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и*, *-імо*, *-іть*).

23 дієслова мають парадигму з кодом 3 001 PD2S (*сісти*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, V структурним класом (із суфіксами *-Ø* – *-Ø*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

23 дієслова мають парадигму з кодом 3 ОФ9 D (*бути, збути*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, V структурним класом (із суфіксами *-Ø* – *-Ø*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

23 дієслова мають парадигму з кодом 11 ОО1 ҚИ (*совістити, вимостити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із суфіксами *-и* – *-Ø*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

22 дієслова мають парадигму з кодом 1 ОФ2 П1Э1 (*м'яти, зіп'яти*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, VII структурним класом (із суфіксами *-а* (графічно *-я*) – *-Ø*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

21 дієслово має парадигму з кодом 7 ОФ6 Ы (*бити, побити*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, VIII структурним класом (із суфіксами *-Ø* – *-й*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

21 дієслово має парадигму з кодом 11 ОО1 Т1И (*жлуктити, викотити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із суфіксами *-и* – *-Ø*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

20 дієслів мають парадигму з кодом 1 ОФ2 ЖЗУЕ (*знати, нагнати*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, VII структурним класом (із суфіксами *-а* – *-Ø*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

20 дієслів мають парадигму з кодом 2 ОФ2 Ж1 (*стригти, простригти*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, V структурним класом (із суфіксами *-Ø* – *-Ø*), II формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

20 дієслів мають парадигму з кодом 3 ОО1 ЩДЗЕ (*їхати, з'їхати*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, VII структурним класом (із суфіксами *-а* – *-Ø*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

20 дієслів мають парадигму з кодом 11 ОФ2 ЈУ1 (*сидіти, зашарудіти*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XIII структурним класом (із суфіксами *-і* – *-Ø*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

20 дієслів мають парадигму з кодом 23 ФО1 Ж1Ц (*лягти*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, V структурним класом (із суфіксами *-Ø* – *-Ø*), II формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

20 дієслів мають парадигму з кодом 16 ОО1 ЙЯ (*кроїти, вкроїти*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом, другим його різновидом (із суфіксами *-і* (графічно *-ї*) – *-Ø*), II формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу.

19 дієслів мають парадигму з кодом 1 ОФ3 НЭ1 (*зайняти*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, VII структурним класом (із суфіксами *-а* – *-Ø*),

I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

19 дієслів мають парадигму з кодом 2 ФФ ЧЯ1 (*волокти*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, V структурним класом (із суфіксами *-Ø- – -Ø-*), II формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

19 дієслів мають парадигму з кодом 3 ОО1 D2S (*красити, вкрасити*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, V структурним класом (із суфіксами *-Ø- – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I і II формальними типами підпарадигми наказового способу (є різнодієвідмінюваними за цією підпарадигмою).

18 дієслів мають парадигму з кодом 1 ОФ4 ХЕ (*колихати, збрехати*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, VII структурним класом (із суфіксами *-а- – -Ø-*) та II структурним класом (із суфіксами *-а- – -ай-*) (є різнодієвідмінюваними за цією підпарадигмою), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I і II формальними типами підпарадигми наказового способу (є різнодієвідмінюваними за цією підпарадигмою).

18 дієслів мають парадигму з кодом 9 ОФ2 Ж1 (*бігти, надбігти*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XIV структурним класом (із суфіксами *-Ø- – -Ø-*), II формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

18 дієслів мають парадигму з кодом 12 ОО1 Z2JI (*їздити, поїздити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із суфіксами *-и- – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

17 дієслів мають парадигму з кодом 2 ФФ Ж1Ц (*розпрягти*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, V структурним класом (із суфіксами *-Ø- – -Ø-*), II формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

17 дієслів мають парадигму з кодом 17 ОО1 (*лізти, злізти*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, V структурним класом (із суфіксами *-Ø- – -Ø-*), II формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

16 дієслів мають парадигму з кодом 1 ОФ4 КЕ (*полоскати, заполоскати*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, VII структурним класом (із суфіксами *-а- – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

16 дієслів мають парадигму з кодом 1 ФФ SG2 (*плисти, обплисти*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, V структурним класом (із суфіксами *-Ø- – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

16 дієслів мають парадигму з кодом 2 ОФ2 Ч (*сікти, зсікти*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, V структурним класом (із суфіксами *-Ø- – -Ø-*),

II формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

16 дієслів мають парадигму з кодом 7 ОО1//ОО1 F (*закупорювати*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, I структурним класом (із суфіксами *-ува- – -уй-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

15 дієслів мають парадигму з кодом 1 ОФ3 ІЗМ1Э1 (*обняти*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, VII структурним класом (із суфіксами *-а- – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

15 дієслів мають парадигму з кодом 6 ОФ2 Е (*орати, доорати*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, VII структурним класом (із суфіксами *-а- – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

14 дієслів мають парадигму з кодом 1 ОФ4 QE (*свистати, нахлистатися*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, VII структурним класом (із суфіксами *-а- – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

14 дієслів мають парадигму з кодом 1 ОФ8 R2E (*почати*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, VII структурним класом (із суфіксами *-а- – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

14 дієслів мають парадигму з кодом 1 ФФ П2SЭ2 (*вп'ясти*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, V структурним класом (із суфіксами *-Ø- – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

14 дієслів мають парадигму з кодом 7 ОФ1 L2И (*лити, залити*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, VIII структурним класом (із суфіксами *-Ø- – -й-*), другим його різновидом (з подовженням /л:/ замість /й/), I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

14 дієслів мають парадигму з кодом 16 ОО1 Э1Я (*настояти*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XII структурним класом (із суфіксами *-а- – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, II формальним типом підпарадигми наказового способу.

14 дієслів мають парадигму з кодом 6 ОФ4 АЗ (*молоти, змолоти*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, V структурним класом (із суфіксами *-Ø- – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

13 дієслів мають парадигму з кодом 1 ОФ2 ТЕ (*ткати, заткати*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, VII структурним класом (із суфіксами *-а- – -Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и, -імо, -іть*).

13 дієслів мають парадигму з кодом 1т ОФ2т Ю (*розімкнути*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, IV структурним класом (із суфіксами *-ну-* – *-н-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и*, *-імо*, *-іть*).

13 дієслів мають парадигму з кодом 11 ОФ2 QU1 (*свистіти*, *захрустіти*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XIII структурним класом (із суфіксами *-і-* – *-Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и*, *-імо*, *-іть*).

13 дієслів мають парадигму з кодом 14 ОФ2 L1E (*спати*, *переспати*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XII структурним класом (із суфіксами *-а-* – *-Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и*, *-імо*, *-іть*).

12 дієслів мають парадигму з кодом 1 ОФ4 E (*стогнати*, *застогнати*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, VII структурним класом (із суфіксами *-а-* – *-Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и*, *-імо*, *-іть*).

12 дієслів мають парадигму з кодом 2 ФФ Я1Д1 (*рости*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, V структурним класом (із суфіксами *-Ø-* – *-Ø-*), II формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и*, *-імо*, *-іть*).

12 дієслів мають парадигму з кодом 6 ОФ4 GE (*слати*, *заслати*) (у значенні *стелити* – *авт.*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, VII структурним класом (із суфіксами *-а-* – *-Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и*, *-імо*, *-іть*).

11 дієслів мають парадигму з кодом 1 ОФ2 R2E (*жати*, *ужати* (*жито*)). Вони співвідносяться з I дієвідміною, VII структурним класом (із суфіксами *-а-* – *-Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и*, *-імо*, *-іть*).

11 дієслів мають парадигму з кодом 2 ОО1 (*випасти*) (від *пасти*). Вони співвідносяться з I дієвідміною, V структурним класом (із суфіксами *-Ø-* – *-Ø-*), II формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и*, *-імо*, *-іть*).

11 дієслів мають парадигму з кодом 14т ОФ2т И (*в'ялити*, *зав'ялити*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом (із суфіксами *-и-* – *-Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-и*, *-імо*, *-іть*).

11 дієслів мають парадигму з кодом 16 ОО2А Й (*труїти*, *затруїти*). Вони співвідносяться з II дієвідміною, XI структурним класом, другим його різновидом (із суфіксами *-і-* – *-Ø-*), I формальним типом підпарадигми минулого часу, I формальним типом підпарадигми наказового способу (із флексіями *-і*, *-імо*, *-іть*).

Інші коди парадигм у ГСУЛМ мають низьку частотність (поширюються на 10 і менше дієслів) або їхня частотність не визначена. Низька частотність типів

парадигм пов'язана з охопленням певним парадигматичним типом різних дієслів (окрім типів, що поширюються на одне дієслово), які натомість нерідко мають спільну твірну базу, а відрізняються префіксальними формантами, проте така ситуація стосується й деяких типів парадигм, представлених кількома десятками дієслів. Десятьма дієсловами представлені парадигми з кодами (6 типів): 1 ОФ2 U1 (*ревіти, перегудіти*), 1 ФФ ДС (*цвісти, відцвісти*), 1т ОФ2т Е (*розірвати*), 2 ОФ2 І5Є (*підперти*), 11 ОО1 W3И (*випросити*), 11т ОФ2т ЈИ (*холодити, розрідити*). Дев'ятьма дієсловами представлені парадигми з кодами (5 типів): 1 ФФ D2S (*густити*), 2 ФО3 Ж1Я1 (*перемогти*), 6 ОФ2 W1E (*слати, заслати*), 7 ОФ6 П1Ы (*відбити*), 7 ОФ6 Э1 (*засміяти*). Вісьмома дієсловами представлені парадигми з кодами (5 типів): 1 ОО1 TE (*вищебетати*), 1 ОФ7 T1U1 (*хотіти, відхотіти*), 1 ОФ2 U2Ж3УЕ (*відігнати*), 2 ФФ R1 (*осягти*), 2 ФФ Я1 (*сонти, похроптити*). Сімома дієсловами представлені парадигми з кодами (3 типи): 1 ОФ2 M2E (*жати, пережати (тиснути)*), 2 ОО1 Ї (*винести*), 16 ОФ6 Э1Я (*стояти, побоюватися*). Шістьма дієсловами представлені парадигми з кодами (7 типів): 1 ОО1 D2S (*випасти*), 1 ОО1 W2E (*витесати*), 1 ОО1 E (*виждати*), 1 ОФ2 U2УЕ (*обібрати*), 7 ОФ1 П1L2И (*облити*), 7і ФФі(нак) S (*гнусти, обгнусти*), 11т ОФ2т T1И (*лютити, збагатити*). П'ятьма дієсловами представлені парадигми з кодами (9 типів): 1 ОФ2 І5M2E (*віджати*), 1 ОФ8 І5R2Э1 (*обтягти*), 2 ФО2 Ж1Я1 (*підпомогти*), 7 ОО1 Ы (*випити*), 7 ОФ12 П1Ы (*надпити*), 1і ФФі SR1 (*клясти, поклястися*), 1 ОО1 Z1E (*винизати*), 11 ОФ2 W3И (*ворсити, залісити*), 11т ОФ2т QИ (*згустити*). Чотирма дієсловами представлені парадигми з кодами (11 типів): 1 ОО1 УЕ (*вибрати*), 1 ОФ3 І2V2M1ЬЭ1 (*узяти(ся)*), 1 ОФ2 BU2Ж3УЕ (*увігнати(ся)*), 6 ОО1 А (*вибороти*), 6 ОФ4 U2ГЕ (*підіслати*), 7 ОФ9 (*віддуги*), 11 ОО1 Z3И (*вивозити*), 11 ОФ4//ОО1нак QИ (*постити, попостити*), 14 ОО1 L1U1 (*втерпіти*), 1а//7а ОФ8А//ОФ9А M2Ю (*дути, надуги*), 14т ОФ2т L1U1 (*терпіти, дотерпіти*). Трьома дієсловами представлені парадигми з кодами (13 типів): 1 ОО1 D2SЇ (*вивести*), 1 ОФ2 І5R2E (*зжати*), 1 ФФ DШУ (*йти, зайти*), 2 ОО1 Є (*виперти*), 2т ОФ2т БІ5Є (*стерти*), 2т ОФ2т І5Є (*розтерти*), 4 ОФ11 Ю1-/Н (*зодягнути*), 6т ОФ2т W1E (*надіслати, розіслати*), 1і ФФі П2SЭ2 (*п'ястися, поп'ястися*), 8 ОО1 E (*вимчати*), 14 ОФ4 L1U1 (*потерпіти*), 16 ОФ6 ЙЯ (*троїти, передвоїти*), 20 ОО1 И (*свідчити, пришивидити*). Двома дієсловами представлені парадигми з кодами (34 типи): 1 ОФ2 ЛУЕ (*дібрати(ся)*), 1 ОО1 DШУ (*вийти*), 1 ОО1 NЭ1 (*вийняти*), 1 ОО1 XE (*вибрехати*), 1 ОО1 KE (*виполоскати*), 1 ОО1 M2E (*вижати*), 1 ОО1 QE (*висвистати*), 1 ОО1 DСЇ (*виплести*), 1 ОО1 П2SЭ2 (*вип'ясти(ся)*), 1 ОО1 Ю1-/Н (*забракнути*), 1т ФО2т І5П2SЭ2 (*обп'ястися*), 1 ОФ2 BU2УЕ (*ввібратися*), 1т ОФ3т БІ5R2Э1 (*стягти(ся)*), 1(т) ОФ7(т) T1U1 (*схотіти*), 2 ОО1 Ж1Ц (*випрягти*), 2 ОО1 Ч (*висікти*), 2 ОО1 ЧЇ (*виректи*), 3 ОО1 D (*видобути*), 4 ОО1 R1Ь (*загрузити, заклакти*), 6 ОФ4 W1E (*відіслати*), 7 ОФ1 G3П1Ы/Ы (*впити(ся)*), 7 ОФ1 VЫ (*ввити(ся)*), 7 ОФ1 Ы (*вити, допити*), 7 ОФ10 П1Ы (*збити*), 7 ОФ12 Б1Ы (*спити(ся)*), 11 ОО1 T1U1 (*вилетіти*), 11 ОО1нак//ОФ2 T1И (*очутити*), 12 ОО2А QИ (*підлестити*), 13 ОО1 L1U1 (*перетерпіти*), 13 ОО1//ОФ6А L1И (*углибити*), 14 ОО1 L1E (*виспатися*), 14 ОО1нак L1U1

(обтерпіти), 1 ОО1 ЖЗУЕ (вигнати), 24 ОО1 И (нафабрити). Одним дієсловом представлені парадигми з кодами (38 типів): 1 ОО1 G1 (вижити), 1 ОО1 П1Э1 (вим'яти), 1 ОО1 R2E (вижати), 1 ОО1 R2Э1 (витяти), 1 ОО1 SG2 (виплисти), 1 ОО1 ДS (вицвісти), 1 ОФ2 VП1Э1 (вм'яти), 1 ОФ8 NЭ1 (йняти), 1 ОФ8 R2Э1 (тяти, втяти), 1 ОФ8 SR1 (проклясти), 1 ФФ I5П2SЭ2 (відп'ясти), 1т ОФ2т I5M2E (розжати), 1т ОФ2т П1Э1 (розім'яти), 1т ОФ3т П2SЭ2 (обіп'ясти), 2 ОО1 Ж1Ї (вистерегти), 2 ОО1 ЧЯ1 (виволокти), 2 ОО1 Я1Д1 (вирости), 2тт ОФ2тт R1 (ізслизти), 6 ОО1 АЗ (вимолоти), 6 ОО1 Е (виорати), 6 ОФ4 Е (підорати), 1т//1 ОФ3//ФФ П2SЭ2 (розіп'ясти), 1т//1 ОФ3А//ФФ I5П2SЭ2 (розп'ясти), 7 ОО1 L2И (вилити), 7 ОФ1 G3I1L2И/VL2И (влити), 7 ОФ1 П1Ы (обвити), 1і ФФі SG2 (поплисти), 9 ОО1 Ж1 (вибігти), 11 ОО1 JU1 (висидіти), 11 ОО1 QU1 (висвистіти), 11 ОО1//ОО1нак ЖИ (впослідити), 11 ОО1нак//ОФ2 ЖИ (увередити), 11 ОО1нак//ОФ2 W3U1 (повисіти), 11 ОФ2//ОО1 W3U1 (висіти), 11 ОФ7 QИ (обмостити), 11 ОФ7 W3И (просити (запрошувати)), 12 ОФ6 ЖИ (оцадити), 14 ОО1 U1 (вигоріти).

Тридцять (30) типів парадигм не визначені у ГСУЛМ щодо їхньої частотності: 2 ФФ Ж1 (прягти), 2нак ФОЗ Ж1Я1 (могти), 2т ФО4 Ж1Я1 (спромогтися), 3а ОО1 Ю1 -/Н (холонутти, відтанутти), 4а ОО1 Ю1-/Н1 (квітнутти, заквітнутти), 7 ОФ1 Э1 (зілляти), 7 ОО1//ОО2 F (ласувати, злітувати), 7бб ОО1 (прощавати, стривати), 7б1 ОО1 S (вигнисти), 8 ОФ2 U1 (душити, запашити), 8 ОФ4 И (дружити, налічити), 14 ОО1 L1И (випрямити), 14 ОО1 L1U1 (втерпіти), 14т ОФ2т L1И (відкріпити), 14 ОФ2 L1И (занімити), 1465 ОО1//ОФ2 L1И (юрмитися), 14 ОО1 L1E (виспатися), 16і ОО1 Й/ЙЯ (вигноїти), 16і ОФ2ї Й/ЙЯ (гноїти, вгноїти), 23 ОО1 Ж1Ц (вилягти), Табл. 34 (дати, вдати), Табл. 35 (видати), Табл. 36 (спродатися), Табл. 37 (їсти, під'їсти), Табл. 38 (виїсти), Табл. 39 (відповісти), Табл. 40 (доповісти), Табл. 41 (виповісти), Табл. 42 (розповісти), Табл. 43 (запродати).

Перелічені коди 280 типів парадигм, встановлені у додатках паперового варіанта граматичного словника, не описують усього розмаїття типів парадигм дієслів, які є в сучасній українській літературній мові. Зокрема, не відбиті у таблицях парадигм дієслів деякі типи неповноти парадигм, зазначені у додатках (ГСУЛМ, с. 640-641), але ці типи неповноти описані і кодифіковані в основній частині словника і в його електронній версії. Так, на запит *їдати*, лексикографічна система видає код 7мин ОО1, на запит *знавати* – 7мин ОФ6А F1, на запит *понімати* – 7б4 ОО1, на запит *позагоюватися* – 7б3 ОО1 F.

Запитання. Завдання

1. З чого складається дієслівна парадигматика?
2. Як моделюють морфологічну парадигматику дієслів української мови сучасні лінгвісти?
3. Продовжте речення: «У словозмінній парадигмі дієслів на підставі відношення до ГК способу протиставляються...».
4. Що впливає на структуру словозмінної парадигми дієслова?

5. Скільки типів дієслівних парадигм виділяють автори «Граматичного словника української мови»?
6. Що таке дієвідміна?
7. На скільки типів дієвідмін традиційно поділяють дієслова української мови?
8. Чи достатньо традиційно виділюваних дієвідмін для опису флективних типів словозмінних класів дієслів української мови?
9. Які дієслова становлять III дієвідміну?
10. Чому дієслово *бути* має ознаки окремого типу дієвідміни? Обґрунтуйте свою думку.
11. Скільки структурних класів дієслів представлено в академічній граматиці української мови за ред. І. Р. Вихованця?
12. Схарактеризуйте особливості структурних класів українських дієслів.

ВЕРБОЇДИ

Вербоїди – це гібридні морфологічні класи слів, що мають лише деякі граматичні ознаки дієслів, поєднуючи їх із граматичними ознаками інших частин мови та маючи власні ознаки. Так, інфінітив (дієйменник) поєднує граматичні ознаки дієслова та іменника; дієприкметник – дієслова та прикметника; дієприслівник, форми на *-но*, *-то* та станівник – дієслова та прислівника. Граматичні ознаки дієслова у вербоїдів різні та проявляються по-різному. Для інфінітива, дієприкметника, форм на *-но*, *-то* та станівника дієслівність проявляється у здатності набувати синтаксичної ролі присудка, що реалізується за певних синтаксичних умов сполучення зі зв'язками (*Я не стану читати цю книжку; Лекції були прочитані; Підручник буде прочитано; За вікном стало вітряно*), а для інфінітива – ще й з модальними та фазовими модифікаторами (*Я не хочу читати цю книжку; Мені треба прочитати цю книжку; Я вже почав читати цю книжку*). Але функції присудка за умов сполучення зі зв'язками можуть набувати також іменники та прикметники (*Його брат стане студентом; Дитина підросте і буде слухняною*), які не стають від цього, відповідно до більшості морфологічних описів, дієсловами. Граматична дієслівність вербоїдів не обмежується синтаксичною дієслівністю, а підкріплена іншими – морфологічними ознаками. Останні можуть стосуватися як семантики, так і формальних ознак. Семантика інфінітива є частково дієслівною. Інфінітив – це номінатив, але це дієслівний номінатив, він називає процесуальні ознаки (дії, стани, процеси), а це – дієслівна семантика. Інфінітив – «лексична форма» дієслова, з якою співвідносяться всі його «морфологічні форми». Семантичну дієслівність мають і станівники, які називають стан, оскільки стан – це одне з категорійних морфологічних значень дієслова. Морфологічна дієслівність вербоїдів може стосуватися й формального та семантичного прояву в них дієслівних морфологічних категорій, співвідносності їх форм із фінітними формами дієслів. Так, інфінітив представляє одну з дієслівних основ, що мають зокрема форми минулого часу (*писав*), а також форми майбутнього часу (*буду*

писати, писатиму); дієприкметник також має дієслівну основу і характеризується віддієслівною похідністю (*писа-ти – писа-н-ий, написа-ти – написа-н-ий*); форми на *-но, -то*, своєю чергою, походять від форм пасивного дієприкметника. Віддієслівна похідність властива також дієприслівнику (*писа-ти – писа-вши, пиш-у – пиш-учи*). Вербоїдам також можуть різною мірою бути властиві дієслівні морфологічні категорії, з якими вони можуть зберігати семантичний або лише формальний зв'язок. Інфінітив своїми морфологічними формами доволі повно передає значення несловозмінних дієслівних категорій виду (*писати – написати, переписати – переписувати*) та стану (*писати – писатися*), а також виражає значення граничності / неграничності, способів дієслівної дії, перехідності / неперехідності. Вид і стан також відбиті у формах дієприкметників та дієприслівників, але якщо дієприкметники у предикативних формах більшою мірою зберігають не лише формальний, а й семантичний зв'язок із ними (*Лекція прочитана професором* – основна форма вираження значення пасивного стану в українській мові), то дієприслівники зберігають лише формальний зв'язок із дієслівними граматичними категоріями (*читавши – прочитавши, вчитавшись*), подібно до віддієслівних іменників, у яких теж є маркери твірних дієслів недоконаного чи доконаного виду (*читання, прочитання, перечитування*), або суттєво трансформують їх семантику. Так, значення теперішнього часу дієприслівника *читаючи* і минулого часу *читавши* співвідносять відповідні процесуальні ознаки у часі з іншою дією, названою дієсловом (релятивний час), але не з моментом мовлення.

Таким чином, вербоїди на шкалі дієслівності можна розташувати так. Інфінітив має найбільшу кількість дієслівних ознак. Потім іде дієприкметник і похідні від нього форми на *-но, -то*. Дієприслівник та станівник оцінюємо як вербоїди з найслабшою дієслівністю.

Далі викладемо інформацію про відповідні вербоїди (від найбільш до найменш дієслівних), не повторюючи ту, що вже була викладена про них вище.

Інфінітив (неозначену форму дієслова, дієйменник, дієслівний номінатив) вже схарактеризовано в посібнику з погляду морфологічного оформлення, походження, проблеми морфологічної інтерпретації, виконуваних ним синтаксичних функцій, ролі інфінітивної основи у структуруванні інших дієслівних форм, зокрема й словозмінних (*буду читати, читатиму*). Це було необхідно, щоб описати парадигматику дієслова, його морфологічні категорії, забезпечені зокрема й інфінітивами. Проте є деякі моменти, що потребують уточнення. Так, було зазначено, що з погляду синхронії інфінітив вважається вихідною (початковою) формою дієслова, яка є центром усієї системи дієслівних форм, але це твердження стосується насамперед «традиційних граматичних описів» (Вихованець, Городенська 2004, с. 283), шкільної граматики та лексикографічної практики. Сучасні наукові граматичні описи (Вихованець, Городенська 2004, с. 283-286), як і деякі граматичні дескрипції попередніх століть, доводять іноді протилежне – що інфінітив – це не дієслово.

Академічна граMATика української мови з покликанням на більш ранню працю І. Р. Вихованця (Вихованець 1988) стверджує, що інфінітив – це

«напівморфологізований синтаксичний іменник, що є наслідком транспозиції особово-часових та особово-способових форм дієслова в позицію теми, тобто наслідком синтаксичного ступеня субстантивзації згаданих форм дієслова» (Вихованець, Городенська 2004, с. 283). Визнаючи недостатність дієслівного категорійного значення (дії, стану, процесу) інфінітива для інтерпретації його як дієслова, лінгвісти наголошують на пріоритетності морфологічних ознак, що істотно відрізняють інфінітив від форм дієслова, їх морфологічних характеристик. Аргументуючи недостатність наявності категорійного значення дієслова у форм слів для віднесення їх до морфологічного класу дієслів вчені наводять приклад віддієслівних іменників (типу *писання, читання*), які, незважаючи на наявність цього значення, не є дієсловами. При цьому вони заперечують поширення на інфінітив основних власне дієслівних категорій часу та способу, а також категорій особи, числа і роду. Наявність же в інфінітива категорій виду і перехідності мовознавці вважають недостатнім доказом на користь його морфологічної дієслівності, лише щодо категорії перехідності пояснюючи це не суто морфологічним, а міжрівневим характером останньої. Морфологічна безформність інфінітива, на думку українських граматистів, уподібнює його до прислівника, а з-поміж зон функціонування (синтаксичних функцій – *авт.*), найпродуктивнішими є дієслівна (функція присудка) та іменникова (функції підмета та додатка). При цьому інфінітив визнається більшою мірою закріпленим саме за граматичною сферою іменника, ніж дієслова, оскільки його дієслівне функціонування реалізується лише за певних синтаксичних умов – сполучення з аналітичними синтаксичними морфемами та фазовими модифікаторами (Вихованець, Городенська 2004, с. 283-286).

На нашу думку, правильними у цій концепції є думки про недостатність лише одного критерію (семантичного) для віднесення форм слів до певної частини мови, натомість необхідність урахування також морфологічного та синтаксичного критеріїв. Але за цими критеріями віддієслівні іменники та інфінітиви є непорівнюваними явищами. Іменники не є складниками морфологічних форм дієслова, а інфінітив бере активну участь в оформленні дієслівної словозміни, формотворення і граматичного словотворення дієслів, натомість іменники мають іменникові морфологічні категорії, що маркують їх як «не дієслова». Якщо говорити про морфологічний критерій, то звернімо також увагу, що з-поміж лексико-граматичних категорій (= лексико-граматичних розрядів) дієслова інфінітиву властива не лише перехідність / неперехідність, а й граничність / неграничність, а також способи дієслівної дії (морфологічно марковані – *авт.*). З-поміж власне морфологічних дієслівних категорій інфінітив, окрім категорії виду, має ще й категорію стану (*одягати – одягатися, бити – битися, колоти – колотися*), може містити форманти, що виражають безособове значення категорії особи (*розвидняться, питися*), бере участь в оформленні граматичних форм категорії часу (*буду читати, читатиму*) та способу (*Читати!; Почитати б*). Водночас академічна граматики, констатуючи морфологічну безформність (прислівниковість) інфінітивів, не враховує цю тезу у висновках про статус інфінітива як більшою мірою іменниковою, ніж дієслівною

форми, але ж таке визначення не відповідає тезі про пріоритетність морфологічних ознак, за якими інфінітив є прислівником.

Ми згодні з тим, що синтаксичні умови функціонування інфінітивів визначають їхню дієслівність, а точніше – ступінь їхньої дієслівності, яка присутня в усіх неозначених формах дієслів, але іменникове функціонування інфінітива навряд слід визнавати більш типовим на підставі обмеженості його дієслівного функціонування умовами сполучення з аналітичними синтаксичними морфемами та фазовими модифікаторами, оскільки це такі ж синтаксичні умови (синтаксичні форми), як і умови уживання їх без цих аналітичних компонентів (нульова реалізація синтаксичних форм).

Таким чином, інфінітив є дієслівно-іменниковою формою, в якій у семантиці та морфологічних ознаках набагато більше дієслівності, ніж іменниковості, але ступінь цієї дієслівності визначається синтаксичними формами.

Дієприкметник – це вербоїд, що походить від інфінітивних та фінітних форм дієслова та поєднує у своїх гібридних формах морфологічні ознаки дієслова та прикметника. Словозмінні граматичні ознаки дієприкметників прикметникові, а формотвірні – дієслівні. Але для кваліфікації гібридності дієприкметника, визначення співвідношення в ньому прикметниковості та дієслівності, крім морфологічних ознак, беруться до уваги також семантичні та синтаксичні.

На думку авторів академічної граматики української мови, за семантичною ознакою дієприкметник ближче стоїть до прикметника, ніж до дієслова, оскільки називає ознаку предмета чи істоти за виконуваною ним (нею) дією або властивим йому (їй) станом, виражаючи *значення нерозчленованої семантики стану*. Семантику стану, що належить до периферії категорійної семантики дієслова, фінітні форми дієслова та інфінітив подають як семантику *стану як процесу*, дієприкметникові ж, навпаки, властива *нівеляція ознаки процесуальності* твірних дієслівних форм і перетворення її на *віддієслівну ознаку предмета (істоти)* (Вихованець, Городенська 2004, с. 286; Вихованець 1988, с. 131).

За морфологічними ознаками дієприкметник також більшою мірою прикметник, ніж дієслово. Про це свідчать його більш граматичні, регулярні прикметникові словозмінні ознаки. Дієприкметники, як і власне прикметники, змінюються за родами, числами та відмінками, узгоджуючись із формами іменників, ознаки яких вони називають. Дієприкметники у підпарадигмах роду числа та відмінка мають такі ж флексії, як і власне прикметники, співвідносячись за словозмінними ознаками з твердою групою (твердим словозмінним класом) прикметників та розрізняючи формами знахідного відмінка назви істот і неістот, напр.: *написаний* (як *новий*) *підручник*, *написана* (як *нова*) *книжка*, *написане* (як *нове*) *резюме*, *написані* (як *нові*) *листи* (форми називного відмінка); *написаного* (як *нового*) *підручника*, *написаної* (як *нової*) *книжки*, *написаного* (як *нового*) *резюме*, *написаних* (як *нових*) *листів* (форми родового відмінка); *написаному* (як *новому*) *підручнику*, *написаній* (як *новій*) *книжці*, *написаному* (як *новому*) *резюме*, *написаним* (як *новим*) *листам* (форми давального відмінка); *написаний* (як *новий*)

підручник та пораненого (як хороброго) бійця, написану (як нову) книжку, написане (як нове) резюме, написані (як нові) листи та втомлених (як красивих) жінок (форми знахідного відмінка); написаним (як новим) підручником, написаною (як новою) книжкою, написаним (як новим) резюме, написаними (як новими) листами (форми орудного відмінка); на написаному (як на новому) підручнику, на написаній (як на новій) книжці, на написаному (як на новому) резюме, на написаних (як на нових) листах (форми місцевого відмінка).

З дієсловом дієприкметники співвідносяться за формотвірними ознаками. У дієприкметникових формах доволі чітко марковані дієслівні категорії виду і стану, а також, менш чітко, – часу. При цьому час у дієприкметниках має статус не словозмінної, а формотвірної категорії і представлений редуковано – лише грамемами теперішнього (архаїчною) і минулого часу⁵⁷. Редукований прояв у дієприкметниках має й категорія стану, виражаючи в сучасній українській літературній мові лише значення пасивного стану (*писаний, написаний, битий, побитий*). Форми зворотного стану (з постфіксом *-ся*) в сучасній українській мові позанормативні, вони трапляються зрідка у мові художньої літератури минулих століть, пор.: *І де в світі тая сила, Щоб в бігу її спинила, Щоб згасила, мов огонь, Розвидняючийся день?* (І. Франко). Архаїчними, а також властивими розмовному мовленню з ознаками суржику, сьогодні є й форми дієприкметників активного стану (*пишучий, роблячий, сплячий*), хоч вони також трапляються у художніх текстах, пор.: *Сталеві гуркочучі потвори просуваються в степ, як уособлення самої війни, її сліпої, всенідминаючої під себе сили* (О. Гончар); *Крізь розбите вікно залітав виючий осінній вітер* (Н. Рибак); *До узголів'я сплячих поруч Остапа і Андрія схилилася мати* (О. Довженко). Із цього можна було б зробити висновок про стирання категорії стану в дієприкметниках сучасної української мови, але цьому заважає один факт – те, що форма пасивного дієприкметника є основним засобом вираження пасивного стану дієслова в сучасній українській мові. А як може виражати значення пасивного стану форма, яка не має стану?

Категорія виду проявляється в дієприкметникові більш повно. Формами її реалізації є префікси і суфікси з відповідними видовими значеннями твірних дієслів (*читати – читаний, прочитати – прочитаний, перечитувати – перечитуваний, тріснути – тріснутий, засунути – засунутий*). Але вид так само, хоч і менш регулярно, відбитий у формах віддієслівних іменників (*читати – читання, прочитати – прочитання, перечитувати - перечитування*), які на цій підставі до дієслів не відносять.

Таким чином, дієслівні граматичні категорії є для дієприкметників ознакою їхньої похідності від відповідних дієслівних форм, структуруючи словотвірну парадигматику дієприкметників. Але також вони структурують і формотвірну (внутрішньодієприкметникову) парадигматику, більшість форм якої (окрім форм деяких пасивних дієприкметників) мають архаїчний або

---

⁵⁷ А. П. Грищенко слушно зауважує, що в українській граматиці «традиційні терміни «дієприкметник теперішнього часу» і «дієприкметник минулого часу» – це умовні позначення, які не відображають граматичних значень відповідних форм» (СУМ 2002, с. 392).

розмовний характер, або ж вони втратили можливість виступати в предикативній функції, властивій дієприкметникові, мати при собі залежні іменники та означатися прислівниками, повністю перейшовши до морфологічного класу прикметників (ад'єктивувавшись) та іменників (субстантивувавшись).

У формотвірній парадигматиці дієприкметників із діахронного погляду протиставляються активні і пасивні дієприкметники, а в межах активних виділяються дієприкметники теперішнього і минулого часу (Жовтобрюх, Кулик 1965, с. 388).

Активні дієприкметники, що виражають ознаку предмета (істоти) щодо виконуваної ним самим дії, притаманного йому стану, творяться як від перехідних, так і від неперехідних дієслів і виражаються формами теперішнього й минулого часу.

Активні дієприкметники теперішнього часу творяться від основи теперішнього часу за допомогою суфіксів: *-уч(ий), -юч(ий)* – від дієслів I дієвідміни; *-ач(ий), -яч(ий)* – від дієслів II дієвідміни, напр.: *керують – керуючий, пишуть – пишучий, відпочивають – відпочиваючий, ростуть – ростучий, правлять – правлячий.*

Активні дієприкметники минулого часу творяться від основи інфінітива (неперехідних дієслів доконаного виду з префіксами) за допомогою суфікса *-л(ий)* (*змарніти – змарнілий, почорніти – почорнілий, повеселіти – повеселілий*). Якщо в основі твірного дієслова є суфікс *-ну*, він не зберігається в основі дієприкметника (*засохнути – засохлий, потухнути – потухлий, розбухнути – розбухлий*).

Суфіксами *-ш(ий)* (що поєднувався з основами на приголосні), *-вш(ий)* (що поєднувався з основами на голосні) активні дієприкметники минулого часу творяться тепер дуже рідко, а форми типу *робивший, читавший, писавший*, і навіть схарактеризовані як нормативні (Горпинич 2004, с. 218; СУМ 2000, с. 291) *бувний, перемігший, минавший, здолавший* оцінюються сьогодні радше як позанормативні; в літературній формі української мови такі дієприкметники не вживаються, їм звичайно відповідають описові звороти (на зразок *той, що був; той, що писав; той, який переміг*) або прикметники (*минулий, колишній* тощо).

Пасивні дієприкметники, що виражають ознаку предмета (істоти), яка виникла внаслідок дії, спрямованої на нього від іншого предмета чи істоти, творяться від основи інфінітива переважно перехідних дієслів.

Пасивні дієприкметники минулого часу творяться за допомогою суфіксів *-н(ий), -ен(ий), -єн(ий), -т(ий)*. Суфіксом *-т(ий)* творяться дієприкметники від дієслівних основ (з односкладовими дієслівними коренями) на *и (і), а (я), у, ер*: *шити – шитий, пошитий; гріти – грітий, зігрітий; жати – жатий, зжатий; відтяти – відтятий; скути – скутий; стерти – стертий.*

Деякі дієприкметники (ті, що творяться від дієслів з основами на *-ну-* та на *о*) можуть мати паралельні форми – з суфіксом *-т(ий)* та з суфіксом *-ен(ий)* не завжди однакові в плані нормативності (*висунути – висунутий і висунений; замкнути – замкнутий і замкнений; загорнути – загорнутий і загорнений;*

кинути – кинутий і кинений; повернути – повернутий і повернений; колоти – колотий і колений, молоти – молотий і мелений; пороти – поротий і порений).

Від інших дієслів пасивні дієприкметники минулого часу творяться тільки за допомогою суфікса *-н(ий)* або *-ен(ий)*, *-єн(ий)*. За допомогою суфікса *-н(ий)* творяться дієприкметники від дієслів з основами на *а* (*я*) (*переписати* – *переписаний*, *засипати* – *засипаний*, *пристріляти* – *пристріляний*), а за допомогою суфіксів *-ен(ий)*, *-єн(ий)* – від дієслів з основами на приголосний та на суфіксальний *-и*, *-і* (*-ї*) (*принести* – *принесений*, *зварити* – *зварений*, *угноїти* – *угноєний*, *засидіти* – *засиджений*).

Пасивні дієприкметники минулого часу творяться за допомогою суфікса *-н(ий)* від і дієслів недоконаного виду з суфіксами *-ува-* (*-юва-*) (*записувати* – *записуваний*, *простежувати* – *простежуваний*, *підкреслювати* – *підкреслюваний*). Такі дієприкметники можуть виражати значення теперішнього часу, як колишні дієприкметники із суфіксом *-м(ий)*, (*виконуваний нами обов'язок* = *обов'язок, який ми виконуємо*; *вирощувані в господарстві овочі* = *овочі, які вирощуються в господарстві*).

Пасивні дієприкметники теперішнього часу із суфіксом *-м(ий)* є давніми формами теперішнього часу, що утворювалися від інфінітивних основ перехідних дієслів, які в сучасній українській літературній мові не вживаються. Вони трапляються в художніх текстах, але дуже рідко: *Звідси їхнє безстрашшя, звідси готовність до загину брести через оцей нічний розбагнений, ніким не проходимий Сиваш* (О. Гончар) (Жовтобрюх, Кулик 1965, с. 388-389). Частина цих форм зазнала діахронної ад'єктивації – тепер це сучасні прикметники: *відомий, знайомий, видимий, любий, терпимий*.

Таким чином, із синхронного погляду, архаїчними, майже неживаними (лакунарними) є пасивні дієприкметники теперішнього часу із суфіксом *-м(ий)* та активні дієприкметники минулого часу із суфіксами *-ш(ий)*, *-вш(ий)*. Своєрідна архаїчність та лакунарність властива й активним дієприкметникам теперішнього часу із суфіксами (*-уч(ий)*, *-юч(ий)* і *-ач(ий)*, *-яч(ий)*). Слів із такими суфіксами (колишніх дієприкметників) і тепер чимало в українській мові, але це вже не дієприкметники, а переважно якісні прикметники, що постали внаслідок діахронної ад'єктивації дієприкметників (*плавучий, ревучий, живучий, співучий, тягучий, ріжучий, плакучий, текучий, крикучий, тямучий, липучий, дряпучий, родючий, палючий, кусючий, сидячий, ходячий, лежачий, терплячий, зрячий, пам'ятущий, тямущий, видющий, завидющий, цілющий, болящий, годящий* тощо).

Лінгвісти слушно зауважують, що активні дієприкметники теперішнього часу із суфіксами (*-уч(ий)*, *-юч(ий)* і *-ач(ий)*, *-яч(ий)*) становлять особливу проблему морфології сучасної української мови, адже спорадичне творення таких форм дає змогу вважати їх периферійними щодо морфологічної системи української мови похідними, суто книжними витворами, не властивими побутовому мовленню, стимульованими старою традицією, але найбільшою мірою – впливами мов зі збереженою системою часового розмежування дієприкметників (СУМ 2002, с. 393). Інші мовознавці констатують «обмежене

вживання» активних дієприкметників у сучасній українській мові, пропонуючи замінити їх зворотом «той, що + дієслово в III особі однини теперішнього часу» (замість *працюючі на заводі робітники* краще сказати *робітники заводу*; замість *робітників, перевиконуючих план, премійовано – робітників, що перевиконують план, премійовано* (СУМ 2000, с. 290). Однак висловлюється й протилежна думка, що «невизнання активних дієприкметників в українській мові суперечить самій мовній практиці», що «активні дієприкметники теперішнього часу досить часто вживаються видатними майстрами слова (Т. Шевченком, І. Франком, М. Коцюбинським, О. Гончаром, М. Стельмахом та ін.)» (Леонова, с. 232). На нашу думку, ця дискусія торкається ідеологічного питання про те, чи треба «вбивати клин» між українською і російською мовами (де такі дієприкметники становлять собою активну морфологічну групу). Якщо спробувати оцінити ці активні дієприкметники української мови об'єктивно, то доведеться констатувати, що, по-перше, факти їх уживання в художніх текстах поодинокі, а по-друге, вони в них є переважно не дієприкметниками, а прикметниками, рідше – іменниками. Це підтверджує й новий український правопис: «Дієприкметники активного стану: 1) теперішнього часу на *-чий (-а, -е)* (уживані переважно як прикметники та іменники): *живучий, квітучий, лежачий, стоячий*» (УП, с. 153). Тобто із синхронного погляду – це не дієприкметники.

Активні дієприкметники минулого часу із суфіксом *-л-* (*загорілий, посивілий, пожовклий, полинялий, ожиллий, облипий, набридлий, розцвілий* тощо) є доволі продуктивним морфологічним різновидом дієприкметників, який має значення «перфективної ознаки, яка є наслідком реалізації процесу або стану, позначуваного твірною дієслівною основою» (СУМ 2002, с. 394). Лінгвісти констатують, що мотивація таких *активних* дієприкметників може виходити за межі неперехідних дієслів *активного* стану, адже є похідні на зразок *злипий, розсохлий, розмерзлий, розчервонілий, розшарілий*, твірною базою яких є неперехідні дієслова *зворотного* стану з постфіксом *-ся* (СУМ 2002, с. 394).

Найбільш продуктивний різновид дієприкметників – *пасивні дієприкметники минулого часу* із суфіксами *-н(ий), -ен(ий), -єн(ий), -т(ий)* називають також дієприкметниками «з нейтралізованим часовим значенням» а також з нейтралізованим значенням пасивного стану. Стверджуючи це, А. П. Грищенко покликається на думку Ю. Шереха (Шерех 1951, с. 319-320), що українська мова майже зовсім утратила активні дієприкметники, через що втрачено й протиставлення активних і пасивних дієприкметників, і останні, наближаючись до ролі дієприкметника взагалі, універсального дієприкметника, часто зовсім уже не мають пасивного значення. Це твердження ґрунтується на функціонуванні дієприкметників цього морфологічного різновиду, що творяться від неперехідних, зокрема й зворотних, дієслів (*зблуканий* від *зблукати*, *сплетений* від *сплестися*, *виспаний* від *виспатися*, *осміхнений* від *осміхнутися*, *замріяний* від *замріятися*) (СУМ 2002, с. 395-396). Втративши (чи своєрідно нейтралізувавши – *авт.*) значення часу, такі дієприкметники під впливом видових значень дієслівних основ протиставляються за відношенням до

результативних – нерезультативних дій, тобто мають опосередковані значення виду (СУМ 2002, с. 396).

Синтаксичний критерій для дієприкметників має два різновиди: сполучувальний чи дистрибутивний (з чим сполучається дієприкметник) і формально-синтаксичний (яким членом речення є дієприкметник).

Дистрибутивними синтаксичними рисами дієприкметника є, по-перше, його дієслівна здатність керувати формою залежного іменника (*зроблений з дерева, написаний чорнилом, посинілий від холоду, колотий голкою, жарена на маслі риба* тощо), а по-друге, також дієслівна його здатність означатися прислівниками (*зроблений вранці, давно забутий, написаний сьогодні, злегка затягнений* тощо). Прислівник є якраз тим класом слів, що пов'язується з дієсловом (і з усіма його формами), пор.: *підняти високо, підняв високо, піднявши високо, піднятий високо* (Леонова, с. 233-234). Більшість прислівників не можуть сполучатися з прикметниками та іменниками, але сполучаються з дієсловами, тому така сполучуваність дієприкметників (як і здатність керувати іменниками) є синтаксичною формою прояву дієслівності (*написаний швидко, вишитий яскраво, прекрасно зроблений, погано навчений* тощо). Окрему роль в усвідомленні дієприкметника як форми дієслова (часівника) відіграють означення з часовою локалізацією (*зараз, щойно, сьогодні, вчора* тощо). Вони, як і інші означення, можуть виражатися не лише прислівниками, а й описовими конструкціями (*зроблений ...минулого тижня, ...останнього місяця, ...у позаминулому році, ...з великим старанням*).

Втрата здатності до такої дистрибуції призводить до переходу дієприкметників у прикметники (ад'єктивації) та іменники (субстантивації).

Прикметники дієприкметникового (неморфемного) походження не керують формами непрямих відмінків іменника та не можуть означатися словами з обставинним значенням. Пор., напр.: *розіпрілий у печі борщ і пріле просо; сіяна квадратно-гніздовим способом кукурудза і сіяне борошно; палена сонцем рослинність і палена цегла*. У прикметниках дієприкметникового походження може змінюватися наголос, наприклад: *варений, печений* (дієприкметники) і *варений, печений* (прикметники).

Іменники дієприкметникового (неморфемного) походження (*заручений, наречений, суджений, полонений, учений, придане* і под.) також втрачають дієслівну дистрибуцію. Але, крім цього, вони втрачають синтаксичні та словозмінні прикметникові ознаки дієприкметника – в реченні вони набувають функцій підмета або додатка, а в парадигматиці – втрачають словозміну за родом і, якщо іменник необчислюваний, – за числом (іменники типу *придане, минуле, відоме* мають однинну форму).

За формально-синтаксичним критерієм дієприкметник може співвідноситися і з прикметником (виконуючи роль означення), і з дієсловом (виконуючи роль присудка). Уживаючись у функції присудка, дієприкметник перебуває у сфері дієслівності, а це відбувається у випадку сполучення дієприкметника з дієслівною зв'язкою *бути* (*є*) та напівзв'язками *бувати, стати, ставати, робитися, зробитися, здаватися, лишатися, залишатися, являтися,*

виявлятися, вважатися тощо, а також із формами з еліптизованим аналітичним компонентом *є* – нульовою реалізацією зв'язки *бути* (*є*) (*Справа зроблена; Справа була зроблена; Справа буде зроблена*). Такі сполучення сучасні граматисти інтерпретують як аналітичні форми дієприкметника, менш типові для нього, натомість типовою для дієприкметника вони вважають присубстантивну синтаксичну позицію означення, в якій вони виконують прикметникову роль (Вихованець, Городенська 2004, с. 287-288). Функцію означення виконує і дієприкметниковий зворот (дієприкметник із пояснювальними словами) – доволі регулярна синтаксична форма реалізації дієприкметника, напр.: *Через вікно зазирнув клопоть неба, присипаний срібним тилом* (С. Васильченко).

Ми згодні з оцінкою дієслівної реалізації дієприкметників як аналітичних форм, проте самі ці форми (як і властива їм функція присудка) не є власне дієслівними, адже вони притаманні й прикметникам (*Дівчина красива; Дівчина була красива; Дівчина буде красива*). Саме як прикметникову ознаку дієприкметників оцінено в деяких граматичних описах (Горпинич 2004, с. 215) їхню здатність виступати частиною складеного присудка. Остання думка уповажнює на висновок, що саме дієслівна дистрибуція, а не синтаксична роль (означення чи присудка) робить зі словотвірного дієприкметника морфологічний (парадигмологічний) дієприкметник, хоч, безперечно, роль присудка є визначальним чинником реалізації дієприкметника як більшою мірою дієслівної форми, а роль означення – як більшою мірою прикметникової форми (особливого різновиду ЛГР відносних прикметників).

Безособові предикативні форми на *-но, -то* становлять у сучасній українській мові окремий морфологічний клас. Він є вербоїдом, що поєднує дієслівні граматичні ознаки з прислівниковими.

Предикативні форми на *-но, -то* (*виконано, зроблено, прибрано; розбито, змито, забуто*) – це похідні від пасивних коротких дієприкметників минулого часу – їх форм середнього роду з колишнім закінченням *-о*, що відповідають сучасним формам із флексією *-е* (*виконане, зроблене, прибране; розбите, змите, забуте*), які утворилися за допомогою безафіксного (морфолого-синтаксичного) способу словотворення. Ці форми втратили одну з первинних синтаксичних характеристик твірної бази (означення) і закріпилися лише за другою первинною її функцією (присудка). Разом із цим вони змінили й морфологічну форму – втратили прикметникову словозміну і стали незмінюваними. Саме своєю незмінюваною формою вони стали співвідноситися з морфологічним класом прислівників. Із втратою прикметникової словозміни та зміною у синтаксичних функціях пов'язані й семантичні зміни у твірній базі, яка мала атрибутивне значення, а набула лише предикативного. Категорійне значення цього морфологічного класу сучасні українські граматисти визначають як *результативний стан, що є наслідком виконаної дії* (Вихованець, Городенська 2004, с. 290). Таке ж значення знаходять й у твірних для цих форм формах аналітичних дієслів (із пасивними дієприкметниками), але безособові предикативні форми у зв'язку зі своєю незмінюваністю взагалі не мають

особово-числових і родових протиставлень (*Лист написано; Книжку написано; Книжки написано*), тоді як «аналітичні дієслова є дієсловами з неповною особовою парадигмою, бо мають протиставлення в одній, третій, особі, пор.: *Лист написаний і Листи написані; Лист був написаний і Листи були написані; Лист буде написаний і Листи будуть написані*» (Вихованець, Городенська 2004, с. 290).

Окрім незмінюваності (прислівникової ознаки) усі інші ознаки форм на *-но, -то* – дієслівні. Ці форми є одним з основних дієслівних утворень, тому що вони тісніше, ніж дієприкметник та дієприслівник, пов'язані з дієсловом, передусім за семантикою та семантико-синтаксичними характеристиками. За семантикою такі форми входять до підкласу дієслів зі значенням стану; за семантико-синтаксичною ознакою валентності вони зберігають усі валентні позиції своїх вихідних дієслів, крім однієї – суб'єктної (*Директор вручив призи переможцям – Вручено призи переможцям; Жінка відрізала скибку від хлібини ножем – Відрізано скибку від хлібини ножем; Медсестра принесла ліки хворому з аптеки до палати – Принесено ліки хворому з аптеки до палати*) (Вихованець, Городенська 2004, с. 290). Втрата суб'єктної валентності (безособовість) аналізованого морфологічного класу пов'язана з максимальним ступенем пасивізації, що відбувається за його допомогою. Як ми вже зазначали, перший ступінь пасивізації полягає у зміні в морфолого-синтаксичній формі пасивного стану синтаксичних позицій актантів морфолого-синтаксичної форми активного стану (*Студент пише конспект – Конспект написаний студентом*); другий ступінь пасивізації реалізується за допомогою синтаксичного усунення суб'єкта у пасивній конструкції (*Конспект написаний*); а третій, максимальний, ступінь пасивізації реалізується конструкцією з безособовою предикативною формою на *-но, -то* (*Конспект написано*), в якій дієприкметник стає незмінюваним (перетворюється на форму на *-но, -то*), а суб'єкт повністю усувається. Таким чином, у процесі пасивізації (зниження комунікативного рангу суб'єкта) з'являється безособова (безсуб'єктна) предикативна дієслівна форма, яка, що найцікавіше, виходить за межі граматичного протиставлення (актив – пасив) граматичної категорії стану дієслова, оскільки стан визначає суб'єктно-об'єктну деталізацію дії, але якщо дія не має суб'єкта, то вона не може бути й деталізована щодо нього. Тобто цю форму, виходячи з класичного визначення стану, вже не можна характеризувати як пасив.

Форми на *-но, -то*, виражаючи значення результативного стану, вживаються у позиції головного члена односкладного речення. Але дослідники по-різному оцінюють можливості появи у реченнях із такими формами суб'єкта. Переважно таку можливість заперечують, інтерпретуючи конструкції із формами на *-но, -то* та суб'єктом як помилкові, проте є й винятки. Так, А. П. Грищенко до окремого типу щодо синтаксичного функціонування таких форм відносить тричленні конструкції, до складу яких, крім відповідної дієслівної форми і залежного компонента, вираженого іменником у формі знахідного відмінка, входить також залежний компонент – іменник або займенник у формі орудного відмінка (*Гостями було багато випито щербету і з'їдено цілі купи*

ласощів (П. Загребельний); Вперше стверджено нами Ейнштейном пізнане апріорі (І. Калинець); На обрії, одразу ж за селом, де обolonю тишею сповито, горять кульбаби (В. Стус)). На нашу думку, наведені конструкції є все ж таки прикладом відходу від нормативного слововжитку, що іноді дозволяють собі й митці слова.

Таким чином, через свою незмінюваність словозмінних формально-граматичних ознак дієслова форми на *-но*, *-то* не мають, натомість вони дуже яскраво і своєрідно виражають значення несловозмінної дієслівної категорії стану (є позастановою формою максимальної пасивізації), дієслівної категорії особи (є безособовою формою), а також, як і в твірних дієприкметниках, у формах на *-но*, *-то* проявляється категорія виду (*роблено – зроблено, бито – побито, читано – прочитано*). Щоправда творення форм на *-но*, *-то* від дієприкметників недоконаного виду, особливо суфіксальних, украй обмежене. Вони вживаються переважно в розмовному мовленні та в усній народній творчості, вказуючи на *повторюваність дії в минулому*. До найвідоміших належать форми *казано, говорено, балакано, бачено, їжджено* та ін.: *Скільки разів їм про це казано; Вам казано – любіть братів!* (О. Олесь); *Про це йому говорено неодноразово; Багато бачено в житті; Чимало їжджено по світах* (Вихованець, Городенська 2004, с. 290-291).

Як і твірні пасивні дієприкметники, форми на *-но*, *-то* можуть також співвідноситися зі зворотними дієсловами. При цьому постфікс *-ся* в них не зберігається, напр.: *Спеки налито [налилося] по вінця, вітрець не дмухне* (О. Гончар); *Ніхто не знав, куди цілити, бо острів той так заховано [заховався] серед проток, дерев і очеретів, що майже ніхто не відав про його існування* (П. Загребельний); *А скільки ще всього не пускає нас, а скільки забобонів причасно [причалося] впродовж усієї дороги* (І. Калинець).

Корелюють форми на *-но*, *-то* й із твірними дієсловами, які походять від вигуків, що дієприкметникам, з якими в інших випадках співвідносні похідні цього морфологічного різновиду, загалом не властиво (*Десь у гущавині ойкнуто, зашаруділо листям* (Н. Рибак); – *На здоров'я не скаржимося, – буркнуто було у відповідь* (О. Гончар)).

Форми на *-но*, *-то*, будучи похідними з доволі одноманітною схожою незмінюваною структурою, є водночас дуже цікавим явищем української граматики, що демонструє своєю формою парадоксальне граматичне перетворення в межах категорії стану та взаємодію цієї категорії з категорією особи. За визнанням лінгвістів, цей морфологічний клас становить «одне з характерних морфолого-синтаксичних явищ української мови» (СУМ 2002, с. 396), становить «специфіку української мови, яка вирізняє її з-поміж інших слов'янських мов» (Вихованець, Городенська 2004, с. 291). З огляду на зазначене, це явище потребує термінологічної назви, що мала б форму однини, яка узагальнено називала б морфологічний клас. Закликаємо граматистів до пошуку такого терміна та пропонуємо наразі свій. На нашу думку, цьому морфологічному класу можна було б дати назву *безособовий позастановий*

предикатив чи (якщо прийняти нашу концепцію стану) *предикатив безособового стану*.

Дієприслівник – це вербоїд, що поєднує граматичні ознаки дієслова та прислівника. Дієслівні ознаки стосуються словотвірних та формотвірних морфологічних характеристик дієприслівника, а також дистрибутивних, а прислівникові – словозмінних та певною мірою формально-синтаксичних його характеристик. Дієприслівники творяться від основ дієслів (інфінітива і теперішнього часу), зберігаючи формальні маркери категорій виду та стану (лише активного і зворотного), а також, через форми виду, зв'язок із категорією часу дієслова (теперішнього і минулого). Семантичний зв'язок із цими категоріями також різною мірою зберігається, подекуди зазнаючи трансформації.

Категорійна семантика дієприслівника – *дія або стан як ознака іншої дії або стану; додаткова дія (або стан) як обставина перебігу головної*. Додаткова дія, названа дієприслівником, завжди позначає процесуальну ознаку референта того ж іменника-підмета, що й основна дія, названа дієсловом-присудком.

Морфологічна парадигматика дієприслівника структурована протиставленням двох морфологічних підкласів цього класу – першого, маркованого суфіксами з кінцевим компонентом *-чи* (*-учи* (*-ючи*), *-ачи* (*-ячи*)), який називається «дієприслівники теперішнього часу», і другого, маркованого суфіксом *-вши* (*-вши*), який називається «дієприслівники минулого часу».

Дієприслівники теперішнього часу творяться за допомогою суфікса *-учи* (*-ючи*) від *основи теперішнього часу* дієслів недоконаного виду I дієвідміни і суфікса *-ачи* (*-ячи*) від такої ж основи дієслів недоконаного виду II дієвідміни (*читають – читаючи, несуть – несучи, пишуть – пишучи; роблять – роблячи, стоять – стоячи, лежать – лежачи*)⁵⁸. Вони мають тільки форму *недоконаного виду*.

Дієприслівники минулого часу творяться суфіксом *-вши* (коли основа закінчується на голосний) і його позиційним варіантом *-ши* (коли основа закінчується на приголосний) від *основи інфінітива* дієслів обох видів (*читати – читавши, писати – писавши, робити – робивши, нести – нісши, бігти – бігши*). Ці дієприслівники мають вже дві форми виду (*недоконаного* і *доконаного*): *писавши – написавши, бігши – прибїгши*.

Дієприслівники, виражаючи дії або стани, якими супроводжується виконання основних дій або станів, позначуваних дієслівними формами теперішнього, минулого або майбутнього часу, теж мають час, але час релятивний, який стосується співвідношення перебігу в часі додаткової дії, вираженої дієприслівником, і основної, вираженої дієсловом. По відношенню до основної дії дієприслівник може виражати два значення (*одночасність* і *послідовність* подій), у межах значення послідовності протиставляються такі значення, як *попередність* та *наступність* (це значення дієприслівники

⁵⁸ У творах XIX ст., а також у фольклорі, трапляються форми дієприслівників на *-а* (*-я*), які в сучасній українській літературній мові вважаються позанормативними: *Не співає чорнобрива, стоя під вербою* (Т. Шевченко); *Заспіває козаченько, ходя по долині* (Т. Шевченко); *Трошки погода, чують, що кашель у Марусі ніби перестав* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Злітив дядя, на себе глядя* (нар. приказка).

виражають рідше), а в межах одночасності виділяється значення *включення*. Але, окрім цих часових значень, дієприслівник виражає також умовні, наслідкові, допустові, причинові обставини дії дієслова-присудка, тобто різнобічний обставинний вияв предмета, а ці значення можуть нівелювати релятивну часову семантику дієприслівника.

Дієприслівники теперішнього часу недоконаного виду типово позначають таку додаткову дію, яка в часі збігається з основною дією, тобто вони, виражаючи дієприслівникову *одночасність*, залежно від часу основного дієслова в реченні, можуть співвідноситися з дієслівним *теперішнім, минулим і майбутнім часом*. Так, у реченні *Працюючи наполегливо, я досягаю мети* дієприслівник *працюючи* позначає одночасність із теперішнім часом дієслова *досягаю*; у реченні *Працюючи наполегливо, я досягнув мети* дієприслівник *працюючи* позначає одночасність із минулим часом дієслова *досягнув*, а в реченні *Працюючи наполегливо, я досягну мети* дієприслівник *працюючи* позначає одночасність із майбутнім часом дієслова *досягну*. Сполучаючись із дієсловами недоконаного виду, дієприслівники теперішнього часу недоконаного виду позначають майже повний збіг часових меж двох дій: *На березі стояли люди, стояли довго, проводжаючи очима рідних рибалок* (А. Шиян); *І, несучи вагу ту страшную, буду пісню веселу співать* (Л. Українка). Але, сполучаючись із дієсловами доконаного виду, дієприслівники теперішнього часу недоконаного виду позначають дію, тривалість якої більша від тривалості дії, вираженої основним дієсловом. Тобто час тривання дії, що передається особовим дієсловом, ніби включається в часовий плин дії залежного дієприслівника, напр.: *Попід дівочим ідучи покоем, її побачив лиш сьогодні він* (М. Рильський).

Значно рідше дієприслівники теперішнього часу недоконаного виду виражають другорядну дію, яка відбулася перед основною дією, тобто мають часове дієприслівникове значення *попередності*, напр.: *Машина, петляючи гарячими задимленими вулицями, вилетіла на помережене надвечірніми тінями шосе* (М. Стельмах). На таку часову інтерпретацію впливають причиново-наслідкові відношення двох дій (машина спочатку петляла, а потім вилетіла).

Дієприслівники минулого часу доконаного виду, пояснюючи часові форми особових дієслів, виражають значення *попередності, наступності* або *одночасності*.

Дієприслівники минулого часу доконаного виду вживаються в значенні *дієслівного минулого і майбутнього часу*, сполучаючись із відповідними дієслівними формами, і виражають значення *попередності, одночасності* та *наступності* основним діям.

Типово вони позначають таку додаткову дію, яка в часі є *попередньою* до основної, вираженої особовим дієсловом-присудком (*Пропрацювавши рік, я досягнув майстерності і Пропрацювавши рік, я досягну майстерності*). Такі дієприслівники виражають дієприслівникове часове значення *попередності* минулим і майбутнім подіям, яке є найпоширенішим, але чіткіше виражається тоді, коли пояснюване дієслово має форму недоконаного виду, напр.: *І щасливий той, хто, винісши народне горе і попрацювавши немало, і немало проливши крові*

на полях битв, може потім уже сказати собі і світу, що в найстрашнішу годину не було у нього зерна неправди за душею (О. Довженко); Тим часом дівчина, вже прочунавшись, похапцем пробувала звестися на лікоть (О. Гончар); Дівчата підбирали буряки, обрізавши гичку, складали в купи (О. Донченко); Поставивши відро на землю, хвилинку стояла нерухомо (М. Коцюбинський).

Значення *одночасності* може виражатися співвідносним уживанням форм доконаного виду дієприслівника і доконаного виду пояснюваної часової форми дієслова, напр.: *Притишивши голос, вона почала знову* (С. Васильченко). Проте іноді дієприслівники доконаного виду виражають це значення і з дієсловами недоконаного виду: *Закривши очі, він злегка стогнав, ніби уві сні* (О. Гончар). Але якщо дія, виражена дієприслівником, є причиною або умовою дії, що передається пояснюваним особовим дієсловом, то перша з них у часі передує другій, а дієприслівник має часове значення *попередності*, напр.: *Офіцер стинився, мимоволі піддавшись владному тону* (О. Довженко).

Значення *наступності* дієприслівників минулого часу доконаного виду зумовлене звичайно лексико-синтаксичними засобами, зокрема наявністю в реченні слів типу *знов, назад, потім* і под., напр.: *Підіймає заслінку вікна і замикає туди курку, зачинивши знов віконце* (І. Кочерга). Значення наступності цих дієприслівників може бути зумовлене й відповідними причиново-наслідковими відношеннями подій, де причина на часовій осі є ранішою за наслідок, напр.: *Вчорашня рада отаманів, хоч і розігнана завчасно, все ж таки настрахала наймачів, позначившись якоюсь мірою на загальній ярмарковій ситуації* (О. Гончар).

Дієприслівники минулого часу недоконаного виду, як і дієприслівники теперішнього часу, передають значення *одночасності* та *включення*. У реченні *Писавши книжку, вона сподівалась на визнання, а написавши її, розчарувалася* дієприслівник минулого часу недоконаного виду позначає дію яка збігається в часі з основною дією. Значення *одночасності* виникає при взаємній залежності форм недоконаного виду дієприслівника і пояснюваної часової форми, напр.: *Син ішов поруч дівчини, не гнувши голови, в наступальній позі...* (І. Ле). Якщо ж дієслово має форму доконаного виду, то тривалість дії, позначуваної ним, менша, ніж тривалість дії залежного дієприслівника минулого часу недоконаного виду – перша включається в другу, напр.: *Писавши книжку, вона дізналась чимало нового; Ми вже й ноги підтоптали, ходивши до свата* (Г. Барвінок).

Функції дієприслівників теперішнього часу і минулого часу недоконаного виду збігаються, тому ці форми можуть взаємозамінюватись. Пор.: *Ми вже й ноги підтоптали, ходивши до свата* і *Ми вже й ноги підтоптали, ходячи до свата; Писавши книжку, вона дізналась чимало нового* і *Пишучи книжку, вона дізналась чимало нового*. Щоправда, у реченнях із дієприслівниками минулого часу, вони передають дію, яка виконувалась тільки до моменту мовлення, тоді як у реченнях із дієприслівниками теперішнього часу, вони передають дію, актуальну і в момент мовлення. Але оскільки обидві дієприслівникові форми приймають час пояснюваного дієслова, то відзначена семантична різниця між дієприслівниками теперішнього часу і минулого часу недоконаного виду має

другорядне значення. Тому, на думку В. М. Русанівського, в сучасній українській літературній мові дієприслівники теперішнього часу майже зовсім витіснили дієприслівники минулого часу недоконаного виду (СУМ 1969, с. 422). Подібну, але ще більш радикальну оцінку периферійності дієприслівників минулого часу недоконаного виду знаходимо в М. А. Жовтобрюха, який дієприслівники доконаного виду ототожнює з дієприслівниками доконаного виду минулого часу, а щодо дієприслівників минулого часу недоконаного виду зауважує: «В сучасній українській мові, хоч і дуже рідко, вживаються також дієприслівники на *-вши, -ши* недоконаного виду. Напр.: *Ой, пивши, пивши, ще й утершись – без попереджень, без умови – в послідньому вбачаєш першість, як до чужої прийдеш мови* (П. Тичина); *не думавши, не гадавши*» (Жовтобрюх, Кулик 1965, с. 392).

Крім часових форм особових дієслів, дієприслівники можуть пояснювати також способів форми (ірреальних способів) особових дієслів та інфінітив. У таких випадках дієприслівники передають дії, що відбуваються (чи мисляться) або раніше від дій, виражених пояснюваними дієсловами, або одночасно з ними, напр.: *Кохаючися в конях і пригодах, останній він оддав би подих За гордий жест...* (М. Рильський); *Живучи сьогодні, думай про майбутнє; Санига детально проінструктував Корольову, як і до кого звертатись їй, перейшовши фронт* (О. Гончар). З одного боку, позачасовість форм ірреального способу, за сполучення їх із дієприслівниками, стає не такою абсолютною, а з іншого, відбувається й нівеляція часового значення дієприслівників. Те ж саме можна сказати про випадки, коли дієприслівники сполучаються зі станівниками і виступають у конструкціях з еліптизованим дієсловом, напр.: *Важко матері, таке згадуючи, гірко та сумно на душі* (П. Мирний); *А птах собі прямиєнько в село, Не відаючи панової волі...* (М. Рильський); *Дружки зразу, почувши лихо, врозтіч* (С. Васильченко).

Таким чином, вираження часових значень дієприслівника залежить не лише від форми самого дієприслівника, а й від значення виду і часу основної дії, вираженої дієсловом. Часове ж значення форми дієприслівника зумовлене категорією виду твірного дієслова: дієприслівник, утворений від дієслова недоконаного виду, набуває значення недоконаного виду, яке збігається зі значенням теперішнього часу (*співати – співаючи, робити – роблячи*), того ж часу, коли відбувається основна дія, а дієприслівник, утворений від дієслова доконаного виду, набуває значення доконаного виду, яке асоціюється зі значенням насамперед минулого часу (*закінчити – закінчивши, зробити – зробивши*), тобто часу, який передує основній дії. Тому значення форм дієприслівників теперішнього часу недоконаного виду типово трансформується в дієприслівникове часове значення *одночасності*, а значення форм дієприслівників минулого часу доконаного виду типово трансформується в дієприслівникове часове значення *попередності* додаткової дії. Значення ж дієприслівників минулого часу недоконаного виду, як і дієприслівників теперішнього часу, типово трансформується в дієприслівникове часове значення *одночасності*.

Проте вираження закладених у морфологічних формах дієприслівників часових значень залежить не лише від синтаксично пов'язаних із ними морфологічних форм виду і часу основних дієслів, а ще від типу обставинних значень, що виражає дієприслівник, від лексичної семантики дієприслівника та основного дієслова, а також від інших, зокрема синтаксичних, умов.

Синтаксичні ознаки, що характеризують дієприслівник, стосуються формально-синтаксичних та дистрибутивних його характеристик, причому саме дистрибутивні характеристики зближують дієприслівник із дієсловом.

За роллю в реченні дієприслівник визначають як виключно обставину чи обставину і другорядний присудок. Розмежування дієприслівників за їх синтаксичною функцією на другорядні присудки й обставини впливає, на думку В. М. Русанівського, з трансформаційних можливостей речень, до складу яких вони входять. «Якщо речення з дієприслівником або дієприслівниковим зворотом може бути без втрати основного семантичного змісту перетворене в речення з однорідними дієслівними присудками, то дієприслівник слід вважати другорядним присудком, напр.: *Все світле й райдужне перегоріло в ньому, запікаючись кров'ю* (О. Гончар) → *Все світле й райдужне перегоріло в ньому, запеклося кров'ю*. Якщо ж між діями дієприслівників і головних присудків наявна часова, умовна, допустова чи якась інша зумовленість, то такі дієприслівники треба розглядати як обставини, напр.: *Мабуть, проклинатимеш мої відвідини, втративши краці троянди свого саду* (З. Тулуб). Речення, в яких виявляється подібна смислова взаємозалежність дієслова-присудка і дієприслівника, не трансформуються в речення з однорідними присудками» (СУМ 1969, с. 422). У цій думці простежується, з одного боку, прагнення зблизити дієприслівник із дієсловом, щоб і синтаксичні ознаки не заважали називати його формою дієслова, а з іншого боку, в її основі є об'єктивний генетичний і трансформаційний зв'язок дієприслівника з дієсловом у його основній синтаксичній ролі присудка. І тут слід визнати, що в усіх випадках конструкції з дієприслівниками у ролі обставини можуть трансформуватися в конструкції з дієсловами у ролі присудка без якоїсь суттєвої «втрати основного семантичного змісту» (*Мабуть, проклинатимеш мої відвідини, втративши краці троянди свого саду* → *Мабуть, проклинатимеш мої відвідини, коли (якщо) втратиш краці троянди свого саду*). Визнаючи гібридність дієприслівника як морфологічного класу, можна говорити й про певну гібридність і його синтаксичної ролі, насамперед обставинної, але водночас із рисами предикативності.

За дистрибутивними рисами (керування іменниками і означення обставинами) дієприслівник подібний до дієприкметника (з яким він, до речі, генетично і структурно пов'язаний) – він зберігає ознаки твірного дієслова. Це стосується як його дієслівної здатності керувати формою залежного іменника (пор.: *зроблений з дерева і роблячи з дерева, написаний чорнилом і пишучи (писавши) чорнилом, посинілий від холоду і синіючи (посинівши) від холоду, колотий голкою і колючи (коловши) голкою, жарена на маслі риба і жаривши на маслі рибу* тощо), так і здатності означатися прислівниками (пор.: *зроблений*

вранці і роблячи (зробивши) вранці, давно забутий і давно забувши, написаний сьогодні і пишучи (написавши) сьогодні, злегка затягнений і злегка затягнувши тощо). З-поміж усіх валентних позицій твірного дієслова дієприслівник втрачає лише суб'єктну іменникову позицію (Коли народ бореться, він перемагає → Борючись, народ перемагає), що, на думку авторів академічної граматики, є «переконливим показником прислівниковості дієприслівника», оскільки ця валентність є «найважливішою, зумовленою семантикою дієслова» (Вихованець, Городенська 2004, с. 322). Водночас вони визнають, що збереження дієприслівниками «...правобічних валентностей своїх базових дієслів є доказом того, що дієприслівник не досяг цілковитої, властивої власне-прислівникам, семантико-синтаксичної ізольованості» (Вихованець, Городенська 2004, с. 323). Попри таку оцінку валентнісних характеристик дієприслівника як, на думку І. Р. Вихованця і К. Г. Городенської, морфологічного різновиду прислівника, саме втрата дієприслівниками валентного оточення їхніх вихідних дієслів, сприяє досягненню семантико-синтаксичної прислівникової ізольованості, потраплянню їх у синтагматичну залежність від дієслова, внаслідок чого вони «...стають виразниками значення ознаки ознаки, що свідчить про набуття ними статусу прислівників семантичного, завершального, ступеня адвербіалізації» (Вихованець, Городенська 2004, с. 324). В інших граматичних описах, які інтерпретують дієприслівники як форми дієслів, як і тих, що визнають їх гібридність та морфологічну окремішність, втрата дієприслівниками дієслівної сполучуваності визнається причиною їх адвербіалізації та препозиціоналізації.

Найчастіше адвербіалізуються дієприслівники теперішнього часу недоконаного виду. Адвербіалізовані похідні виступають у постпозиції до означуваного дієслова-присудка, напр.: *Який твій заробіток? от заробила лежачи...* (П. Мирний); *Співають ідучи дівчата* (Т. Шевченко); *Якби ви знали, паничі, де люди плачуть живучи...* (Т. Шевченко); *Він не кликав і не стогнав, він умирав стоячи, і він не знав, що так умирають в легендах* (Ю. Яновський). Дієприслівники минулого часу адвербіалізуються тільки в складі фразеологізмів, напр.: *Вийшов Чіпка на царину, ходить коло землянки голову повісивши* (П. Мирний).

Дієприслівники *вважаючи, зважаючи* у сполученні з прийменником *на* (*зважаючи на ..., не зважаючи на ..., не вважаючи на...*) втрачають зв'язок із дієслівною семантикою, і все сполучення набуває функції прийменника, напр.: *Не зважаючи на сліди вісти, обличчя красиве, але немає в обличчі ані рисочки добра* (О. Довженко).

Сучасні українські граматисти розглядають дієприслівник як «морфологічний прислівник», «віддієслівний прислівник морфологічного ступеня адвербіалізації» (Вихованець, Городенська 2004, с. 324). При цьому вони заперечують його дієслівність, спростовуючи думку про наявність у дієприслівника категорії часу, констатуючи відсутність у нього інших морфологічних категорій дієслова (способу, особи, числа і роду) та наявність прислівникових синтаксичних ознак (обставинної семантики способу дії, причини, мети, умови тощо), інтерпретуючи морфологічну маркованість

дієприслівника за дієслівною категорією виду як недостатню підставу для визнання його дієслівності (Вихованець, Городенська 2004, с. 320-325).

Ми, не заперечуючи прислівниковості дієприслівника, вважаємо його все ж гібридним морфологічним класом слів, в якому дієслівності дещо більше, ніж це стверджує згадана академічна граматики. По-перше, категорія часу, як і пов'язана із часом категорія виду, все ж властива дієприслівнику як у формальному, так і в семантичному плані. Її семантична трансформація у значення одночасності – різночасності, а також попередності, наступності, включення свідчить про наявність часової семантики, а структура специфічного дієприслівникового часу впорядкована категорійно і відрізняється від часових протиставлень власне прислівників часу, де наявні значення часу, в який відбувається дія або стан (*тепер, тоді, вночі, вранці, влітку, взимку, вдень, восени, навесні*), періодичності дії або стану (*щоденно, щодня, щодень, щороку, щоліта, щохвилини, щосередини*), початкової часової межі дії або стану (*здавна, здавен, змолоду, зранку, зроду, споконвіку, спочатку*), кінцевої часової межі дії або стану (*доти, поки, досі, донині, дотепер, довіку, повік, назавжди*).

По-друге, в дієприслівників зберігається категорія стану, яка, хоч і виражена не в повному порівняно з власне дієсловами обсязі (послідовно – грамемами активного та зворотного стану), є морфологічно і семантично маркованою (*навчаючись, навчившись, уживаючись, ужившись, роблячись, зробившись, використовуючись, використавшись* тощо).

По-третє, дієприслівник зберігає дієслівну сполучуваність і частково (у формальній функції обставини) – гібридну предикативність. Щодо відсутності в дієприслівника суб'єктної іменникової валентної позиції, властивої дієслову, то це стосується лише формального плану структури висловлювання, у семантичному ж плані суб'єктна позиція наявна, але опосередкована основним дієсловом – дієприслівник позначає процесуальну ознаку того ж суб'єкта, що й основне дієслово (*Студент, пишучи конспект, втомився – Студент писав конспект і втомився*). Але це істинно лише тоді, коли суб'єкт наявний. Урахування ж того, що в українській мові є й безособові дієслова (*нудить, бракує, мрячить, живеться* тощо), від яких не творяться дієприслівники, дозволяє поставити під сумнів тезу про «найважливішість» і «дієслівність» суб'єктної валентної позиції, через відсутність якої дієприслівникові відмовляють у дієслівності.

Таким чином, дієприслівник – це все ж вербоїд, а не підклас прислівника. У ньому є чимало від дієслова. Якщо порівнювати його з генетично пов'язаним із ним дієприкметником, то синтаксична здатність дієприкметника бути присудком і його морфологічна здатність виражати в аналітичних формах, окрім виду і стану, дієслівні категорії часу та особи, розташовує дієприкметник порівняно ближче до дієслова. Але це стосується лише певних морфолого-синтаксичних умов реалізації дієприкметника, прикметникова природа якого дуже яскраво маркована його словозміною. Дієприслівник же виявляє меншу залежність прояву дієслівних ознак від морфолого-синтаксичних умов, окрім випадків втрати дієслівної сполучуваності, що призводить до адвербіалізації

дієприслівників та ад'єктивації дієприкметників. Незмінюваність же дієприслівника не маркує його як не-дієслово так яскраво, як дієприкметник маркує його прикметникова змінюваність, адже незмінюваними є й деякі службові частини мови, а також вербоїди (форми на *-но*, *-то*, станівник), модальник.

Станівник – це вербоїд, що поєднує ознаки дієслова та прислівника. Станівник (чи категорію стану⁵⁹) в сучасній українській мові розглядають як окремий морфологічний клас (частину мови) (Горпинич 2004, с. 236-241), як морфологічний підклас у складі дієслова (Вихованець, Городенська 2004, с. 294-297) та як морфологічний підклас у складі прислівника (СУМ 2013, с. 453-456), іноді – разом із модальником (модальними прислівниками) (СУМ 2002, с. 405-406).

До речі, морфологічний клас модальних прислівників теж незначною мірою виявляє ознаки вербоїда. Академічна граматики визначає модальні прислівники як лексичні еквіваленти модально орієнтованих дієслівних присудків згорненої головної частини складнопідрядного речення, що не мають кореневої спорідненості з дієслівними присудками. Ця думка доводиться за допомогою прийому трансформації речень із модальниками і головними частинами складнопідрядних речень. При цьому лінгвісти знаходять закономірність, кореляцію між модальними прислівниками та дієслівними присудками, що залежить від типу модальності. Так, гіпотетична модальність модальників *може*, *можливо*, *певно*, *напевно*, *певне*, *очевидно*, *ймовірно* тощо має еквівалентні дієслівні присудки на зразок *припускати*, *гадати*, *сумніватися* і под. пор.: *Може*, *поїзд спізниться* – *Пасажири гадали*, *що поїзд спізниться*; *Очевидно*, *син поїде у від'їждження* – *Мати гадала*, *що син поїде у від'їждження*. Значення констатації, впевненості, достовірності, що виражають модальники *безумовно*, *безперечно*, *безсумнівно*, *справді*, *звичайно* і под., має еквівалентні дієслівні присудки типу *сказати*, *констатувати*, *запевнити*, *підтвердити*, напр.: *Безумовно*, *випускники складуть іспити* – *Директор запевнив*, *що випускники складуть іспити*. Значення суб'єктивної оцінки, що передають модальники *по-моєму*, *по-твоєму*, *по-нашому*, *по-вашому* тощо, має еквівалентний дієслівний присудок *вважати*, пор.: *По-моєму*, *жінкам не можна довіряти* – *Я вважаю*, *що жінкам не можна довіряти*. Значення модальників, що стосуються логічного впорядкування мовлення, виділення основної думки, висновку або результату типу *по-перше*, *зрештою*, *нарешті*, *взагалі*, *до речі*, *словом*, *зокрема* та ін., також має свої еквівалентні дієслівні присудки, пор.: *До речі*, *публікація книжки коштуватиме дорого* – *Видавець зазначив*, *що видання книжки коштуватиме дорого*; *Отже*, *нашому підприємству потрібні спеціалісти* – *Експерт зробив висновок*, *що нашому підприємству потрібні спеціалісти* (Вихованець, Городенська 2004, с. 308).

Дієслівними ознаками станівника є його категорійна семантика (значення стану), синтаксична функція співвідносного з присудком головного члена односкладного безособового речення, а також морфологічні категорії часу, способу, особи, числа і роду, яких вони набувають у складі аналітичних форм зі зв'язкою *бути* (*є*) та напівзв'язками *ставати*, *стати*, *робитися*, *зробитися*, напр.: *Надворі тепло*; *Надворі було тепло*; *Надворі буде тепло*; *Надворі стане тепло*; *Надворі стало душно*; *Надворі зробилося холодно*; *Надворі було б тепло*; *Хай (нехай) буде тепло*. За особою, числом і родом станівники є формами *tantum*, функціонуючи як безособові дієслова лише у трьох словозмінних формах – у III особі однини теперішнього-майбутнього часу (*стане холодно*, *робиться*

⁵⁹ Цей термін, очевидно, є калькою з рос. «категория состояния» і не підходить для української мови, де він є омонімічним терміну на позначення граматичної категорії стану (рос. «категории залого»).

холодно), у III особі однини майбутнього часу (*робитиметься холодно, ставатиме холодно*) і в середньому роді минулого часу та умовного способу (*було холодно, робилося холодно*).

Поза межами своїх морфологічних форм, які є аналітичними, у словникових формах, станівник має морфологічні риси незмінюваного морфологічного класу, що споріднює його з прислівником.

Станівники, яких у сучасній українській мові налічують понад сто, мають два морфологічні і два сполучувальні різновиди.

За морфологічною словотвірною формою першу, і найбільшу, групу станівників становлять слова прислівникового походження (*людно, боляче, весело, важко, видно, відрадно, моторошно, вітряно, жарко, затишно, легко, лячно, морозно, мрячно, радісно, смішно, соромно, спекотно, сніжно, сумно, тепло, тяжко, хмарно, чутно* та ін.). Другу їх групу становлять слова іменникового походження, які втратили відмінювання (*біда, диво, гріх, досада, жаль, лихо, лінь, пора, слід, сором, шкода* і под.). Деякі з цих станівників мають спільнокореневі відповідники серед відприслівникових утворень (*сором – соромно, жаль – жалко, досада – досадно, гріх – грішно, сміх – смішно, сум – сумно*).

Деякі станівники втратили синхронну морфологічну співвіднесеність з іншими частинами мови. Так, станівник *можна* з погляду системи сучасної мови може бути співвіднесений лише з дієсловом *могти*, а станівник *треба* – з дієсловом *потребувати* та прикметником *потрібний* (*потрібен*). До цього морфологічного класу відносять також слова, співвідносні із займенниковими прислівниками (*ніде – де, ніколи – коли*): *Йому ніде сісти; Учням ніколи буде відпочивати*.

Додатковою морфологічною ознакою багатьох відприслівникових похідних, співвіднесених на попередньому рівні похідності з якісними прикметниками, є наявність у них категорії ступенів порівняння, збереженої від генетичних попередників таких станівників (якісно-означальних прислівників і якісних прикметників), але ступенювання ознаки у станівників, порівняно з прикметниками та прислівниками, є обмеженішим. Такі станівники мають форми ступенів порівняння (синтетичні та аналітичні) ідентичні формам цієї категорії якісно-означальних прислівників. Компаратив має синтетичні форми із суфіксом *-ше, -іше* (*Дітям стало веселіше; Хворому легше; Їм стало страшніше; Надворі стало жаркіше; У класі стало тихіше*). Аналітичні форми компаратива, до складу яких уходять елементи *більш, менш*, трапляються ще рідше, напр.: *Олені зробилося ще більш досадно і гірко від того, що чоловік почав її про все розпитувати* (Г. Тютюнник). Водночас такі форми можуть мати ті станівники, що не утворюють синтетичних форм компаратива: *Сьогодні на вулиці більш безлюдно, ніж учора*. Суперлатив має синтетичну форму, утворену від компаратива за допомогою префікса *най-*, пор.: *Їй найлегше; Тобі найважче; У степу найспекотніше*. Аналітичні форми суперлатива станівника утворюються насамперед у тих випадках, коли в реченні є іменник на позначення об'єкта стану (*Матері найбільш жаль дітей; Їй найбільш соромно за брата; Водієві найбільш шкода автомобіля*), а також у випадках відсутності синтетичних форм (*Сьогодні на вулиці було найбільш безлюдно за весь тиждень*). Крім того, аналітичні форми суперлатива, як і аналітичні форми компаратива, є єдиним засобом вираження спадного ступеня вияву станової ознаки (*Їм найменш соромно за хлопців; Сьогодні на вулиці менш безлюдно*).

За сполучуваністю станівники поділяються на дві групи. Першу групу складають самостійні предикативні слова, які виконують функцію співвідносного з присудком головного члена односкладного речення разом зі зв'язковим компонентом, але без допомоги інших повнозначних слів (*безлюдно, весело, вітряно, вільно, жарко, затишно, зелено, легко, лячно, млосно, смішно, соромно, спекотно, сумно, тяжко, хмарно* та ін.), напр.: *Славно у тій пасіці. Дихать – не надихатся! Легко, вільно!* (М. Вовчок); *Ще зелено кругом* (В. Поліщук). Другу групу складають станівники з модальною семантикою, що поєднуються переважно з інфінітивом, утворюючи складений інфінітивний головний член односкладного інфінітивного речення, який, окрім значення стану, виражає ще й значення потенційної дії (*потрібно, необхідно, (не) слід, (не) варто, (не) бажано, (не) можна, (не) треба, пора, час* і под.), напр.: *Мені потрібно їхати; Їм бажано працювати*. Деякі з цих модальних станівників, подібно до слів першої групи, можуть поєднуватися зі зв'язковим компонентом без інфінітива, формуючи складений головний член односкладного речення, що передає семантику стану з модальним відтінком необхідності, доцільності, пор.: *Рослинам потрібно світла і води; Нам потрібно було ліків; Дітям потрібно буде молока; Школярам треба підручників; Мільонам треба цього слова, І гріхом усяке тут хитання* (І. Франко).

Станівники здатні керувати відмінковими формами іменників, що є їхньою дієслівною рисою. Зокрема вони керують давальним відмінком на позначення суб'єкта стану, та родовим і знахідним відмінками на позначення об'єкта стану, напр.: *Жалко їй [матері] було своєї дитини, знівченої, страшної, а все ж своєї, все ж дитини...* (П. Мирний); *Шкода мені й досі тієї пасіки, що я її продав* (М. Вовчок). Деякі станівники (на позначення стану природи) керують іменниками у формі місцевого відмінка (*На вулиці безлюдно; У полі вітряно*), але вони можуть сполучатися також з атрибутивними обставинними прислівниками місця й часу (*Сьогодні сніжно; Надворі вітряно; Зранку на вулиці людно*). Станівники найчастіше є одновалентними, рідше – двовалентними. Одновалентні станівники відкривають лише суб'єктну позицію зі значенням стану, а двовалентні, яких небагато (*видно, чутно, шкода, жаль* та ін.), мають ще й позицію об'єкта стану. У мовленні позиція давального суб'єкта стану є факультативною, тоді як знахідного і родового об'єкта стану – більш обов'язковою (*Мені видно степ і Видно степ: Їм чутно голоси і Чутно голоси; Нам шкода часу і Шкода часу*)⁶⁰, але й вона в окремих реченнєвих структурах може бути згорнутою, пор.: *Жаль; Біда; Можна; Треба; Слід; Видно* та ін. Такі

⁶⁰ Урахування особливостей сполучуваності станівників з інфінітивом та іменниками дає лінгвістам підстави виділяти чотири сполучувальні їх типи: 1) станівники, що мають здатність керувати іменниками у формі давального і знахідного відмінків: *йому видно далеке село; в'язневі чутно мелодію*; 2) станівники, що мають здатність керувати іменниками у формі давального і родового відмінків або іменником у давальному відмінку і дієсловом у формі інфінітива: *мені жалко його зачіски, мені жалко його будити*; 3) станівники, що мають здатність керувати іменниками у формі давального відмінка та інфінітивними формами дієслова: *мені можна ввійти, тобі треба його бачити, усім нам варто подивитися цю картину, учневі не слід забувати про домашнє завдання*; 4) станівники, що керують іменниками у формі місцевого відмінка або мають при собі атрибутивний обставинний прислівник місця чи часу: *на вулиці безлюдно, у полі вітряно; сьогодні сніжно, надворі вітряно* (СУМ 1969, с. 441).

безособові згорнуті фрази або входять у складнопідрядні речення як головні компоненти (*Гаразд, що ти сам учишся, але й своїх підлеглих учи*), або виступають як реплікові слова (*Чи не пора нам до міста? – поспитав владика. А пора, – погодився Мамай і обернувся до свого коня (О. Ільченко)*).

Станівник має три основні семантичні групи. Перша група станівників позначає *психічний і фізичний стан людини або істоти (весело, важко, відрадно, легко, лачно, лінь, радісно, жаль, смішно, соромно, сором, сумно, тяжко, досадно, боязно, нудно, страшно, шкода та ін.)*; друга група позначає *стан навколишнього середовища (вітряно, душно, жарко, спекотно, тихо, хмарно, мрячно, гарно, затишно, порожньо, пусто, брудно)*, а третя – *стан із модальним відтінком необхідності (потрібно, бажано, треба, необхідно, варто, слід та ін.)*.

Станівники поповнюються за рахунок прислівників на *-о, -е*, насамперед зі значенням психічного чи фізичного стану людей та стану довкілля, напр.: *Все щезло десь кудись. В душі пустельно, голо (І. Драч); У серці щемно (М. Вінграновський)*.

Ми відносимо станівник до вербоїдів, оскільки, на нашу думку, слова цього морфологічного класу не є окремою частиною мови, бо не мають рис, які відрізняли б їх від дієслова та прислівника (окрім самого поєднання цих рис). Не відносимо ми їх і до дієслів, не абсолютизуючи їхньої дієслівності, оскільки ні категорійна семантика (значення стану), ні синтаксична функція співвідносного з присудком головного члена односкладного безособового речення не є основними ознаками дієслова, а морфологічних категорій дієслова станівник набуває лише у складі аналітичних форм (і лише в них він проявляється як окремий морфологічний клас). Крім того, щодо дієслівних категорій особи, числа і роду станівник характеризується неповнотою парадигматики, маючи лише дві форми з десяти, коли сполучається зі зв'язковим компонентом доконаного виду (*стане, стало*), і трьох із шістнадцяти, коли сполучається зі зв'язковим компонентом недоконаного виду (*стає, ставатиме, ставало*).

Не відносимо станівники (якщо говорити про них як окремий морфологічний клас) і до морфологічного класу прислівників, із яким станівник об'єднує дві риси – незмінюваність та наявність категорії ступенів порівняння (як у якісно-означальних прислівників). Але незмінюваність властива й іншим морфологічним класам (не лише прислівникам), а категорія ступенів порівняння не охоплює всіх станівників, як і прислівників. Подібність станівників до прислівників, передусім якісно-означальних, зумовлена насамперед омонімічністю багатьох одиниць цих морфологічних класів, належність до яких визначається синтаксичною (чи аналітичною) формою цих одиниць (*йому (було, буде) весело – вони весело святкують, їм (стало, стане) важко – вони важко працюють, нам (ставало, стає, ставатиме) радісно – ми радісно зустрічаємо гостей*). Якби морфологічний клас станівників складався лише з таких слів, можна було б говорити про особливість синтаксичних форм якісно-означальних прислівників, як і прикметників, виконувати предикативну функцію. Пор. предикативні прикметники з майже повною (лакунарною є форма минулого часу однини середнього роду) словозмінною парадигмою дієслова в аналітичних

формах (*Він веселий; Я ставатиму (стаю, ставав) веселим; Я ставала веселою; Ти ставатимеш (стаєш, ставав) веселим; Ти ставала веселою; Він ставатиме (стає, ставав) веселим; Вона ставала веселою; Ми ставатимемо (стаємо, ставали) веселими; Ви ставатимете (стаєте, ставали) веселими; Вони ставатимуть (стають, ставали) веселими*) та предикативні прислівники з неповною словозмінною дієслівною парадигмою (*Йому весело; Йому стає (ставатиме, ставало) весело*). Але до станівників зараховують також відіменникові утворення (*лінь, жаль, шкода, сором, біда, диво, гріх, досада, лихо* тощо), слова на позначення стану з модальним відтінком необхідності (*потрібно, бажано, треба, необхідно, пора, варто, слід* та ін.) та похідні від займенникових прислівників (*ніде, ніколи*), які мають спільні з відприкметниковими похідними морфолого-синтаксичні риси, і ці риси роблять ці слова схожими на безособові дієслова⁶¹. І саме у такому складі станівник є окремим морфологічним класом – вербоїдом.

Запитання. Завдання

1. Дайте визначення терміна *вербоїд*.
2. Які граматичні класи слів називають вербоїдами? Чому?
3. Яким чином можна розташувати вербоїди на шкалі дієслівності?
4. У чому полягає особливість інфінітива як вербоїда?
5. Продовжте речення: «Дієприкметник – це вербоїд...».
6. Які різновиди дієприкметників протиставляються у їх формотвірній парадигматиці із діахронного погляду?
7. Назвіть типи дієприкметників, виділювані в межах активного різновиду. Наведіть приклади.
8. У чому вбачають специфіку безособових форм на *-но, -то* як вербоїдів?
9. Продовжте речення: «Дієприслівник – це вербоїд...».

---

⁶¹ Це той випадок, коли морфологічна риса неповноти парадигми спричиняє інтерпретацію морфологічних одиниць, що володіють цією рисою, як окремого морфологічного розряду. Як предикативні форми на *-но, -то*, які, будучи результатом максимальної пасивізації, виходять за межі парадигматики стану, стають безособовими та набувають унікальних (не властивих іншим морфологічним класам) синтаксичних форм, через що усвідомлюються як окремий морфологічний клас, так і станівники, будучи генетично морфологічно неоднорідними, об'єднуються в один морфологічний клас за своєю винятковою яскравою дієслівною рисою – безособовістю. На нашу думку, якби не безособовість станівників, у лінгвістів не виникло б ідеї про окремішність цього морфологічного класу або належність його до класу дієслів.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М.* Граматика української мови. Морфологія: Підручник. Київ: Либідь, 1993. 336 с.
2. *Вихованець І. Р.* Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 400 с.
3. *Вихованець І. Р.* Частина мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наукова думка, 1988. 255 с.
4. *Горпинич В. О.* Морфологія української мови: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: ВЦ «Академія», 2004. 336 с.
5. *Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія.* Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
6. *Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М.* Курс сучасної української літературної мови. Ч.1. Вид. 3. Київ: Радянська школа, 1965. 423 с.
7. *Колесников А.* Морфологічна парадигма в контексті діалектної граматики. *Українська мова.* 2025. 1(93). С. 78–88. URL: <https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.01.078>
8. *Колесников А., Делюсто М.* Парадигмологія української мови: іменник : навчальний посібник. Ізмаїл: ІРБІС, 2024. 284 с.
9. *Колесников А.* Парадигмологія української мови: теоретичні питання: навчальний посібник. Ізмаїл: «ІРБІС», 2020. 204 с.
10. *Мельничук О. С.* Розвиток структури слов'янського речення. Київ: Наукова думка, 1966. 324 с.
11. *Леонова М. В.* Сучасна українська літературна мова. Морфологія: навчальний посібник. К.: «Вища школа», 1983. 264 с.
12. *Леута О. І.* Проблема дієслівної зв'язки в науковій літературі. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.* Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови. 2005. Вип. 1. С. 14–21.
13. *Сучасна українська літературна мова: підручн. / За ред. А. П. Грищенка.* 3-тє вид. Київ: Вища школа, 2002. 439 с.
14. *Сучасна українська літературна мова.: підручн. / За ред. М. Я. Плющ.* Київ: Вища школа, 2000. 430 с.
15. *Сучасна українська мова. Морфологія.: підручник / За ред. А. К. Мойсієнка.* Київ: Знання, 2013. 524 с.
16. *Сучасна українська літературна мова : морфологія / за заг. ред. акад. І. К. Білодіда.* Київ: Наукова думка, 1969. 583 с.
17. *Шерех Ю.* Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен: Наукове товариство ім. Шевченка, 1951. 402 с.
18. *Ярошевич І.* Терміни на позначення дієслова, його форм і категорій в українській мові. *Наукові записки НаУКМА.* 2006. Т. 60. Філологічні науки. С. 72–78.

19. *Kuryłowicz J.* Derivation lexicale et derivation syntaxique. (Contribution à la théorie des parties de discours). *Bulletin de la Société Linguistique de Paris*. 1936. XXXVII. P. 79–92.
20. *Palmer F. R.* Mood and modality. Cambridge: Cambridge University Press, 1986. XII + 243 p.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АТС – Словник української мови / Білодід І. К. та ін.: в 11 томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. URL: <http://sum.in.ua>.

ГСУЛМ – Граматичний словник української літературної мови. Словозміна: Близько 140 000 тис. слів / Відп. ред. Н. Ф. Клименко. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2011. 760 с.

ГСУЛМЕ – Граматичний словник української літературної мови. MOVA.info. URL: <http://www.mova.info/grmasl.aspx>

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т.: Т. 1–6 / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1982–2012.

URL: http://litopys.org.ua/djvu/etymolog_slovnyk.htm

ЕУМ – Українська мова. Енциклопедія. К., 2007. 684 с.

СУ – Словники України online. URL: <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>

УП – Український правопис. 2019. URL: <https://salo.li/58c54C9>

ГК – граматична категорія;

ГФ – граматична форма;

ЛГР – лексико-граматичний розряд;

СДД – спосіб дієслівної дії;

авт. – автори;

див. – дивись;

жін. р. – жіночий рід;

заст. – застаріле;

ін. – інший;

майб. ч. – майбутній час;

мин. ч. – минулий час;

напр. – наприклад;

под. – подібний;

пор. – порівняйте;

р. – рік;

рис. – рисунок;

розм. – розмовне;

сер. – середина;

сер. р. – середній рід;

ст. – століття;

табл. – таблиця;

теп. ч. – теперішній час;

укр. – український;

уроч. – урочисте;

чол. р. – чоловічий рід.

**АНДРІЙ КОЛЕСНИКОВ
МАРИНА ДЕЛЮСТО**

**ПАРАДИГМОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ДІЄСЛОВО ТА
ВЕРБОЇДИ**

Навчальний посібник

До 85-річчя

Ізмаїльського державного гуманітарного університету

При створенні обкладинки були використані такі джерела:

- Історія української мови. Морфологія. К., 1978.
Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка. К., 2002.
Теоретична морфологія української мови / За ред. І. Вихованця. К., 2004.
Ющук І.П. Практикум з правопису української мови. К., 2000.
Граматичний словник української літературної мови. Словозміна. К., 2011.
Словники України он-лайн: <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>
Граматичний словник української мови: <http://www.mova.info/grmasl.aspx>
Делюсто М.С. Українська наддунайська говірка. Ізмаїл, 2016.

Робота з комп'ютерного набору, літературне та технічне редагування авторські
Підписано до друку 29.09.2025 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Друк. арк. 15,2. Наклад 100 прим. Зам. 257.

ТОВ РВА «Ірбіс».

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи ДК
№ 5198 від 05.09.2016 р.
68600, м. Ізмаїл, вул. Паркова, 73.
Тел. 04841-63-915. E-mail: maligina@ukr.net

не буну / тату / тату / тату // а т'и шо / роб'ат'ат' та / даже / и пог'ода не / про'йде / робити / те // а то д'і / піс'я / чо / / вийшла / Ол'а / зам'іж // чере / два / вийшла / зам'іж // то д'і / Тан'а / / а то д'і / Л'ула о'це вже год / бес'ат' / да / зам'іж // найстарий у мене онука / Саша / у / Ол'і // то д'і / Вал'і / Вал'і / ковни / робит' // то д'і у / Тан'уш' / Ан'ка / Сашка / / не / у / Вал'і / Саш' / таша / а у / Тан'і / Ан'ко / Саша / а у / Л'ула о'це Анг'літка най / мен'ча / най / клас / ходити // і так / ва / най / / наче / благода'р'а / Богу / до / ц'ой / пори / як / жи / у // пре'да / ка / найна / пот'е'р'а / а / / і / а / вже / да / і / най / ат' / год / / як / помер // ну / са / ма / так / наче / ні / чо / го / / як / жи / ва / жи / ву // он / вино / радник / много / радника / не / буду / криво / душит' / сміх / / скажу / по / прав'ді / дес' / я / не / / Ва / ж / ка / жу / шо / ру / ки / се / смер'д'ат' / вино / не / т'і / ко / шо / уточна // учина / / прийшли / просили / уточни / та / те / / а / са / ма / пі / шла / в / ба / ту // т'рохи / данка / / грохи / за / го / рду / / там / не / котки // мен'ш'і / у / благода'р'а / Богу // / не / робила / до / йра / ко / / о'це / ж / усе / рем'я / в / ш'тат'і / / по / луча / ца / п'а / цю / / че / тир'і / / те / пер / до / бавили / / вос'е / м'о / г / вос'е / м'а / ат' / три / / і / так / наче / Ва / / са / жу / / а / / т'рі / х / Бо / га / ти / т'ін / / жи / ву / наче / ні / чо / го / / та / кон'с'и / шо / б / те / / то / ко / да / ат' / ва / т'ін'і / / за / вира / жен'і / / ш / ч / т'ай / уг' / ста / кани / / то / май / то / не / жила / б // нада / то же / дес' / дес' / усе / / ну / от / так / і / Ва / шо / скажу / о / го / вс'є / на / на / ста / ла / / ро / боти / ц / і / ла / / ку / ча / / ро / ки / най / ба / та / / ону / це / може / не / нада / ка / ва / / не / мо / гла / де / Ан'а / не / по / шті / о'це / да / са / е / т / бе / до / швини / м'і / шка // там / нада / пі / д'я / в'ат' / / т'і / ву / зна / в'ат' / / а / там / нов'і / в'и / ка / ма / про / сит' / / о / вс'є / на / от / кри / ла / / та / о'це / йа / ж / ка / жу / / у / Бо / гов'і / да / т' / ам / шо / у / мене / т' / ат' / і / до / бр'і / / да / се / бе / но / / а / ону / ки / / а / як / ш / бу / / л' / та / / са / ш'і / / а / у / про / шлі / м / го / да / в / ау / зу / е / т' / та / и / / Ва / прий / ша / і / го / ро / ду / / а / ме / н'і / по / ло / хо / ст' / / і / па / ла / вже / гет' / не / мо / гла / / ра /чки / за / в'і / гла / в'і / ран / ду / і / та / / по / ча / Анг'ел'і / ка / б'і / жит' / / бо / Л'у / да / там / жи / ну / ки / до / г / а / да / ла // ну / Ва / / у / да / / це / ж / ну / за / / пла / ти / ла / та / жи / ну / ка / шо / во / на // а / Ва / то / д'і / це / / во / на / ні / ч / уже / б'і / жит' / / б'і / жит' / і / це / / зу / стр' / і / чай / не / там / жи / ну / ки / / та / жи / ну / ка / де / ти / б'і / жит' // та / Ва / б'і / жу / за / ма / мо / ку / / бо / ба / ба / м / ти / р / на / да / / так / мен'і / бу / ло / с'ид / но / по / ло / хо // Л'у / да / ка / же / / то / як / / й / ду / кот' / у / там / де / ка / м' / і / та / / а / це / ка / же / з / Анг'ел' / ін / ко / ю / да / же / ка / / ко / от / та / / в'и / хла / по / ка / м' / і / та / х // ну / а / то / д'і / ка / же / і / це / / при / б' / та / й / / та / м / о / / о'це / ле / жу // та / с / ко / ло / ме / не / Ва / ле / / ле / жу // а / во / на / то / д' / ро / ми / / не / може / до / д'я / ви / ца / до // / по / д'я / ви / на / до / дру / го / ї / се / ст' /

В. Інша в основани на
 6) на -е (суфікс -пос-)
 7) на -е (суфікс -е-)
 8) на -е (суфікс -е-)
 9) на -е (суфікс -е-)
 накл. мн. *bānān, et.-ca. 8

Однина
 1-а м. жінки, чоловік
 2-а м. чоловік, жінка
 3-а м. чоловік(а), жінка

Множина
 1-а м. жінки, чоловік
 2-а м. жінки
 3-а м. чоловік

Табл. 32. Паралельні дієслівні форми

Дієсло	Однина	Множина
1-а м. жінки	жінка	жінки
2-а м. чоловік	чоловік	чоловіки
3-а м. чоловік(а), жінка	чоловік(а), жінка	чоловіки(а), жінки(а)

Однина

Час / особа	Жінка	Чоловік
Н (нама, дієсло)	нама	нама
Р (нама, дієсло)	нама	нама
Д (нама, дієсло)	нама	нама
З (нама, дієсло)	нама	нама
О (нама, дієсло)	нама	нама
М (нама, дієсло)	нама	нама

Табл. 33. Паралельні дієслівні форми

Дієсло	Однина	Множина
1-а м. жінки	жінка	жінки
2-а м. чоловік	чоловік	чоловіки
3-а м. чоловік(а), жінка	чоловік(а), жінка	чоловіки(а), жінки(а)

Табл. 33. Паралельні дієслівні форми

Дієсло	Однина	Множина
1-а м. жінки	жінка	жінки
2-а м. чоловік	чоловік	чоловіки
3-а м. чоловік(а), жінка	чоловік(а), жінка	чоловіки(а), жінки(а)

Прості дієслівні форми

Однина	Жінка	Чоловік
1-а м. жінки	нама	нама
2-а м. чоловік	нама	нама
3-а м. чоловік(а), жінка	нама	нама

Зрештою відомі і деякі граматичні форми

Дієсло	Однина	Множина	Зрештою відомі
Н	нама	нама	нама
Р	нама	нама	нама
Д	нама	нама	нама
З	нама	нама	нама
О	нама	нама	нама
М	нама	нама	нама
Кл	нама	нама	нама

Табл. 34. Паралельні дієслівні форми

Дієсло	Однина	Множина
1-а м. жінки	жінка	жінки
2-а м. чоловік	чоловік	чоловіки
3-а м. чоловік(а), жінка	чоловік(а), жінка	чоловіки(а), жінки(а)

Прості дієслівні форми

Однина	Жінка	Чоловік
1-а м. жінки	нама	нама
2-а м. чоловік	нама	нама
3-а м. чоловік(а), жінка	нама	нама

Зрештою відомі і деякі граматичні форми

Дієсло	Однина	Множина	Зрештою відомі
Н	нама	нама	нама
Р	нама	нама	нама
Д	нама	нама	нама
З	нама	нама	нама
О	нама	нама	нама
М	нама	нама	нама
Кл	нама	нама	нама

Табл. 35. Паралельні дієслівні форми

Дієсло	Однина	Множина
1-а м. жінки	жінка	жінки
2-а м. чоловік	чоловік	чоловіки
3-а м. чоловік(а), жінка	чоловік(а), жінка	чоловіки(а), жінки(а)